

**АКАДЕМИЯИ ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТИИ НАЗДИ ПРЕЗИДЕНТИ
ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

Бо ҳуқуқи дастнавис

**ТДУ: 809.155.0
ТКБ: 81.2 Тоҷ
А - 37**

АЗИМОВА САЙЁРА НАЗРИЕВНА

**ВИЖАГИҶОИ НАВЪҶОИ МАЪНОИ ЛУҒАВӢ ДАР
МАЪНОШИНОСӢ (ДАР НАМУНАИ «АНВОРИ СУҶАЙЛӢ»-И
ҶУСАӢН ВОИЗИ КОШИФӢ)**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология аз рӯи ихтисоси

10.02.19 - Назарияи забон

Роҳбари илмӣ:

доктори илми филология,
профессор Гулназарзода Ж. Б.

Душанбе – 2024

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА	3
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ	9
БОБИ I. ХУСУСИЯТИ МАЪНОШИНОСИИ ЛИНГВИСТӢ	18
1.1. Омӯзиши назариявии маъношиносии лингвистӣ.....	18
1.2. Мавқеи маъношиносии лингвистӣ дар бахшҳои забон.....	27
1.3. Типологияи маъно дар маъношиносии лингвистӣ.....	33
1.4. Ҷойгоҳи низоми маънои луғавӣ дар маъношиносии лингвистӣ.....	42
<i>Хулосаи боби якум</i>	48
БОБИ II. ИФОДАИ НАВЪҲОИ МАЪНОИ ЛУҒАВӢ ДАР «АНВОРИ СУҲАЙЛӢ»-И ҲУСАЙН ВОИЗИ КОШИФӢ	49
2.1. Маънои луғавии денотативӣ-сигнификативӣ дар «Анвори Суҳайлӣ»..	49
2.1.1. Маънои денотативӣ-сигнификативӣ ҳамчун навъи маънои луғавӣ	50
2.1.2. Ҷузъи денотативӣ.....	52
2.1.3. Ҷузъи сигнификативӣ.....	55
2.1.4. Таносуби ҷузъҳои денотативӣ-сигнификативӣ.....	61
2.2. Маънои прагматикӣ.....	76
2.2.1. Маънои коннотативӣ.....	79
2.2.2. Маънои эҳсосӣ.....	82
2.2.3. Маънои услубӣ.....	86
<i>Хулосаи боби дуюм</i>	92
БОБИ III. ПАРАДИГМАТИКАИ ЛУҒАВӢ ВА МАЪНОИ ДАР «АНВОРИ СУҲАЙЛӢ»	
3.1. Маъно ва маънодорӣ калима дар парадигматикаи луғавӣ.....	94
3.2. Мавқеи марзи маъноӣ дар низоми парадигматикаи луғавӣ.....	110
3.3. Гипонимия дар «Анвори Суҳайлӣ».....	122
3.4. Меронимия (ҷузъвожагӣ) ва воҳидвожагӣ дар «Анвори Суҳайлӣ».....	136
3.5. Мутобиқати зидмаъноӣ дар «Анвори Суҳайлӣ».....	150
<i>Хулосаи боби сеюм</i>	160
ХУЛОСА	162
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ	168
РӢЙХАТИ АДАБИӢТ	169
НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ОИД БА МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ	185

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Рисолаи диссертатсионии мавриди таҳқиқ ба таҳлилу омӯзиши навъҳои маъноӣ луғавӣ дар маъношиносӣ дар намунаи «Анвори Сухайлӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ бахшида шудааст. Аҳаммият ва зарурати анҷом додани чунин таҳқиқотро ҳамин омил тақозо менамояд, ки дар вазъи имрӯза дар забоншиносии тоҷик қорҳои илмӣ бахшида ба таҳлилу баррасии паҳлуҳои гуногуни маъноӣ калимаҳо дар доираи низоми маъношиносии луғавӣ забон ҳанӯз ангуштшумор мебошанд. Барои илми маъношиносии ватанӣ таҳқиқи пурвусъати ҷойгоҳи низоми маъноӣ луғавӣ дар маъношиносии луғавӣ, муайян намудани монандӣ ва фарқияти намудҳои мухталифи маъно, аз қабилҳои навъҳои маъноӣ луғавӣ, ошкор намудани механизмҳои ташаккул ва ривҷ ёфтани таносуби маъноӣ дар байни ҷузъҳои маъноӣ бутун ва дигар масъалаҳои илми маъношиносӣ хеле мубрам ва саривақтӣ аст. Ғайр аз ин, муҳиммияти таҳлилу омӯзиши мавзуи мазкур аз он сар мезанад, ки ҳамаи навъҳои маъноӣ луғавӣ дар доираи парадигматикаи воҳидҳои луғавӣ забон ташаккул меёбанд. Аз ин хотир, таҳлил намудани хусусияти марзи маъноӣ, нишон додани вижагиҳои гипонимия, дарки чунин навъҳои муносибатҳои маъноӣ ба монанди ҷузъвожагию воҳидвожагӣ, инчунин, мутобиқати зидмаъноӣ дар асоси маводи асари «Анвори Сухайлӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ аз нигоҳи назарияи забон моҳияти анҷомдиҳии кори диссертатсионии мазкурро муайян кардааст.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ аз зумраи чеҳраҳои мумтози адабиёти форсу тоҷику форси асри XV аст. Мавсуф дар баробари мероси гаронбаҳои илмиаш «Ҷавоҳир-ут-тафсир фи тухфат-ил-амир», «Ҷомеъ-ус-ситтин», «Тафсири Ҳусайнӣ», «Махзан-ул-иншо», «Саҳифаи шоҳӣ», «Бадоеъ-ул-афкор фи саноеъ-ил-ашъор», «Оинаи Искандарӣ», «Кашф-ул-асрор», «Муқаттаот ва муфрадот», «Ар-рисолат-ул-илмия фи аҳодис-ин-набавийя», «Футувватнома», «Ахлоқи Муҳсинӣ», «Рисолаи Ҳотамия» боз асари тамсилу панду ахлоқии «Анвори Сухайлӣ»-ро низ ба қалам додааст. Китоби мазкур аз зумраи

шоҳкориҳоест, ки ба адабиёти тоҷику форс тавассути баргардон ва тарҷума ворид гаштааст, яъне «Анвори Суҳайлӣ» таҳаввули эҷодкоронаи асари машҳури Ҳиндустони қадим «Калила ва Димна» аст. Ин асар тӯли таърихи қариб ҳазорсолааш борҳо ба риштаи назм кашида шудааст ва вобаста аз завқу салиқаи мутарҷимону муҳаррирони минбаъда ба тағйироти ҷиддӣ дучор омадааст. Сабаби ин қадар машҳур ва маҳбуб гаштани асари мазкур дар он аст, ки ҳикоятҳои тамсилии пурмазмунӣ асар олами ботинӣ ва завқи маънавӣ хонандагонӣ муосир ва наслҳои ояндаро вусъат бахшида, онҳоро бо ин ёдгонӣ таърихӣ ошно месозад.

Мероси ниёгонамон барои омӯзиши таърихи забони адабии тоҷикӣ маводи арзишмандеро пешкаш менамояд. Аз ин хотир, дар омӯзиши таърихи забони тоҷикӣ забони осори даврони классикӣ ҳамчун сарчашмаи пурғановати маъно ва тобишҳои ҷилдори он ба ҳисоб мераванд. Ба ин маънӣ адабиётшиносии тоҷик Расул Ҳодизода, ки муаллифи сарсухан ва мурағибӣ китоби «Калила ва Димна» аст, чунин мефармояд: «Ҳусайни Кошифӣ дар китоби худ «Калила ва Димна»-и Абулмаоӣ Насрулло ро саҳт пайравӣ намудааст. Ин пайравиро на фақат дар ҳагги сюжет ва устухонбандии асар, балки дар забон ва сабки он ҳам равшан дидан мумкин аст. Ё аксари ибороти рехта ва тасвири дақиқи Абулмаоӣ Насрулло ро нигоҳ доштааст ва чунон бо маҳорати томи суҳандонӣ онҳоро тафсир ва тағйир медиҳад, ки хонанда гумон мекунад, ки ин таҳрир танҳо ба қалами як кас – Ҳусайни Кошифӣ анҷом гирифтааст» [196, с.17].

Дарачаи омӯзиши мавзуи таҳқиқот. Дар илми забоншиносӣ бахшида ба навҳои маъноӣ луғавӣ дар доираи илми маъношиносӣ пажӯҳишҳои илмӣ маъношиносон, мантиқшиносон, мутахассисони забоншиносии равонӣ Фарб, аз қабилӣ Ҷ. Лайонз (Введение в теоретическую лингвистику, 1978), Ш.Балли (Французская стилистика, 1961), Д. Круз (Lexical Semantics, 1986), Г. Миллер (The Science of Words. Reprinted by permission of New Directions Publishing Corporation, 1991), Й.Трип (Zur Geschichte und Theorie des sprachlichen Feldes. Lothar Schmidt, 1973), Р. Чаффин (The concept

of a semantic relation // Frames, fields and contrast: new essays in semantic and lexical organization, 1992), Л. Вайсгербер (Die Sprachfelder in der geistigen Erschließung der Welt, 1954) ва дигарон ҳаллу фасл гардидаанд. Аз чумла, онҳо дар қорҳои илмиашон масъалаҳои услубиёт [Балли, 1961], тарзи фикронӣ ва ифодасозии маъно аз ҷониби халқҳои гуногун [Вундт, 2010], маъношиносии забонӣ [Лайонз, 2003; Палмер, 1372х.], мушкилоти забоншиносии шинохтӣ (когнитивӣ) [Чаффин, 1992], маънои луғавӣ [Круз, 1986], маънои эҳсосоти калимаҳо [Миллер, 1991] ва ғайраро қор кардаанд.

Забоншиносони шуравӣ ва муосири рус доир ба илми семантика ба натиҷаҳои назаррас ноил гардиданд. Онҳо ба чунин мафҳумҳои мураккабе равшанӣ андохтанд, ки то он замон таҳқиқ нагашта буданд, ба монанди мафҳуми маъно ва маънодорӣ, маънои прагматикӣ ва денотативию сигнификативӣ, маъноҳои коннотативӣ, эҳсосӣ ва услубӣ. Инчунин, ба мафҳуми марзи маъноӣ дар доираи парадигмаи маъноӣ ва чунин ҳодисаҳои забонӣ аз қабилҳои гиперо-гипонимия, синонимия ва антонимия, холоним ва мероним, партоним ва омоним тааллуқдоранд. Ба соҳаи забоншиносии равонӣ, шинохтӣ ва фарҳангӣ забоншиносони барҷастаи рус Ю. Д. Апресян (Лексическая семантика, 1974), В. В. Виноградов (Основные типы лексических значений слова, 1977), В. Г. Гак (Повторная номинация и ее стилистическое использование, 1972), И.М.Кобозева (Лингвистическая семантика, 2007), Л.А.Новиков (Семантика русского языка, 1982), В. Г. Токарев (Лингвокультурология, 2009), Ф. де Соссюр (Курс общей лингвистики, 1933), А. А. Уфимсева (Лексическое значение. Принцип семиологического описания лексики, 1986) ва дигарон саҳми арзандаи ҳидрогузоштаанд. Масалан, В. В. Виноградов дар баробари таҳқиқи забони асарҳои бадеӣ боз назарияи нутқи назм, грамматикаи забони русӣ, инчунин, типҳои асосии маънои луғавии калимаҳоро бо таҳлили амиқ фаро гирифтааст [Виноградов, 1963; Виноградов, 1977; Виноградов, 1982]. А. А. Уфимсева дар қорҳои илмиаш мавзӯҳои калима ва мавқеи онро дар асоси низоми луғавию маъноии забон ва бо роҳи принсипи тавсифи семиологии забон матраҳ

намудааст [Уфимтсева 132-135, 1968; 1980; 1986а; 1986б]. Илова бар ин, маъношиноси дигар И. М. Кобозева ба доираи таҳқиқи худ вижагиҳои маъношиносии луғавиро ҷалб намуда, дар чорҷӯбаи он ба паҳлуҳои гуногуни маъноии луғавӣ таваҷҷуҳи хосса зоҳир кардааст [61, 2007].

Дар забоншиносии кунунии ватанӣ ҳам як қатор пажӯҳишҳои анҷом дода шудаанд, ки ба таҳлили хусусиятҳои маъноии луғавӣ ва навъҳои он бахшида шудаанд. Масалан, дар таҳқиқоти илмии Г. Абдуллоева [1, 2021], Ж. Гулназарзода [39, 2015; 40, 2016; 41-42, 2017; 43, 2019; 44, 2022], М. Давлатмирова [46, 2019], Д. Искандарова [52; 2021], Б. Камолиддинов [56, 1992; 57, 2005; 58, 2015], М. Қосимова [70, 2003; 71, 2011; 72-2016], Ҳ. Мачидов [77, 1997; 78, 2006; 79, 2007; 80, 2014], З. Мухторов [86, 2016], Б. Раҳмонов [110, 2017], М. Саломов [113, 2001; 114, 2014; 115, 2017], Д. Хоҷаев [144, 2011; 145, 2013; 146, 2014], Ф. Ҳайдарова [150, 2017], С. Ҳалимиён [153, 2017] ва бисёр олимону пажӯҳишгарони дигар мавзӯи хусусиятҳои маъноии калимаҳои таркиби забони тоҷикӣ, таносуби маъноии байни вожаҳои забон, марзи маъноӣ ва мафҳум (консепт) ва дигар мушкилоти мубрами соҳаи маъношиносӣ ҳаллу ҷалб гардидаанд. Албатта, илми маъноӣ дар забоншиносии ниёгони халқи тоҷик, аз ҷумла, дар асарҳои илмии Абуалӣ ибни Сино, Насируддини Тӯсӣ, Носири Хусрав, Шамс Қайси Розӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ ба таври васеъ ва амиқ таҳлилу баррасӣ шуда буд. Аммо, дар забоншиносии муосир ин масъала аз дидгоҳи нав, яъне аз нуқтаи назари забоншиносии раванӣ, фарҳангӣ ва шинохтӣ (когнитивӣ) мавриди омӯзиш қарор дорад. Барои таҳқиқоти диссертатсионии мо мушаххасан қорҳои илмии дар ин ҷода анҷомдодаи олимони М. Қосимова, Ҳ. Мачидов, Д. Хоҷаев, Б. Камолиддинов, З. Мухторов, Ж. Гулназарзода ва М. Саломиён муҳим аст, зеро маҳз ҳамин муҳаққиқон мавзӯи маъно ва маъношиносӣ, маъноҳои луғавии прагматикӣ ва парадигматикаи луғавӣ, хусусан масъалаҳои робитаи маъноӣ доштани ҷузъҳои маъноии луғавӣ ва таносуби маъноии байни вожаҳои забонро ба таври бояду шояд таҳлилу таҳқиқ намудаанд.

Дар риштаи забон ва адабиётшиносии тоҷик доир ба хусусиятҳои забони адабӣ ва муқоисаи “Анвори Сухайлӣ”-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ бо асарҳои дигар як қатор пажӯҳишҳои илмӣ бахшида шудаанд. Аз ҷумла, доир ба дараҷаи омӯзиш ва доираи таҳқиқи мавзӯи мавриди назари мо дар ин диссертатсия бояд тазаққур дод, ки ин корро олимону муҳаққиқони зиёд дар миқёси ҷаҳон пажӯҳиш кардаанд. Аз ҷумла, адабиётшиносии тоҷик А. Афсаҳзод дар китоби “Манбаъ ва густариши ҷаҳонии ривоятҳои форсӣ ва арабии “Калила ва Димна” ба масъалаи дараҷаи таҳқиқи асари мазкур таваҷҷуҳи ҷиддӣ намудааст [9, 2007].

Диссертатсияи илмӣ М. Солеҳов ба хусусиятҳои жанриву бадеии асар бахшида шудааст. Рисолаи мазкур “Пажӯҳиши қиёсии “Калила ва Димна”-и Абулмаоли Насруллоҳ ва “Анвори Сухайлӣ”-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ” ном дорад. Лозим ба ёдоварист, ки дар ин диссертатсия нахустин бор дар илми ватанӣ муқоисаи “Калила ва Димна”-и Ибни Муқоффаъ ва Абулмаоли Насруллоҳ анҷом дода шудааст [123, 1987].

Дар забоншиносии ватанӣ дар раванди таҳқиқу омӯзиши хусусиятҳои забонӣ, маъноӣ ва услубии ин ё он асари бадеӣ асару мақолаҳои зиёде бахшида шудаанд. Масалан, дар ин росто метавон рисолаҳои илмӣ Қ. Мухторӣ “Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ” (2002), Ф. Шарифова “Хусусиятҳои вожагонии «Кашфулмаҳҷуб»-и Ҳуҷвирӣ” (2011), Г. Икромова “Хусусиятҳои луғавию маъноии ғазалиёти Бадриддин Ҳилолӣ” (2019), М. Ҷумъаев «Хусусиятҳои лексикӣ ва семантикӣ ва калимасозии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ» (2022) ва муҳаққиқони зиёдеро номбар кард.

Ба таҳқиқи забон ва услуби асарҳои Ҳусайн Воизи Кошифӣ миқдори начандон зиёди пажӯҳишҳои илмӣ бахшида шудааст. Ба кори диссертатсионии мо корҳои зерин қаробат доранд: мақолаи муҳаққиқ М. Назар, ки дар мавзӯи таҳқиқи «Анвори Сухайлӣ» анҷом дода шудааст ва “Баъзе мулоҳизаҳо дар бораи «Анвори Сухайлӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ” ном дорад [96, 2020]; мақолаи Н. Холиқов таҳти унвони “Мақоми «Калила ва

Димна»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар таърихи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқии халқи тоҷик” [179, санаи мурочиат: 06.12.2022].

Ҳамчунин, соли 2012 аз ҷониби У. Саъдуллоев монография таҳти унвони “Ҳусусиятҳои луғавӣ ва маъноии «Футувватномаи султони»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ” таҳия гардид, ки ин таҳқиқот низ як кори мушаххаси илмиест ҳам дар раванди маъношиносии забонӣ ва ҳам дар раванди таҳқиқи забон ва услуби Ҳусайн Воизи Кошифӣ, зеро дар он этимологияи калимаҳо, доираи истеъмол ва сермаъноиву калмаҳои онҳо, муродифшавӣ, мутазодшавӣ ва санъати тачнис таҳқиқ шудаанд [119, с.244-250]. Барои пажӯҳиши мо, хусусан, ба гурӯҳҳои маъноӣ ҷудо кардани калимаҳои асар аз рӯйи вожаҳои ҳешутаборӣ, номи вазифаҳо ва истилоҳоти динӣ муҳим аст, чунки мо низ дар таҳқиқи худ калимаҳои “Анвори Суҳайлӣ”- ро ба гурӯҳҳои луғавию маъноӣ ҷудо намудем.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Мавзӯ ва хулосабарориҳои таҳқиқи мазкур бо мавзӯю лоиҳаҳои таҳқиқотӣ робитаи мустақкам дошта, натиҷаҳои он ба коркард ва такмили барномаҳои таълимӣ таъсир расонда ва саҳм гирифта метавонанд. Мавзуи таҳқиқи мавриди назар ба яке аз самтҳои таҳқиқоти илмии кафедраи забони тоҷикӣ ва ҳуҷҷатнигории Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин бо нақшаи дурнамои раёсати илм ва инноватсияи Академия мувофиқат мекунад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади диссертатсияи мазкур баррасии хусусияти маъношиносии лингвистӣ, вижагиҳои луғавию маъноӣ, навъҳои маъноӣ луғавӣ дар илми маъношиносӣ ва паҳлуҳои гуногуни онҳо мебошад. Моҳияти омӯзиши намудҳои маъно имкон медиҳад, ки тарзи баёни муаллиф, забон ва услуби нигориши асар, тобишҳои маъноии таркиби луғавии “Анвори Суҳайлӣ” амиқу равшан омӯхта шаванд.

Вазифаҳои таҳқиқот. Амалӣ шудани ҳадафҳои таҳқиқро вазифаҳои зерин ташкил медиҳанд:

- баррасии хусусияти маъношиносии лингвистӣ;
- дар шакли диссертатсия таҳқиқ намудани ҷойгоҳ ва мавқеи низоми маъноӣ луғавӣ дар маъношиносӣ;
- нишон додани мавқеи маъношиносии лингвистӣ дар бахшҳои забон;
- баррасии типологияи маъно дар маъношиносии лингвистӣ;
- баррасӣ ва таҳлили сатҳи омӯзиш ва доираи таҳқиқи намудҳои маъно дар забоншиносии ватанӣ ва хориҷӣ;
- муайян кардани вижагиҳои навъҳои маъноӣ луғавӣ дар асар;
- таҳлил намудани таносуби ҷузъҳо дар намудҳои маъноӣ луғавӣ;
- гузаронидани таҳлили парадигматикаи луғавию маъноӣ дар “Анвори Суҳайлӣ”- и Ҳусайн Воизи Кошифӣ;
- омӯختани вижагиҳои марзи маъноӣ дар низоми парадигматикаи луғавию маъноӣ дар намунаи “Анвори Суҳайлӣ”;
- таҳқиқи гипонимия, ҷузъвожагӣ (меронимия) ва воҳидвожагӣ дар “Анвори Суҳайлӣ”;
- муайян намудани нақш ва мавқеи мутобиқати зидмаъноӣ дар маъношиносӣ дар намунаи “Анвори Суҳайлӣ”-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ.

Объекти таҳқиқотот. Ба объекти асосии таҳқиқ вижагиҳои навъҳои маъноӣ луғавӣ дар маъношиносӣ дар асоси маводи “Анвори Суҳайлӣ”-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ дохил мешавад.

Предмети таҳқиқот. Омӯзиш ва таҳқиқи вижагиҳои маъношиносии лингвистӣ дар доираи илми маъношиносӣ дар асоси маводи “Анвори Суҳайлӣ”-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ.

Асосҳои назарии таҳқиқи диссертатсиониро осори илмӣ ва назариявии муҳаққиқони забоншиноси *давраи классикии тоҷик*, ба монанди Абунасири Форобӣ, Абуалӣ Сино, Насриддини Тӯсӣ, Шамс Қайси Розӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ; *давраи муосири тоҷик* чун М. Қосимова, С. Ҳалимиён, Ш. Рустамов, Ҳ. Маҷидов, А. Б. Камолиддинов, Д. Хоҷаев, М. Саломииён, Ж. Гулназарзода; *забоншиносони рус* Н. Ф. Алефиренко, Ю. Д. Апресян, О. С. Ахманова, В. В. Богданов, В. Т. Булигина, В. В. Виноградов, В. И. Говердовский, М. А. Кронгауз, Л. А. Новиков ва *Ғарб*, аз қабили Й. Трир, Ч. Лайонз, Ш. Балли, Г. Миллер, Л. Вайсгербер ташкил медиҳанд, ки зимни асарҳои илмиашон назари худро баён кардаанд.

Методҳои таҳқиқ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар асоси методҳои зерин таълиф гардидааст:

- усули *муқоисавӣ-таърихӣ* бо мақсади тавсиф додани маълумоти илмию бадеие, ки аз луғатҳои тафсирий, таърихномаҳо, ҳикоятҳои ривоёти асарҳои пешин ва аз матнҳои “Қалила ва Димна”-и қабл аз “Анвори Суҳайлӣ” навишташуда пайдо гардидаанд, истифода шуд;

- усули *муқобилгузорӣ* ҳангоми муқоиса намудани гурӯҳҳои луғавию маъноӣ дар низоми маъноии забони тоҷикӣ, ба монанди гурӯҳҳои луғавию маъноии калимаҳои соматикӣ, истилоҳоти ҳешутаборӣ, номи ҳайвоноту парандагон, растаниҳо, анвои мевачоту сабзавот ва дигарҳо зарур аст;

- истифодаи усули *таҳлили ҷузъӣ* ҳангоми таснифи маъноии ҷузъҳои денотативию сигнификативии калимаҳо, навъҳои маъноҳои прагматикӣ, аз қабили маъноӣ коннотативӣ, эҳсосӣ ва услубӣ ба қор гирифта шуд;

- усули *таҳлили матн* дар рафти интихоб ва таснифи мисолҳо аз асари “Анвори Суҳайлӣ”-и нависанда қор фармуда шуд. Инчунин, ҳангоми таълифи диссертатсия дастовардҳои маъношиносони муосири тоҷик, аз ҷумла асару мақолаҳои илмӣ донишмандони тоҷик чун Х. Шарифов, Ҳ.

Мачидов, М. Солех, Ҳ. Талбакова, У. Саъдуллоев, Н. Ҳайдаршо ва дигарон судмандона ба таври васеъ истифода шудаанд.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Маводи таҳқиқро вижагиҳои маъноӣ ва муайян кардани ҷойгоҳи онҳо дар низоми маъноии забони тоҷикӣ ташкил медиҳанд. Таҳлили хусусиятҳои маъноӣ дар асоси матни дастнависи асари “Анвори Суҳайлӣ”-и нависанда сураат гирифт, ки бад-ин васила китоб ба хатти кириллӣ баргардонида шуд.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқ. Навгониҳои илмӣ диссертатсия, пеш аз ҳама дар он аст, ки нахустин бор вижагиҳои навҳои маъноӣ луғавӣ дар маъношиносии лингвистӣ, паҳлуҳои гуногуни намудҳои маъноӣ луғавӣ дар асари машҳури асри XV “Анвори Суҳайлӣ”-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар забоншиносии тоҷик баррасӣ гардида, масъалаҳои мухталифи маъноӣ онҳо рӯйи қор омадааст. Интихоби таҳлили маҳз вижагиҳои навҳои маъноӣ луғавӣ дар асар аз он ҷиҳат аст, ки:

- бори нахуст дар доираи илми маъношиносӣ ба таври амиқ дар асоси назарияҳои гуногуни илмӣ маъношиносони ватанӣ ва хориҷӣ хусусияти маъношиносии лингвистӣ, навҳои маъноӣ луғавӣ дар низоми маъноӣ дар “Анвори Суҳайлӣ”-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ пажӯҳиш гардиданд;

- бори аввал намудҳои маъноӣ прагматикӣ, денотативию сигнификативӣ, инчунин маъноҳои услубӣ, коннотативӣ ва эҳсосӣ, нақшу хусусияти онҳо дар низоми маъноии асар таҳқиқ шуданд;

- таносуби маъноҳои дар дохили низоми маъноии асар қарордошта дар ҳолати якмаъно ва сермаъно будан, маъноӣ маҷозӣ ва фразеологӣ пайдо намудани ҷузъҳои маъноӣ бо таҳлил фаро гирифта шуданд;

- нахустин бор яке аз паҳлуҳои хеле муҳим ва мураккаби маъношиносӣ, яъне гипонимия дар «Анвори Суҳайлӣ» таҳлилу таҳқиқ гардид;

- аз ҷиҳати илмӣ мафҳуми марзи маъноӣ ва мавқеи он дар асар таҳлилу баррасӣ гардид, ки дар ин самт қорҳои диссертатсионӣ ангуштшуморанд;

- дар баробари ин, ҳодисаҳои маъноии чузъвожагӣ (меронимия) ва воҳидвожагӣ дар “Анвори Сухайлӣ” бо таҳлил фаро гирифта шуданд, ки ба масъалаи забон ва услуби нигориши асар марбут буда, аз фасоҳати хусни баён, маҳорату истеъдоди нависандагии Ҳусайн Воизи Кошифӣ, мутаносибии маъноҳои дар асар корфармудаи ӯ шаҳодат медиҳанд;

- яке аз навғониҳои назарраси таҳқиқоти ҷавқ таҳлили мутобиқати зидмаъноӣ дар мисоли намунаҳои асар мебошад. Бинобар ин, мо кӯшиш намудем, ки дар мисоли баъзе гурӯҳҳои луғавию маъноӣ бонизом будани маъноӣ луғавиро дар доираи ин ё он марзи маъноӣ собит намоем.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Мушаххас карда шуд, ки дар таҳқиқоти илмии олимону муҳаққиқони забоншиносӣ тоҷики даврони классикӣ ва муосир илми *маъношиносӣ* ва қисматҳои он хеле муфассал таҳқиқ шудаанд.

2. Таҳлили навъҳои маъноӣ луғавӣ дар асари «Анвори Сухайлӣ» нишон дод, ки маъноӣ луғавии калима низ дар низоми маъноӣ забон мавқеи бориз дорад ва маъноӣ луғавии он дар раванди дарки ягонагӣ ва бутунии низоми забон бо зернизомҳояш мусоидат мекунад.

3. Муқаррар карда шуд, ки осори илмии ба ин мавзӯ бахшидашуда барои мушаххас намудани шабоҳату тафриқаи байни воҳидҳои низоми луғавӣ, ошкор намудани мақом ва ҷойгоҳи маъноӣ луғавӣ ва навъҳои он дар инкишофи маъношиносӣ ва таъсири мутақобилаи байни воҳидҳои луғавии он саҳми калон гузоштаанд.

4. Таҳқиқот маълум намуд, ки *маъноӣ денотативӣ* дар асари «Анвори Сухайлӣ» ҳангоми ба гурӯҳҳои мавзӯиву маъноӣ чудо кардани калимаҳои асари мавриди таҳқиқ мавқеи хоса дошта, денотатҳо дар сохтани маъноӣ маҷозӣ иштирок мекунанд.

5. Собит гардид, ки *маъноӣ сигнификативӣ* мафҳумест, ки хусусияти денотати муайянро дар тафаккур инъикос мекунад ва маъноӣ умумии онро пурра мегардонад. Нависанда дар асари “Анвори Сухайлӣ”

ҳангоми баёни фикраш яке аз аломатҳои ашё ё ҳодисаро мувофиқи завқи худ эҷодкорона интиҳоб кардааст.

6. Исбот гашт, ки барои равшан сохтани *таносуби маъноии* денотатҳои дохили гурӯҳҳои луғавию маъноӣ номи ашё, сифату аломат, баъзе шумораҳо ва гурӯҳҳои дигар маъноӣ сигнификативӣ дар асари “Анвори Суҳайлӣ” мавқеи калон дорад.

7. Маълум шуд, ки дар “Анвори Суҳайлӣ” *маъноӣ прагматикӣ* вожаҳо аз алоқамандии маъноӣ калимаҳо бо суханони гӯянда ва муоширати қаҳрамонон бармеояд.

8. Собит гардид, ки *маъноӣ коннотативӣ* калимаҳои асари таҳқиқшаванда ба доираи маъноӣ прагматикӣ калима дохил мешавад ва онро воситаҳои интиҳобкардаи муаллиф нишон дода метавонанд.

9. Таҳлилу таҳқиқи маводи асар собит намуд, ки *маъноӣ эҳсосӣ* низ ба доираи омӯзиши маъноӣ прагматикӣ дохил мешавад. Ин маъно ҳамчун хусусияти дохилии забон барои инъикос кардани эҳсосоти қаҳрамонони асар истифода мегардад.

10. Таҳқиқи *маъноӣ услубӣ* таркиби луғавии асар маълум кард, ки дар насри бадеии адиб корбурди ҳодисаҳои забонӣ ба афзуншавии ҳусни баён ва ҷасоҳати забони асар мусоидат намудааст.

11. Таҳлил собит намуд, ки *маъно ва маънодорӣ* калимаро дар доираи парадигматикаи луғавии “Анвори Суҳайлӣ” баррасӣ намудан натиҷаи хуб медиҳад. Парадигма дар баробари маҳдуд сохтани нишонаҳои алоқамандкунандаи калимаҳо таркиби луғавии асарро серистеъмол ва пуробуранг кардааст.

12. Аз натиҷаҳои бадастомада маълум шуд, ки дар ҳудуди *марзи маъноӣ* ҳаста, воҳидҳои луғавии ба он наздик ва воҳидҳои луғавии аз он дур (канорӣ) бо якдигар таъсири мутақобила доранд. Дар «Анвори Суҳайлӣ» *марзи маъноӣ* бо калимаҳои сермаъно, якмаъно ва воҳидҳои мутааллиқи калимаҳои сермаъно робита дорад.

13. Муқаррар гардид, ки *гипонимия* дар асар барои ифода кардани хусусияти маъноии вожаҳо аз рӯйи нишона, макони қарор доштан, вожаҳои мансуб ба онҳо ва аз рӯйи гурӯҳҳои луғавию маъноӣ тасниф намудани ин вожаҳо истифода шудааст. Барои ҳосил шудани таносуби маъноӣ гиперонимҳо калимаҳои гипонимиро ба худ тобеъ карда, соҳиби маъноӣ иловагӣ мешаванд. Инчунин, аниқ гардид, ки ҳодисаҳои *синонимия*, *полисемия* ва *антонимия* дар “Анвори Сухайлӣ” ба доираи гипонимия дохил гардида, ба он мутобиқ шудаанд.

14. Таҳлили навъҳои маъноии луғати асар муайян кард, ки ҳодисаҳои забонии *чӯзъвожагӣ* (*меронимия*), *узъвожагӣ* (*аъзовожагӣ*) истифода шудаанд. Ин ҳодисаҳо дар забоншиносии классикии тоҷикӣ таҳти истилоҳҳои исмҳои кулл ва чӯзъ, ки яке аз шоҳаҳои чӯзъвожагӣ мебошанд, муфассал таҳқиқ шудаанд.

15. Аз таҳлили намунаҳои асар аён гашт, ки *воҳидвожаҳо* ба маъноӣ зарурӣ маъноӣ иловагӣ баҳшида, дар натиҷаи алоқамандии маъноии мафҳумҳо воҳидшумурҳо ба вазифаи воҳидвожаҳо омада метавонанд.

16. Собит гардид, ки *мутобиқати зидмаъноӣ* дар асар мавқеи хос дошта, аз интиҳоби адиб вобастагӣ дорад.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Омӯзиши вижагиҳои навъҳои маъноӣ луғавӣ дар намунаи асари бадеӣ барои муайян намудани ҷойгоҳи маъноӣ луғавӣ дар низоми маъношиносӣ аҳаммияти назариявӣ амалӣ дорад. Пажӯҳиши хусусияти маъно дар маъношиносии лингвистӣ дар заминаи осори адибон имкон медиҳад, ки навъҳои маъноӣ луғавӣ, маҳорати адибон доир ба истифодабарии воҳидҳои луғавӣ аз рӯйи маъно ошкор карда шаванд. Аҳаммияти назариявӣ таҳқиқ аз он иборат аст, ки маводи диссертатсия барои нишон додани вижагиҳои навъҳои маъноӣ луғавӣ ва ба таҳқиқи ояндаи масъалаҳои маъношиносӣ мусоидат мекунад. Аҳаммияти илмию амалии мавзӯ дар он ифода меёбад, ки бо таҳқиқи маъно, хусусан, маъноӣ луғавӣ бо тарзу методи муосир баъзе хусусияти навъҳои маъноӣ луғавӣ дар низоми маъношиносӣ баррасӣ мегардад ва дар

такмили вижагиҳои маъноӣ луғавӣ, ки дар ин низом нақши хосса дорад, мусоидат мекунад. Дар заминаи таҳқиқ омода сохтани дастурҳо доир ба маъношиносӣ, маъно ва хелҳои он мумкин аст. Маводи таҳқиқ вобаста ба назарияи маъношиносии лингвистӣ дастури омӯзишӣ шуда метавонад.

Ҳамзамон, натиҷаҳои бадастомада дар ҳалли масоили назариявии маъношиносӣ, аз ҷумла, маъношиносии луғавӣ мусоидат мекунад. Ҳамчунин, муқоисаи маводи таҳлилгардида барои муайян кардани раванди инкишофи маъноӣ воҳидҳои луғавӣ дар масири таърихи забони адабӣ аҳаммияти илмию амалӣ дорад. Натиҷаи таҳлили вижагиҳои навҳои маъноӣ луғавӣ дар “Анвори Суҳайлӣ”-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ барои таҳқиқоти минбаъдаи илмию назариявӣ дар ин самт метавонад ҳамчун замина ва асос хизмат намояд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқи диссертатсиониро омилҳои зерин таъмин менамоянд: истифодаи заминаи методологӣ ва назариявии пажӯҳиш; муайян намудани мазмуну маъноӣ истилоҳҳои соҳаи маъношиносӣ; муайян намудани ҷойгоҳи низомии маъноӣ луғавӣ; таърих ба маҷмуи усулҳои таҳқиқи вижагиҳои луғавӣ, ки ба мавзӯ ва ҳадафҳои таҳқиқ созгоранд; маънодорӣ калима дар парадигматикаи луғавӣ; таҳқиқ ва таснифи ҷузъҳо, таҳлили луғавию маъноӣ, таснифи таркиби калимаҳои асар ба гурӯҳҳои луғавию маъноӣ, ки дар фарзия ва ғояи пешбарандаи таҳқиқ ба миён гузошта шудаанд. Муътамади натиҷаҳои таҳқиқот дар таҳия ва нашр намудани мақолаҳои илмӣ дар маҷаллаҳои тақризшавандаи ҚОА-и назди Президенти ҚТ, дигар маҷаллаҳои илмӣ, баромаду маърузаҳо дар конференсияҳои илмию амалӣ, семинарҳои илмӣ ифода ёфтаанд.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мазмун ва мундариҷаи таҳқиқи диссертатсионӣ ба масъалаҳои назариявии маъношиносии лингвистӣ ва барои дарёфти дарачаи илмӣ номзади илми филология аз рӯйи ихтисоси 10.02.19 - Назарияи забон мувофиқат менамояд.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Саҳми шахсии муаллифи диссертатсия дар мушаххас намудан ва истифода бурдани методҳои муосири дараҷаи омӯзишу таҳқиқоти илмии олимону муҳаққиқони ватанию хориҷӣ, асосу заминаҳои амалию назариявии таҳқиқи диссертатсионӣ, нишон додани вижагиҳои навҳои маъноӣ луғавӣ дар «Анвори Сухайлӣ» ифода ёфтааст. Гузашта аз он, саҳми диссертант дар мустақилона иҷро намудани таҳқиқоти диссертатсионӣ ва иштироки бевоситаи ин таҳқиқ дар масъалагузориҳои мавзӯӣ, таҳқиқи назариявӣ, таснифу таҳлилҳо ва, ҳамчунин, дар ҷамъбасту натиҷагириҳои таҳқиқот назаррас аст.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Қисматҳои асосии кори мазкур дар ҷаласаҳо ва семинарҳои илмии кафедраи забони тоҷикӣ ва ҳуҷҷатнигории Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва кафедраи забоншиносӣ ва рӯзноманигории Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода мавриди муҳокимаи мутахассисон қарор гирифтааст. Аз натиҷаи таҳқиқ ва хулосаҳои кор диссертант дар конференсияҳои илмию амалии солонаи ҳайати кормандону омӯзгорони Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва конференсияҳои сатҳи ҷумҳуриявӣ (1) ва байналмилалӣ (1) маърузаҳо кардааст. Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи забони тоҷикӣ ва ҳуҷҷатнигории Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон (24 февралӣ соли 2023, суратҷаласаи №7) ва ҷаласаи васеи кафедраи забоншиносӣ ва рӯзноманигории Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода (12 октябри соли 2023, суратҷаласаи №3) муҳокима гардида, ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Оид ба таҳқиқоти диссертатсионӣ 7 мақолаи илмӣ, аз ҷумла 5 мақола дар нашрияҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон рӯйи нашр омадааст.

Соҳтор ва ҳачми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат буда, 186 саҳифаи чопи компютериरो ташкил медиҳад. Дар диссертатсия 11 нақша ва 2 ҷадвал оварда шудааст.

БОБИ I. ХУСУСИЯТИ МАЪНОШИНОСИИ ЛИНГВИСТӢ

1.1. Омӯзиши назариявии маъношиносии лингвистӣ

Дар илми забоншиносӣ маъношиносӣ ҳамчун яке аз рӯкнҳои мустақил дар асри XIX ба вуҷуд омад.

Истилоҳи семантика (аз калимаи юнонии *semaino* - маъно доштан ва *semanticos* - ифодакунандаи маъно) аввалин бор соли 1894 дар анҷумани забоншиносон дар Амрико дар мақолаи «Нуктае дар маъношиносӣ» матраҳ гардид. Як сол пеш аз ин, забоншиноси фаронсавӣ М. Бреал дар бораи ин истилоҳ маълумот дода буд. Соли 1921 китоби ин забоншинос бо номи «Маъношиносӣ: Мутолиоте перомунӣ илми маънӣ» чоп шуд. Ин китоб ҳарчанд ҳаҷман хурд бошад ҳам, бисёр асари пурарзиш аст. Асари мазкур семантикаро чун илм доир ба маъно муаррифӣ мекунад ва таҳаввули таърихии маъноро дар забоншиносӣ мавриди баррасӣ қарор медиҳад [164, 1921].

Сараввал, вазифаи ниҳоии ин бахш омӯзиши баромад ва таърихи калимаҳо ва баъдан, алоқаи силсилавии маънои калимаҳо маҳсуб меёбад. Ин масъала мувофиқи принципҳо ва талаботҳои забоншиносии қиёсӣ-таърихӣ ҳаллу фасл шуд. Ҳангоми баррасӣ бештар шаклҳои тағйирёбии маъно, сабаби тағйири маъно намудани калима аз тарафи истифодабарандагон ба назар гирифта мешуд ва дар ин маврид, пеш аз ҳама, ба омӯзиши таърих ва таърихи фарҳанги мардум (хусни калом), ба тағйирёбии системаи луғавӣ ва маъноии забон таваҷҷуҳ мешуд.

Дар айни замон ин масъалаҳо ва самтҳои омӯзиши маъно дар илми забоншиносии Ғарб вобаста ба талаботи нави методологии илм дар соҳаҳои луғатшиносию этимология ва лингвистикаи қиёсӣ иҷтимоӣ ҳал мешаванд.

Аз солҳои 30-50-уми асри гузашта дар Аврупо забоншиносон дарк карданд, ки лингвистикаи системавӣ бе ҳалли масъалаҳои мубрами семантикӣ пеш намеравад.

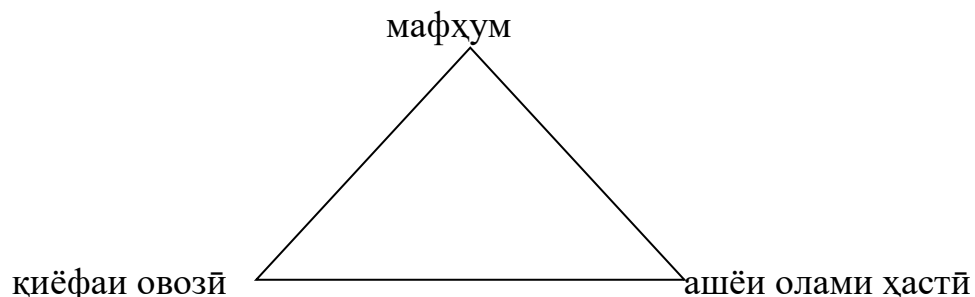
Маъношиносӣ бо маънои васеаш таҳлили муносибатҳои ифодаҳои забонӣ ва олами ҳастӣ, ҳақиқӣ ё тасаввурӣ аст. Ифодаҳои забонӣ - калима,

ибора, чумла, матн, ашё, сифат, амал, тарзи иҷрои амал, муносибат, ҳолат ва натиҷаи онро ифода менамоянд, ки маҷмуи ҳамин муносибатҳост.

Ҳамин тариқ, моҳият, мундариҷа, шакли аломат ва таносуби онҳо дар забон дида мешавад. Файласуфи Юнони қадим Арасту муносибат ё алоқаи озодонаи маъно ва шакли калимаро гуфта буд. Айнияти ифодакунандаи тафриқаи ифодашаванда дар ҳама сатҳи сохтори забон дида мешавад. Масалан, дар луғатшиносӣ омонимия (таҷнис) мувофиқат - бархӯрди ифодакунанда ва ифодашаванда, аммо аз ҷиҳати маъно алоқа надоштани онҳоро нишон медиҳад. Сермаъноӣ бархӯрд ва аз ягон ҷиҳат алоқа доштани ду аломатро нишон медиҳад. Ҳодисаи синонимия (муродифот) ва антонимия (тазодд) низ бархӯрди ин ду тарафро муайян мекунад.

Соли 1923 Чарлз Огден ва Айвор Ричардс асаре бо номи «Маънои маъно» таълиф намуда, дар он секунҷаи семантикиро тасвир месозанд ва тавассути он назарияи худро доир ба семантика пешниҳод мекунанд.

Нақшаи 1. Секунҷаи семантикӣ

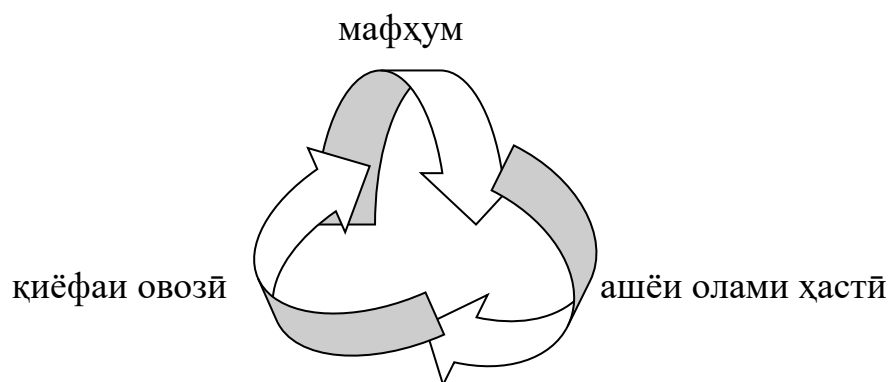

Гузашта аз ин, дар таърихи илми адабу забони тоҷикӣ донишмандону пажӯҳишгарони асримиёнагии тоҷик доир ба масоили маъно ва маъношиносӣ фикру андешаҳои мувофиқу созгор ва муҳимтар аз ҳама, мантиқан бо андешаҳои забоншиносони Аврупо ҳамгун пешниҳод намудаанд.

Интихобан андешаҳои Ҷомиро дар мавриди маъно ва калима метавон намуна овард, ки маъноро яке аз ҷанбаи сегонаи (лафз, вазъ, маъно) асосии калима меҳисобад. Абдурраҳмони Ҷомӣ бартарияти маънои калимаро бо сабаби малфуз (аз маҷмуи овозҳои муташаккил ва бонизом таркибёфта, ки

хоси забони инсон аст ва ба вазъу маъно далолат мекунад) будани калима аз маънои дигар аломатҳо нишон додааст. Ҳамчунон, ки М.Саломииён баррасӣ мекунад, ин назария ба назарияи секунҷаи семантикии Огден Ричардс қаробат дорад ва мантиқан дар забоншиносии Аврупо идома ёфта, баҳсхоро ба миён овардааст [114, с.285-292]. Дар ҳамин асос робитаи кавии семантикии ин унсурхоро М. Саломииён дар мақолаи хеш «Семантика ё назаре ба маъношиносӣ» [с.12-17] бо хатҳои ба ҳам майлқунанда тасвир кардааст [115, с.15].

Нақшаи 2. Робитаи устувори семантикӣ

Маҳмуди Омӯли доир ба илми маонӣ (семантика) дар «Нафоис-ул-фунун» меорад: «Илми маонӣ, ки иборат аст аз маърифати татаббӯи хоси таркиби калом ва он чи муттасил шавад бад-ӯ аз истехсон ва ғайра, то ба воситаи вуқуф бад-он эмин бошад аз татбиқи калом ба муқтазои ҳол» [187].

Пас, дар маъношиносӣ аввал омӯзиши дурусти маъно ва натиҷаи ин омӯзиш ва беғалат истифода кардани маъно ва ифода бо тақозои маврид ва ҳолат омӯхта мешавад. Маъношиносӣ, пеш аз ҳама, каломи дуруст, сухани бехаторо дар мувофиқат бо қоидаҳои луғавӣ, сарфӣ, наҳвии забон ва дурустии маъно меомӯзад. Яъне, дар маъношиносӣ дурустии мазмуни воҳидҳои забон баррасӣ мегардад ва маъно ин шароитро муҳайё месозад, зеро маъно далели воҳиди забон аст. Вобаста ба ҳалли мавзӯ бояд дуруст масъалагузорӣ намуд ва моҳияту қушоиши онро матраҳ сохт, меёр ва дурустии онро дар ҳар ду маврид: яке, ҳамнишинии ифодаҳо ва дар мавриди дигар, қиеъаи овозӣ ва шаклӣ, яъне калима (лексема)-ро, ки вазифааш ба

пуррагӣ зоҳир кардани маъност, муайян намуд. Бояд гуфт, ки маъно ҳам дар забон ва ҳам дар нутқ вучуд дорад. Дар забон ва нутқ ҳолатест, ки маънои ифода на воқеӣ, балки муаллиф ё гӯянда дар мувофиқат бо ҳолат, мазмун ва сомеъ истифода мекунад ва маҳз бо ҳамин маъно мавқеи гӯянда воқеият пайдо мекунад. Дар мавриди дигар, агар ифода маънои воқеиро доро бошад, пас, калима бояд маънои шайъи ифодашавандаро пурра зоҳир намояд. Вобаста ба ин, маъношиносӣ оид ба вижагии ифодаи маъно баҳс мекунад.

Маврид ба зикр аст, ки дар раванди омӯзиши семантика ё маъношиносӣ алоқамандӣ ва мавқеи он дар миёни соири илмҳои дигар муайян мегардад.

Илми *маъношиносӣ* яке аз қисмҳои асосӣ ва муҳимми илми забоншиносӣ буда, дар доираи илми *забоншиносии шинохтӣ* (ин истилоҳ аз забоншиносии русӣ “когнитивная лингвистика” гирифта шудааст – С. А.) ҳам баррасӣ мешавад. Аз ин ҷост, ки калимаҳо дар байни ҳодисаҳои дохилӣ ва берунӣ муносибатҳои махсусро ифода мекунад. Чунин муносибатҳо барои тафаккур дастрас буда, воқеияти дохилӣ метавонад ҳомил ва баёнгари воқеияти берунӣ бошанд.

Маънӣ дар забоншиносӣ воҳиди маъмултарин аст, ки зимни шунидан, хондан ва дарк кардани калима ҳосил мешавад. Гуногунии забонҳо собит месозад, ки як маънӣ ё мазмун тавассути калимаҳои гуногун ифода мегардад. Тавассути *мафҳумҳо* дар бораи ашёҳои ҳарф задан мумкин аст, ки ҳосиятҳои монанд доранд. Пас мафҳум – ин фаҳмиши умумиест, ки барои андешаронӣ ва суҳанронӣ дар бораи ашёи алоҳида лозим аст.

Яке аз масъалаҳои муҳим ва ҳалталабе, ки дар илми забоншиносии тоҷик омӯхта мешавад, *айнияти маъниҳо* аст. Ин масъала бо фалсафа қаробат дошта, ба андеша рондан дар он хусус водор месозад, ки ду ашё ё ҳодиса ҳосиятҳои айнан якхела доранд ва ба онҳо ҳамчун ашё ва ҳодисаву воқеаҳои воҳид бояд баҳо дод. Мавзуи аинияти маъно бо хабаррасонии иттилоотӣ марбут аст ва ба ҳодисаи муродифшавии вожаҳо мувофиқ меояд. Масалан, дар забони тоҷикӣ вожаҳои ба назар мерасанд, ки аз давраи классикӣ инҷониб роҷанд. Ба қатори ин қабил калимаҳои вожаҳои *мабдаъ*, *ҷавҳар*,

моя, сарчашма, манбаъро шомил кардан мумкин аст, ки дар онҳо айнияти маъно дида мешавад.

Дар раванди илми маъношиносӣ забоншиносони машҳур Абунаси Форобӣ, Абуалӣ Сино, Насриддини Тӯсӣ, Шамс Қайси Розӣ, Хоча Ҳасани Нисорӣ ва забоншиносони дигари асримиёнагӣ дар осори гаронбаҳои худ доир ба мавзуи навъҳои маъно ва низоми луғавии забон нуктаҳои пурбаҳое доранд.

Доир ба аҳаммият ва ҷойгоҳи илми маъношиносӣ забоншиносони муосир низ дидгоҳи амиқ доранд. Масалан, забоншинос М. Саломӣён (М.Саломов) дар ин хусус чунин мегӯяд: “Пеш аз ҳама, дар анъанаи илмҳои филологии мардуми тоҷику форс улуми маонӣ, баён, балоғат, фасоҳату суҳанварӣ ва шарҳнигорию луғатнигорӣ маъно ба ҳайси воҳиди лексикӣ семантикӣ ба риштаи таҳқиқ кашида шуда, паҳлуҳои мухталифи он мавриди баҳсҳои гуногуни аҳли илм қарор гирифтааст” [Саломов 113, с.3] ва мо ин ақидаи маъношиноси мумтозро пурра эътироф мекунем.

Доир ба масъалаи низоми забон ва ҷойгоҳи он дар илми маъношиносӣ муҳаққиқони тоҷик фикру ақидаҳои бикре доранд. Масалан, маъношинос Ж. Гулназарзода дар монографияи худ таъкид месозад, ки “Забон низомест, ки ҳамчун раванд сурат мегирад ва вобаста аз ин вай дорои ҷиҳатҳои иҷтимоӣ ва инфиродӣ аст. Дар низоми забон аломатҳои мушоҳида мешаванд, ки аз рӯйи қонуну қоидаҳои мушаххас истифода бурда мешаванд. Дар илми забоншиносӣ омӯхтани сохтори низоми аломатҳо тавассути истифода бурдани аломатҳои як низом дар низомҳои дигар муҳим аст, ки ин барои фаҳмидани сохтори матн ва воҳидҳои забонии он имконият медиҳад” [44, с.14]. Бояд гуфт, ки ин ақидаи фикри қаблии М. Саломовро доир ба ҷойгоҳи илми маъношиносӣ тасдиқ месозад.

Инак, забон маҷмуи аломатҳо буда, онҳоро меомӯзад ва ин илмро дар забоншиносӣ *семиотика* меноманд. Аслан вожаи семиотика аз забони юнонӣ гирифта шуда, маънояш илм дар бораи аломатшиносӣ аст. Дар қорҳои забоншиносии рус М. А. Кронгауз ишора шудааст, ки илми семиотика аз се

самт иборат аст: ифодашавӣ тавассути овоз (аломат); ифодашавии маъно ё мафҳум (маънои аломат); ифодашавии мафъул (шахси истифодабарандаи аломат) [65, с. 260].

Аз забоншиносони тоҷик Ж. Гулназарзода дар асоси секунҷаи семантикии Огден-Ричард таснифоти худро гузаронда, дар асоси он се қисми илми маъношиносиро ҷудо мекунад: *наҳв*, ки муносибати аломатро ба аломат меомӯзад; *маъно*, ки муносибати маъноро бо аломат меомӯзад ва *маънои прагматикӣ*, ки муносибати аломатро бо мафъул меомӯзад [44, с.14].

Дар китоби Г. З. Абдуллоева “Семиотика” (2021) доир ба мафҳумҳо ва истилоҳоти асосии семиотика, ҷанбаҳои асосии илми мазкур, таърихи пайдоиш ва инкишофи ин соҳа маълумоти дақиқ ва муфассал оварда шудааст. Аз ҷумла, муҳаққиқ чунин ибрази ақида менамояд: “Забон дар назари мо ҳамчун як низоми аломатҳои мучаррад зоҳир мегардад. Ҳамзамон, забон ҳамчун ҳар гуна матн, ки натиҷаи эҷодкориҳои нафари ҷудогона маҳсуб мешавад, дорои хусусияти системаи мушаххаси аломатҳо мебошад” [1, с.21].

Мазмуну моҳият ва шакли аломат аз забон аён мегарданд. *Аҳаммиятнокии маъно* гуфта иттилооте фаҳмида мешавад, ки дар бораи робитаи аломатҳо бо тафсири аниқу амиқи онҳо нисбат ба воҳидҳои забонӣ дар шуури гӯянда тасаввурот медиҳад.

Мазмун маънои забониест, ки дар як самти мушаххас кор фармуда мешавад ва ин мубрамии онро тасдиқ месозад. Олимон бар он ақидаанд, ки маъно ҳамчун мафҳум дар инъикоси воқеият зоҳир мегардад, зеро дар асоси калима ва мафҳум мо метавонем хулосабарорӣ кунем, яъне умумияти ҳодисаву воқеаҳоро дарк созем. Дар қорҳои муҳаққиқони рус, ки оид ба мафҳуми маъношиносӣ (семантика) басо мӯшиқофиҳо кардаанд, ин мафҳум хеле муфассал тафсир ёфтааст. Инҳо Н. Ф. Алефиренко, Ю. Д. Апресян, О. С. Ахманова, В. В. Богданов, В. Т. Булигина, В. В. Виноградов, В. И. Говердовский, М. А. Кронгауз, Л. А. Новиков ва дигарон мебошанд.

Маъношиносии рус Л. А. Новиков оид ба маъношиносӣ ба чунин хулосае омадааст, ки «воқеияти ихотақунандаи инсон “заминаи” низоми луғавию

маъной мебошад» [Новиков 101, с.113]. Яъне калимаҳои ин ё он забон дар маҷмуъ, ягонагии ташаккулёфта мебошанд, ба мисли он ки воқеияти объективии дар аломатҳои забонӣ инъикосёфта низоми дақиқан ташкилшуда аст. Аз ин ҷиҳат, таркиби луғавии забон низомест, ки мустақилона ташаккул меёбад, танзим гардида, бо нишонаҳои фарҳангии гуногун тавсиф меёбад.

Забоншиносии шинохтаи рус Н. В. Артёмова бар он ақида аст, ки «Сохтори дониш ба сохтори забон аз берун ворид нашуда, балки “болопӯши” асосии онро ташкил дода, дар болои он тамоми шабакаи мураккаби муносибатҳои маъноӣ созон дода мешавад. Ин “болопӯш” худ ифодаи мафҳумҳо, ашё ва ҳодисаҳои ҳақиқати воқеӣ мебошад, яъне метавонад ҳамчун сохтори идеографӣ муайян карда шавад» [7, с. 15]. Воқеан, калима барои ҳар як инсон ҳамчун унсур асосии забон воқеиятро инъикос менамояд. Гарчанд одамон бо ибораву ифодаҳо сухан меронанд, онҳо маҳз тавассути калимаҳо забонро аз худ мекунанд, зеро калима воситаест, ки дониши андӯхтаи одамонро аз насл ба насл интиқол медиҳад.

Забоншиносони давраи классикӣ бо мақсади дарк кардани фасоҳату балоғат ва нозукии забони осори адабии назму наср, барои фаҳмидани пояҳои илми маъношиносӣ, ки яке аз ҷузъҳои муҳими илми балоғат аст, кӯшишҳои зиёд ба харҷ медоданд. Аз ин сабаб, ниёгонамон таҳлили назму насри бадеиро маҳз аз шинохти маъно оғоз мекарданд ва ҳама вақт сабъ мекарданд, ки ба илми маъношиносӣ така кунанд.

Доир ба хусусиятҳои маъноии калимаҳои забонҳои гуногунсохтор, инчунин, асарҳои илмии забоншиносони *Аврупо*, З. Вендлер, У. Чейф; рус Т. В. Булигина, Л. М. Василев, М. А. Кронгауз, И. М. Кобозева Л. В. Шерба, О. Н. Селивёрстова, Л. А. Новиков, Д. Н. Шмелёв, Т. Д. Шабанова; *эроншиносон* Р. С. Расторгуева ва А. А. Керимова, А. З. Розенфелд ва *муҳаққиқони тоҷик* Ж. Гулназарзода, Р. Ғаффоров, Д. Искандарова, М. Н. Қосимова, М. Нағзибекова, Н. Маъсумӣ, Ҳ. Мачидов, Ш. Рустамов, Д. Саймиддинов, М. Саломийён, Б. Сиёев, Д. Хоҷаев, С. Ҳалимиён, П. Чамшедов, Х. Шарипов, Р. Шодиев ва дигарон рӯйи чоп омадаанд.

Мувофиқи ақидаи адабиётшиноси варзидаи тоҷик Х. Шарифов дар забоншиносӣ илми калом ҳамчун воситаи дарки қонуну қоидаҳои грамматика бо роҳи эътироф намудани дурустӣ ва ё нодурустии мувофиқат ба ҳолат доништа мешавад [155, с.32]. Дар ҳақиқат, грамматика низоми қонунҳои сарфию нахвийи забон аст, яъне дар он барои ба ҳақиқат расидан сухан оид ба воқеияти забонӣ, аз лиҳози савтиёт, луғат, таркиби сарфию нахвӣ меравад. Он дарксозии фоил, ҳолати мафъул ва мавзӯро дар бар мегирад. Муҳаққиқ зимни шарҳ додани маъно дар низоми муайян аз ҷиҳати забоншиносӣ зикр мекунад, ки бевосита ё бавосита нишон додани ҳодисаҳои воқеият дар тафаккури инсон, ки тавассути муҳити овозии калима ифода меёбад, маъно номида мешавад. Дар рафти таҳқиқоти худ, олим, аввалан ба мафҳуми маънӣ равшанӣ андохта, баъдан вазифаҳои онро эзоҳ медиҳад.

Забоншиноси машҳури тоҷик Д. Хоҷаев зимни баррасӣ намудани таърихи афкори забоншиносӣ, дар баробари дигар қисматҳо ва категорияҳои забон асарҳои забоншиносони давраи классиқиро дар бораи омӯзиши маъно ва қисмҳои таркибии он ба риштаи таҳқиқи ҳаматарафа кашидааст [145].

Ж. Гулназарзода аз зумраи муҳаққиқонест, ки бо масъалаҳо ва мушкилоти илми маъношиносӣ пайваста робита дорад. Ӯ дар яке аз мақолаҳои ба ин мавзӯ бахшидааш чунин ибрази ақида намудааст: “Калимаҳо дар заминаи дорои кадом маъно буданашон ба ҳамдигар мувофиқат мекунанд ва ба таври умумӣ ва ҳулосавӣ ашё ва падидаи ҳақиқатро инъикос менамоянд. Аз ин рӯ, омӯзишу таҳқиқ нишон медиҳад, ки маънои калима ва таносуб дар ҳолати мутеъ будан қарор доранд. Як калима, пеш аз он, ки бо калимаи дигар дар равобити маъноӣ бошад, бояд худ дорои маънои муайяне бошад” [41, с.296]. Яъне робита нишондиҳандаи маъноӣ буда, ҳуди маъно шуда наметавонад. Калимаҳои ба ҳам мувофиқаткарда дар ифодаи маъноҳои худ бояд аққалан як маънои умумӣ дошта бошанд.

Ин фикри муҳаққиқро тақвият дода, маъношиноси шинохтаи тоҷик М. Саломӣ низ гуфтааст: “Калима, пеш аз ҳама, дар шакли луғавӣ (аслӣ) ҳамчун воҳиди маънодори забон қарор дорад ва то расидан ба маънои маҷозӣ

як протсесси муайяни лексикую грамматикиро тай мекунад, ки мо инро чараёни *кӯчидани маъно* номидем ва дар ин зина на ҳамаи калимаҳо фаъолият карда метавонанд, балки он гурӯҳи калимаҳое ширкат мекунанд, ки онҳо дар асоси маънии аслии худ маъноӣ маҷозиро ифода карда тавонанд. Вақте ки калима ба ин зина расид, тобишҳои тоза ва иловагӣ гирифта, ифодакунандаи маъноӣ маҷозӣ мегардад” [113, с.23]. Дар доираи таҳқиқи омӯзиши ин категорияи забоншиносӣ Саломов ба умқи таърихи илми маъношиносӣ назар афканда, маъноро аз лиҳози вазоиғу хусусиятҳои шарҳ додааст. Бо таъба ба дастовардҳои забоншиносони варзидаи ҷаҳонӣ ва тоҷик муҳаққиқ се вазифаи семантикии маъно: тавассути *овоз*, тавассути *аломат* ва тавассути *мафъул (субъект)*-ро эътироф кардааст. Аз ҷумла, М. Саломӣён робитаи байни *шакли овозӣ*, *ашёи воқеӣ* ва *мафҳумро* мавриди таҳқиқ қарор додааст. Зимни таҳқиқи хусусиятҳои маъноӣ назм *ӯ духӯра* будани унсурҳои маъноӣ калима, ҷойи онҳо ва имкониятҳои зиёди маъношиносиро дар забони назм таъкид месозад. Бо таъба ба ин таҳлилҳо, забоншинос хеле саҳт марбут будани илмҳои забону адабиётро собит сохта, барои тақвияти фикраш аз ашъори шоирон ва гуфтаҳои олимон мисолҳо овардааст. Мавсуф ҷунин ақида дорад, ки “маъно яке аз унсурҳои муҳимми илми забоншиносӣ буда, дорои категорияҳои муайянест, ки дар маҷмуъ ин мафҳумро дар низоми илми маонӣ муаррифӣ мекунанд” [114, с.106].

Инак, маъно ба ҳамаи қисматҳои забоншиносӣ мутааллиқ буда, ҳангоми таҳқиқи он муайян мегардад, ки хусусиятҳои он илми нав – маъношиносии лингвистиро ба миён овардааст.

Дар байни мазмуну маъно алоқаи хеле нозук ва мураккабе мавҷуд аст ва он тавассути қонуну қоидаҳои махсуси забон амалӣ гашта, роҳҳои калимасозиро муайян мекунад. Дар ин ҳолат калимасозӣ метавонад аз маъноӣ маҷозӣ ва дигар шаклҳои маъноӣ истифода барад.

Маъношиносии лингвистӣ бояд дар пайдо кардани мазмунҳои нав аз роҳ, тарзу усул ва қоидаҳои худ истифода барад. Дар ин хусус, муҳаққиқи тоҷик Ж. Гулназарзода ҷунин овардааст: “Байни мундариҷа ва маъно алоқаи

мураккабу печдарпеч мавчуд аст, ки тавассути қонуни қоидаҳои махсус ва муайян, чун қонуни дериватсияи (калимасозӣ) маъноӣ, истифодаи навҳои маъно сурат мегирад» [44, с.21].

Дар илми маъношиносии лингвистӣ монандӣ ва тафовутҳои шакли маъно аниқ нишон дода шудаанд, ки муносибати вазифаҳо ва ифодаҳои забонро, ки маъносоз мебошанд, инъикос менамоянд.

Маъношиносии лингвистӣ, вазифаҳои қиёфаи овозӣ, мазмуну маънӣ ҳамчун намудҳои иттилоот хизмат мекунанд. Дар ин робита, дар намудҳои муқобилот зарурати маҳдуд сохтани ҷудо кардани маъноӣ забонӣ аз навҳои дигари иттилоот пеш меояд, зеро муайян кардани доираи имконоти ин иттилоот лозим мешавад, ки дар натиҷа аз рӯйи таснифоти пурраи шакли маъноӣ калимаҳо, категорияҳои грамматикӣ маъно ва шакл, маъноҳо ва вазифаҳои грамматикӣ анҷом дода мешавад.

1.2.Мавқеи маъношиносии лингвистӣ дар бахшҳои забон

Дар забоншиносӣ ду ҷузъи муҳимми якдигарро пурра ва возеҳкунанда – лексика ва грамматика муайян мешаванд. Ҳарчанд байни ин ду бахш то андозаи муайян меъёре ҳафт ва консепсияҳои ин ду бахш гуногунанд, дар бештари маврид мусаллам аст, ки ин ё он воҳиди забон мансуби кадоме аз бахшҳо мебошад.

Пеш аз ҳама, маъно ҳамчун категорияи бунёдии маъношиносии (семасиологияи) лингвистӣ аст ва ҳамзамон мавқеи аввалиндараҷа дар луғатшиносию луғатнигорӣ дорад. Истилоҳи маъно ҳамчун мафҳум ба ҳайси тасаввуроти зеҳнии шайъ, раванд, ҳолати амал, падида (ҳамчун моҳияти бартаридоштаи зеҳнии аломатҳои интихобшудаи олами воқеӣ), ки далели лингвистӣ аст ва дар баробари ин мундариҷаи аломати забонӣ, шакл, ки ифодаи падидаи моддии ин тасаввуроти зеҳнист, маҳсуб меёбад. Забоншиносони Ғарб маъноро дар «назарияи референтивии маъно», эквиваленти референти ифодаи забонии шайъҳо, бадалшавӣ, раванд, ҳолати амал, қисматҳо, хусусият ва муносибати онҳо дар олами воқеӣ мешуморанд. Онҳо ду масъалаи муҳим: моҳияти мафҳум ва ё референсияро дар назарияи

Огден ва Ричардс; инчунин принципҳои таносуби калимаҳоро бо унсурҳои воқеияти берунӣ баррасӣ кардаанд [131, с. 35].

Мундариҷаи маъноӣ воситаест, ки имконоти калимаро дар муносибатҳои маъноии байниҳамдигарӣ инъикос мекунад. Дар ин раванд воситаҳои инъикоси маъно шарҳу маънидодро пурра ва мукамал мегардонанд. Яке аз ин гуна воситаҳо ассотсиатсияи маъноӣ аст, ки шакл ин нишонаи иловагии навъи муайяни маъност. Барои тақвияти фикр маъноӣ ҳис кардан, эҳсос намудан ассотсиатсияи маъноии калимаи *дил* (*дилам гуфт, аз дилам гузашт*) ё ин ки хушёрӣ ва зиракӣ ассотсиатсияи калимаи *муш* мебошад. Бояд зикр кард, ки намунаҳои зиёди ассотсиатсияи маъноӣ дар зарбулмасалу мақолҳо, умуман дар фолклор мавҷуд аст, ки ҳамаи онҳоро чузъи тафсир гуфтан душвор аст ва дар баъзе маврид «аураи маъноӣ» - и калима меноманд. Ҳар як воҳид дорои низоми дохилист ва он низоми дохилӣ аз прототип ва периферия иборат аст, ки дар ин ҷо мо зери мафҳуми *прототип* асли ашъро мефаҳмем ва дар таҳти мафҳуми *периферия* маъноҳои иловагӣ ё атрофии маъноӣ асл фаҳмида мешавад. Бо ёрии прототип метавон категорияи маъноии калимаро фаҳмид ва мавқеи марказии прототип вобаста аст ба нақши он дар низоми объективӣ. Бояд зикр кард, ки муайян кардани ин ё он прототип дар илми забоншиносӣ ба хусусияти забонӣ ва фарҳангӣ вобастагӣ дорад.

Фарқи тасвири прототипӣ дар маъно аз тафсир ба мақому мақсади маълумоти маъноӣ вобаста аст. Тафсир имконият ва зарурати маълумотро ифода мекунад. Тафсири прототипии маъно тамоми чузъиёт ва хурдтарин аломатҳои маъноиро вобаста ба мавриди мушаххаси истифодабарӣ чузъе аз онҳоро нишон медиҳад, ки дар натиҷа аз ҷиҳати назариявӣ ошкор мегардад, ки ҳеҷ як аз ин аломатҳои маъноӣ марказӣ, зарурӣ ва асосӣ нестанд.

Гуногунӣ дар навъҳои маълумоти луғавӣ, пеш аз ҳама, ба маводи матраҳшаванда, хусусияти воҳидҳои тафсиршаванда ва интихоби дурусти назарияи шарҳи он вобастагӣ дорад. Дар маънидод кардан, пеш аз ҳама, ду

навъи асосии маълумот – забонӣ (лингвистӣ) ва фарозабонӣ (экстралингвистӣ) мавҷуд аст.

Маълумоти фарозабонӣ (экстралингвистӣ) навъи маълумотест, ки он дар натиҷаи омӯзиши фарозабонӣ падида омадааст ва ба мутобиқати илмии калимаҳо кам таъсиргузор аст. Ҳамчунин маълумот умумӣ ва илмӣ мешавад ё оддӣ ва илмӣ. Навъи шарҳи энциклопедиро пажӯҳишгарон ба маълумоти умумӣ дохил намудаанд. Аммо, ин ҳолат ҳам баҳсангез аст, ки дар баъзе маврид шарҳи энциклопедӣ муфассалтар ифода мегардад ва мутахассис метавонад маълумоти зарурии илмиро аз он дарёфт намояд. Чӣхати дигари масъала ин аст, ки бештари маълумот дар энциклопедия хусусияти умумӣ дорад. Аз ин лиҳоз, қайд гардидааст, ки маълумоти лингвистӣ ба мафҳум (интенционал) ва маълумоти фарозабонӣ (экстралингвистӣ) ба денотат (референтҳои потенциалӣ) тааллуқ дорад. Айни замон омӯзиш нишон медиҳад, ки миёни ин ду маълумот ҳақду ҳудуди муайяни қатъӣ гузоштан нашояд, зеро дар мавриди муайян бархӯрди ин ду навъи маълумот дида мешавад. Масалан, дар ифодаҳои *“аз мӯрча мадад, аз паиша фил сохтан”* маълумот умумист ва ҳар соҳиби забон онро мефаҳмаду дарк мекунад. Меъёри асосӣ дар навъи маълумот моддаи луғавӣ, мавод ё додаҳои забонӣ маҳсуб меёбанд, аз ин рӯ, бояд шарҳи онҳо ба ду қисмат ҷудо шавад: ҳатмӣ ва иловагӣ (факултативӣ). Дар ин маврид масъалаи ягонагии тафсиру шарҳ ба миён меояд, ки луғатнигории амалӣ далелҳои раднопазир ба манфиати иловашавии маълумот пешниҳод намудааст ва дар натиҷа тафсири маъноӣ ҳам чун силоҳи васеъшавии марзи маъноии моддаи луғавӣ, мавод ё модаҳои забонӣ барои тафсиру шарҳ маҳсуб меёбад.

Дар ташаккулёбии маъноӣ луғавӣ мавқеи асосиро қиёфаи овозӣ, далелу намуна, таносуби маъноӣ байни калимаҳо ва равандҳои равонӣ (ҳисси инсон, хусусияти дарки олами воқеӣ, баҳои ӯ), ки номгузориро раҳнамоӣ менамоянд, ишғол намудаанд. Аз ин рӯ, маъноӣ луғавӣ тавассути ҳам чанбаҳои фарозабонӣ (экстралингвистӣ) ва ҳам чанбаҳои забонӣ (лингвистӣ) муайян мегардад ва ҳамаи инҳо гуногунрангии маъноӣ луғавиро ба вуҷуд

меоранд. Маъноӣ луғавӣ ҳам аз ҷиҳати мундариҷавӣ ва ҳам аз ҷиҳати сохторӣ – функционалӣ тавсиф мешавад. Қисмати мундариҷавӣ хусусияти тафриқавии мафҳуми тааллуқдоштаро нишон медиҳад ва дар ҳамин замина ташаккул меёбад ва ҷиҳати сохторӣ – функционалӣ алоқаи устувори забонӣ байни қиёфаи овозӣ ва мафҳум мебошад. Ҷиҳати мундариҷавӣ агар симои ҷаҳонро нишон диҳад, ҷиҳати сохторӣ – функционалӣ маълумоти системавии дохилии маъно мебошад.

Маъно дар он ҳолат луғавист, ки бо калимаҳои алоҳидаи таркиби луғавӣ ифода шавад. Маъноӣ луғавӣ дар системаи семантикӣ дар зинаи аввал меистад. Ҳар як қиёфаи овозии мустақил маъноӣ алоҳидаи луғавӣ дорад. Забоншинос Ҳ. Мачидов қайд кардааст: «Ибтидои муташаккилии калимаҳоро маъноҳои луғавии онҳо ташкил медиҳанд. Пайдоиш ва инкишофи навъҳои дигари маъноҳои калимаҳо, аз ҷумла маъноҳои грамматикӣ онҳо, бо маъноҳои луғавиашон вобастагии қавӣ доранд ва ҳамчун дараҷаи болотари онҳо зоҳир мешаванд» [Мачидов 78, с.24].

Тавре ки маъношинос М. Саломӣён ишора мекунад, навъҳои иловагии маъно ҷунинанд: “Яке аз категорияҳои дигари маъноӣ аз нигоҳи муҳаққиқони маъношинос *мусовот* ё баробарӣ дар калом аст. Албатта, ҷун шеър махсусиятҳои хоси лингвистии худро дорад, дар баробари баёни васеи андеша бо лафзи андак (*эҷоз*) ва ё барои тафсири бештари маъно бо алфози зиёд (*итноб*) баробарии вожаҳо ва ба ҳам марбуту дар таносуби якдигар омадани онҳо низ яке аз талаботҳои муҳим ба шумор меравад.” [114, с.56]. Воқеан, доир ба маъноӣ иловагии мусовот мо ба ақидаҳои забоншиноси мазкур ва муҳаққиқон Сирусӣ Шамисо, Ризо Қосимӣ, Мирҷалолӣдини Қаззоӣ, Муҳаммад Алавӣ Муқаддам, Ризо Ашрафзода, Ҷаҳонбахши Наврӯзӣ, Х. Шарифов ва дигарон, ки доир ба ин навъи маъно ибрози ақида намудаанд, пайравӣ мекунем. Ҳамаи ин муҳаққиқон ҷунин мепиндоранд, ки мусовот ҳамчун унсури муҳими маъноӣ барои ҳамаи намудҳои нутқ, аз ҷумла барои забони асарҳои бадеӣ хос ва муҳим аст [Саломӣён 114, с.56].

Дар хусуси эҷоз М. Саломииён овардааст, ки он дар луғат ба маънои кӯтоҳ кардан ё кӯтоҳ овардан аст: «Баёни маънӣ аст дар кӯтоҳтарин лафз ва ба иборати дигар овардани лафзи андак аст барои маънии бисёр, ки, албатта, бояд ба расоии сухан кумак кунад. Эҷоз масдари боби афъол аст. Бо эҷоз калом ба гунае ироа мешавад, ки алфози он нисбат ба муҳтавои он камтар аст. Ба таъбири дигар, ҳар гоҳ ҳаҷми лафз нисбат ба маъно, ки ифода мекунад, камтар бошад, он лафзро муъҷаз ва адои онро эҷоз мегӯянд. Дар фанни балоғат эҷоз он аст, ки сухан бо ҳаҷми кам ва кӯтоҳ маъно ё маонии бисёреро ба муҳотаб тафҳим кунад. Машрут бар он ки муносиби ҳолу мақом буда ва бо истеъдоди муҳотаб ҳамоҳанг бошад. Эҷоз дар истилоҳи маонӣ он аст, ки дар айни рӯшану расо будани сухан маънои он бештар ва густурдатар аз миқдори вожаҳое бошад, ки ба қор рафтаанд» [Саломииён 114, с.44]. Албатта, ин ақидаи забоншинос ва маъношиноси борикбин боиси эътироф ва пайравии мо аст.

Маъноии грамматикӣ ҳам дар нақши мундариҷа ё *тарҳи муҳтаво* ва ҳам дар нақши ифода ё *тарҳи баён* мавқеи худро дорад ва аз маъноии луғавӣ чудо буда наметавонад. Аммо бояд зикр кард, ки маъноии луғавӣ ҳарчанд асосӣ бошад ҳам, дар калима вай бо маъноии грамматикӣ алоқаманд аст ва бе он ифода намешавад. Пас, ягонагии маъноии луғавӣ ва грамматикӣ хусусияти асосии калима мебошад [187, 68].

Маъноҳои луғавӣ-грамматикӣ хиссаҳои нутқ ба маъноии луғавӣ мансубанд ва маъноии грамматикӣ дар маҷмӯъ ба маъноии калима тааллуқ дошта бошад ҳам, дар худ падидаи дигарро таҷассум мекунад, ки ин дар муқоисаи гунаҳои луғавӣи калима ва шаклҳои грамматикӣ он равшан зоҳир мегардад. Билохира, симои мундариҷавӣи калима, алоқаи ниҳонии вай, вусъати мундариҷавӣи он тавассути сохтори грамматикӣи забон муайян мегардад. Аз ин ҷост, ки дар забоншиносии муосир равиши анъанавӣ барҳам задани садди маъмурӣ байни маъноии луғавӣ ва грамматикӣ бештар нашъунамо ёфтааст. Як равиши нав *грамматикализатсия* мебошад, ки дар он таҷзия, омӯзиш ва таҳқиқи воҳидҳои луғавӣ дар либоси воҳиди

грамматикӣ ва воҳиди грамматикӣ боз дар зинаи баландтари грамматикӣ нишон дода мешавад. Тибқи шарҳи луғатҳо дар ин раванд калимаи аз ҷиҳати луғавӣ мустақил ба таркиби калима ё унсурҳои ёридиҳанда гузашта, шакли грамматикашонро тағйир медиҳанд [173].

Маънои луғавии калима нишонаи фардии он аст ва ин нишона калимаро на танҳо аз калимаҳои мансуби дигар ҳиссаи нутқ фарқ мекунонад, балки дар дохили калимаҳои ҳамон як ҳиссаи нутқ низ фарқ дорад. Ба ғайр аз маънои луғавӣ мундариҷаи калима дорои маънои дериватсионӣ ва таснифотӣ мебошад. Маънои калимасозиро калимаҳои аслӣ, ки тавассути маънои реша ва морфемаҳои калимасоз муайян мегардад, дороанд. Ин навъи маъно ба хусусияти грамматикӣ калима таъсиргузор аст ва ҳангоми омӯзиши ҳиссаҳои нутқ ба инобат гирифта мешавад.

Маънои таснифотӣ дар ҳар як ҳиссаи нутқ гуногун аст: масалан, дар шумора луғавӣ, зарф грамматикӣ, сифат ва феъл луғавӣ – грамматикӣ аст. Дар шумора дар сохти гуногун маънои луғавӣ бартарият дорад (дах, дусад, панҷоҳу ду, панҷум, шашто). Дар зарф маънои таснифотӣ бо унсурҳои грамматикӣ бартарият дорад (дарҳол, тозон, шабона, комилан). Маънои таснифотии сифат дар мусовият бо маънои луғавӣ ва грамматикӣ падид меояд (либоси *сафед*, хӯроки *бомазза*, донишманди *бузург*, шахси *донишманд*, девори *хиштин*, дили *сангин*, дари *оҳанин*).

Ҳамин тариқ, ҳангоми таҳлили ин фасл муайян гардид, ки забон чун система дар ду самт фаъолият мекунад (шакл ва мундариҷа). Ин ду самт якдигарро пурра намуда, хусусияти мухобиротии забонро ҳарчи бештару хубтар муайян месозанд. Дар самти мундариҷавӣ маъно мавқеи муҳимро дорост. Маънои мундариҷавӣ бо низом ва хусусиятҳои хеш самти мундариҷавии забонро муайян намуда, ганию рангин будани забонро нишон медиҳад. Барои дуруст нишон додани хусусияти мухобиротӣ бояд ҳангоми таснифи маъно тарз ва усулҳои муайян истифода шаванд.

1.3. Типологияи маъно дар маъношиносии лингвистӣ

Таркиби маънои воҳидҳои забон гуногун ва зиёд аст. Барои ба низом даровардани он дар маъношиносии лингвистӣ ченаку меъёрҳо коркард шудаанд. Дар мутобиқату мувофиқати ин меъёру ченакҳо ҷойгоҳи дилхоҳ маъно тавзеҳ ва муайян мегардад, ки дар натиҷа навъ ё типҳои шарҳи маъно ҷудо мешаванд.

Чаҳор навъи шарҳи маъно, ки ҳар яке маъноро аз дидгоҳи муайян баррасӣ мекунад, вучуд дорад: вобаста ба мансубияти воҳиди забон дар бахшу қисматҳои забон; вобаста ба дараҷаи умумияти маъно; вобаста ба хусусияти шарҳи додашуда; вобаста ба навъи донише, ки барои шарҳи маъно истифода мешавад [79, с.50].

Ифодаҳои забон ё нутқ, ки нишондиҳандаи маъно мебошанд, ба як сатҳи забон ҳамчун низом ё ба яке аз сатҳи таҳлили забон ҳамчун амал ё фаъолият тааллуқ доранд. Мутаносибан маъноро вобаста ба алоқаи воҳидҳои ин ё он бахши забон метавон тасниф кард.

Дар сатҳи фоносемантика, яъне маъношиносии овозӣ, овоз дар талаффуз ва садо дарк мегардад. Доир ба вижагиҳо ва нақши унсурҳои савтӣ, нағмаи ҳуруф (аллитератсия), имола, мавқеи фонемаҳо дар занҷираи гуфтор, вижагиҳои фоносемантикии баъзе ҳарфҳои ҳатти арабиасоси тоҷикӣ дар пажӯҳишҳои А. Ҳасанзода, М. Саломов ва Ш. Кабилов мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Дар ин маврид танҳо доир ба методи қиёскунии маъноӣ аз рӯйи ину он хусусият, яъне ин ё он овоз маъноеро, ки ҳангоми корбурд ифода мекунад, сухан меронем. Масалан, фонемаҳои дохили калимаҳои тақлидӣ, ифодагари овозу садо ва калимаҳои тақрор хусусияти семантикии хос доранд:

Аз душмани дӯстру бипарҳез,

Чун ҳезуми хушк аз оташи тез.

Кораш ба чадал чу барнаёяд,

Хуш-хуш дари ҳила баргушояд (195, с.34).

Дар калимаи *хуш-хуш* хусусияти тарзи рафтору кирдори душман падида меояд.

Дар намунаи зер овозхое, ки дар калимаҳои *гуна-гуна* ва *чок-чок* талаффуз мешаванд, ҳамин хусусиятро доро мебошанд:

Сад ҳазорон гул шукуфта дар ӯ,

Сабза бедору об хуфта дар ӯ.

Ҳар гуле гуна-гуна аз ранге,

Бӯйи ҳар гул расида фарсанге (195, с.39).

*Синаи кӯҳ аз синони барқ мешуд **чок-чок**,*

В-аз садои рағд меларзид бар худ ҷурми хок (195, с.39).

Дар пораи поёнии шеър, фонемаи – *р* дар калимаҳои *риоят*, *раият*, *мадор*, *кор*, *супор* бозии хуруфро барои ифодаи маъно падида овардааст. Махсусан, дар калимаҳои *риоят* ва *раият* бештар таҷассум ёфтааст:

*Дастии **риоят** зи **раият** мадор,*

*Кори **раият** ба **риоят** супор* (195, с.26).

Дар мисоли поён қофияи – *ор* дар калимаҳои *ёру диёр*, *зор*, *ашкбор*, *ихтиёр* як навъ оҳангнокии ҷаззоберо ҳосил кардааст:

*Фироқи **ёру диёр**, ки натиҷааш ҷуз **нолаи зор** ва **дидаи ашкбор** нест, бо **ихтиёр** қабул нафармояд* (195, с.43).

Мисоли дигар низ ин нуктаро тасдиқ менамояд:

Ҳавои ёру диёрам чу бигзарад ба хаёл,

Шавад манозилам зи оби дида молмомол (195, с.44).

Дар байти дигар, дар калимаҳои *оташишон* ва *оташишон* хусусияти зидмаъноӣ бо истифодаи фонемаҳои яксон (о, т, а, ш, н, и,) падида омадааст.

*Гаҳ, ҳамла чун барқи **оташишон**,*

*Гаҳ, сел чун боди **оташишон*** (195, с.40).

Ё ин ки фонемаи -с дар байти зер оҳангро хеле хушсадо кардааст:

Сақари аҳли ин ҷаҳон сафар аст,

З-он сабаб сурати сафар сақар аст (195, с.46).

Тасвири манзара ончунон моҳирона аз ҷониби шоир баён шудааст, ки беихтиёр манзараи воқеӣ пеши назар меояд ва дар ин раванд интиҳоби калимаҳои дорои фонемаҳои барои тасвири ҳамин манзара созгор нақши калидӣ мебозад:

*Латифу дилкушо обу ҳавое,
Муборак манзиле фархунда ҷое.
Раёҳин бар канори ҷӯй раста,
Ба оби жола дасту рӯй шушта.
Дарахтон чун бутон қад баркашида,
Зи якдигар ба ҳубӣ сар кашида.
Фарози шох мургони хушовоз,
Ба алҳон **аргунунҳо карда барсоз** (195, с.17).*

Дар сатҳи дигар вобаста ба морфемаҳо ва калимаҳо дар таҳлили маъноӣ калимаҳои сохта ё мураккаб аз рӯйи ин меъёр ду навъи шарҳи маъноӣ воҳиди забон – морфема ва калимаро муайян карда метавонем. Дар ин хусус Б. Ю. Городетский пешниҳод намудааст, ки муайян кардани сатҳҳои маъноӣ мутаносибан бо таҳлили дурӯя, дутарафаи (ифода ва мундариҷа) воҳиди забон баррасӣ шавад [34, с.135]. Пас, падида меояд, ки дар як ҳар сатҳ воҳид ва таносубе, ки ин воҳидҳоро ба ҳам алоқаманд мекунад, омӯхта мешаванд.

Дар сатҳи морфо – маъноӣ морфемаҳои пешвандӣ ва пасвандӣ, ки дар натиҷаи ҳамнишин шудан бо калимаи дигар қобилияти дар падида омадани воҳиди забон бо маъноӣ алоҳида саҳмгузоранд, мавриди таҳлил қарор мегиранд. Аз ҷумла:

*Дур нигар к-аз сари **номардумӣ**
Бар ҳазар аст, одамӣ аз одамӣ* (195, с.19).

Дар ин байт дар намунаи калимаи *номардумӣ* бо морфемаи пешвандии *но-* ва морфемаи пасвандии *-ӣ* дар натиҷаи ҳамнишинӣ муродифи калимаи *ноодамӣ*, *нокаси* сохта шудааст. Мисоли поён фикри мазкурро тақвият медиҳад:

Дар хок рехтани зару зевар дарег нест,

Бо нокасон дарез бувад лутфу мардумӣ (195, с.121).

Дар байти зерин низ калимаи *мардвор* бо морфемаи пасвандии - *вор*, ки маънои монандкуниро ифода мекунад, сохта шудааст:

Ё бо мурод бар сари гардун ниҳем пой,

Ё мардвор дар сари ҳиммат ниҳем сар (195, с.78).

Калима дар зинаи луғавӣ – маъноӣ (лексикӣ – семантикӣ) баррасӣ мегардад. Забоншинос Ш. Кабиров меорад, ки дар илми забоншиносӣ калимаро аз се ҷиҳат таҳлилу баррасӣ менамоянд.

Аввалан ҳамчун воҳиди мустақилу ташаккулёфтаи забон ва тафовути он аз дигар воҳидҳои забон, дуюм аз лиҳози маъно ва сеюм, вазоиф ва қорбасти он дар низоми забон [54, с.150-151].

Ҷузъҳои калимаҳои мураккаб ҳамчун калимаҳои мустақилмаъноӣ сода маъноӣ ҳосил мекунанд ва дар мавриди ҳамнишин шуданашон ва ҳангоми ба вучуд омадани калимаи мураккаб метавонанд пурра ё як ҷузъи маъноӣ худро дар калимаи мураккаб инъикос кунанд. Инчунин, онҳо дар матн ё нутқ тамоман маъноӣ дигар пайдо карда метавонанд. Чунончи:

Ин дағалдӯстон, ки мебинӣ,

Мағасонанд гирди ширинӣ (195, с.70).

Дар калимаи *дағалдӯст* ҳар як ҷузъи калимаи мураккаб дар маъносозии он саҳм мегузорад.

Нақӯсираташ диду рӯшанқӣёс,

Сухансанҷу миқдоре мардумишинос.

Ҷаҳондидаву донишомӯхта,

Сафарқардаву суҳбатандӯхта (195, с.91).

Дар калимаҳои ишорашуда бо таъсири маъноӣ ҷузъҳо ифода ва маъноӣ нава дар сохти калимаи мураккаб падида омадааст.

Базлағӯву ишвасозу шӯхчаишму ғамзазан,

Хубрӯйӣ, к-он чунин бошад, балои қон бувад (195, с.94).

Агар калимаҳои мураккаби мисраи аввали байт аз ду ҷузъ иборат бошанд, калимаи *хубруӣ* дар мисраи дувум бо таъсири се ҷузъ маънои дилхоҳ нишон дода шудааст.

Аз нуқтаи назари таносуби забон ва нутқ, мувофиқи таснифоти И. М. Кобозева ва дигарон, маъно ба *виртуалӣ*, яъне забонӣ ва *актуалӣ*, яъне нутқӣ, ҳолатӣ ва матнӣ ҷудо карда мешаванд [61, с.54]. Масалан, ҳангоми шунидани калимаи *об* инъикоси он дар шуур ба таври умумӣ сурат мегирад, яъне маълумот ё ахбор ба шунаванда имкон намедихад дарк шавад, ки мақсаду матлаб чист. Аммо, новобаста ба ин, дарки шунаванда бо маънои калимаи *об*, ки дар низоми забон аст, мувофиқат мекунад, инро маънои виртуалӣ меноманд. Шунаванда ҳанӯз дақиқан намедонад, ки гӯянда кадом маънои калимаи *обро* дар назар дорад: *оби нӯшиданӣ*, *мавҷи об*, *дарё*, *бахр*, ҳақиқӣ ё тасвирӣ, ҳатто то андозае, ки шунаванда мутмаин нест, ки сухан дар бораи худи *об* аст ё не, ё ба маънои маҷозӣ *оби дида*, *оби ҳаёт*. Ҳамин тариқ, маънои виртуалӣ вобаста ба ҳаҷми худ фарох аст (шарҳи фарҳангии он дар луғатнома) ҳамзамон дар баробари фарох будан номуайян аст, ба он сабаб, ки шунаванда намедонад, ки кадом маъноро интихоб кунад ва боз ҳам дар ин росто маънои виртуалӣ иҷтимоист, зеро соҳибони забон дар баробари шунидани он яке аз маъноро ихтиёр мекунанд, ана ҳамон танҳо як маънои интихобшуда барои соҳибони забон умумист, аз рӯйи ин ё он хусусият ва барои дастрас намудани маълумоти мушаххаси оянда поягузор мегардад. Раванди мушаххасшавии маъно падида меояд ва дар ин ҳолат маънои виртуалӣ абстрактивист. Маънои виртуалӣ, аз як тараф, умумияти маънои ҳамон калима аст ва дар байни навъҳои дигари маъно умумитарин ба шумор меравад. Ин навъ дар як маврид ҳам имконияти фарох дорад ва ҳам имконияташ маҳдуд аст. Яъне, дар як маврид калима нисбат ба мафҳум ё ашёи ифодашаванда хеле сода аст ва баръакс, калима нисбат ба мафҳум ё ашёи ифодакардааш ғанӣ аст.

Ҳангоме ки ифодаи забониро табиӣ дар нутқ хоҳ калима бошад, хоҳ ҷумла, баррасӣ мекунем, маъно дақиқ аст, ҳар гӯянда ва шунаванда ҳамон

маънои муайянеро чо мекунад, ки медонаду қабул мекунад. Дар ҳолати аз вазъияти сунъии аз рӯи зарурат баамалода ба вазъияти табиӣ гузаштан, калима (об) дар таркиби яклухти воҳиди мухобиротӣ – ҷумла истифода мешавад, ки дар матни муайян ба кор рафтааст, ки ин хабари додасуда нисбатан муайян ва мушаххас аст. Маъноеро, ки ифодаи забонӣ дорад ва дар мавриди мушаххас истифода шудааст, маънои актуалии он меноманд. Дар ин маврид маънои актуалии калимаи *об* дарё, рӯд, ҷӯй - ҳар обе, ки ҷоришаванда аст, мебошад. Мисол:

Равони об дар сабзаи обх(в)ард,

Чу симоб дар пайкари лочвард.

Раёҳин дамида бар атрофи ҷӯй,

Сабо атрбезу ҳаво мушкбӯй (195, с.110).

Маънои актуалии ифодаи забон бо дараҷаи ҳадди ақалли (минималии) умумияти мухобирот ва маънои виртуалӣ бо дараҷаи ҳадди ниҳой (максималӣ) вобаста аст. Ҳар ду маъноҳо бо ҳам алоқаманданд. Маънои виртуалӣ мушаххасшуда аз маънои актуалист ва дар асоси маънои актуалӣ ташаккул меёбад, аз тарафи дигар маънои виртуалӣ зербинои маъно барои маънои актуалист. Ду навъи маъноро бояд фарқ кард, яке ҳангоми ифодаи калимаи алоҳида ва дигаре истифодаи ҳамон калима дар ибора ё ҷумла. Аввалӣ интиҳоб аз миёни микдори бешумуру зиёди дуюм, аммо назарногир аст. Ба ҳар ҳол, ин инъикос мушаххасот аст на самари фикрронии илмӣ, далели равонии табиӣ (инъикос дар шуур) ва он метавонад бар рағми воқеият ҳамчун моҳият, инъикоси мушаххаси калима ва ибора – модификатсияи он моҳияти мабдаӣ ва воқеӣ бошад. М. Саломиев овардааст, ки «Калима аз як тараф, дар алоҳидагӣ ҳамчун воҳиди маъноӣ танҳо он маъноеро ифода менамояд, ки ба худии худ дорад ва дар фарҳангу луғатҳо, пеш аз ҳама, ҳамон маъно шарҳ дода шудааст... Вале аз тарафи дигар, калима ғайр аз ифодаи маънои луғавии худ барои ифодаи маънои дигаре низ омада метавонад...» [115, с.171].

Маънои чумла низ виртуалӣ ва актуалӣ мешавад. Дар ин ҳолат ду мавридро ба инобат гирифтани лозим аст.

Якум, маънои виртуалӣ дар мундариҷаи маънои як навъи чумлаҳои устувор, ки маъноҳои калимаҳои дохили он барои ифодаи мундариҷаи умумӣ саҳмгузоранд, мушоҳида мешавад. Дар ин гуна чумлаҳо маврид, ҳолат, вазъияти истеъмоли онҳо гуногун аст, аммо мундариҷаи умумии чумла тағйир намеёбад. Масалан:

Масале ёд дорам аз ёре,

Кори ҳар мард нест, ҳар коре (195, с.75).

Наёяд ба каф тири ҷаста зи шаст,

В - агарчи ба дандон газӣ пушти даст (195, с.32).

Пашиа, чу пур шуд, бизанад тилро,

Бо ҳама тундиву салобат, ки ўст.

Мӯрчагонро чу фитад иттифоқ,

Шери жаёнро бидаронанд нӯст (195, с.121).

Дуюм, дар кадом вазъият бо кадом мақсад гуфта шудани чумлаҳои оддӣ аён аст, ки дар маҷмӯъ маънои актуалии ҳамин чумла маҳсуб меёбад. Чунончи:

Муҳолифи ту яке мӯр буд, море шуд,

Баровард зи сар он мӯри баргашта думор.

Мадеҳ замонаш аз ин бешу рӯзгор мабар,

Ки аждаҳо шавад, ар рӯзгор ёбад мор (195, с.115).

Дар ифодаи «мӯр мор шуд» вобаста ба маврид, ҳолат, вазъияти истифодаи чумла мақсади гӯянда тавассути маънои мундариҷавии он ифода мегардад.

Маънои мундариҷавии чумлаи дар матни алоҳида истифодашуда актуалист, на виртуалӣ, аммо дар худ маънои виртуалиро низ дорад ва маънои виртуалӣ метавонад боз идома ёбад. Масалан, дар пораи шеър тавассути чумлаи «мӯр мор шуд» чаҳор навъи маълумот (яъне сабабу мақсади баёни матлаби ифодаи мӯр мор шуд) *душманро ба чашии кам*

мабин, имкон додӣ, мӯр мор шуд, мор мори дусара шуд, агар чора начӯӣӣ аждаҳо хоҳад шуд, пешниҳод шудааст.

Аз ҷумла, ба ғайр аз ахбор ё маълумоте, ки маънои виртуалиро ба миён меоранд, ахбори маънои актуалӣ бо назардошти мақсади гӯянда ифода мегардад, ҳамчунин барои маълумоти мавзӯ ва маънои нави оянда замина мегузорад. Чунончи:

Мадеҳ замонаш аз ин бешу, рӯзгор мабар,

Ки аждаҳо шавад, ар рӯзгор ёбад мор (195,187, с.115).

Дар ин байт, мисраи дуум маънои виртуалӣ дошта (таносуби вожаҳои аждаҳо ва мор), он маънои актуалии мисраи якумро тавзеҳ додааст.

Миёни маънои актуалӣ ва виртуалӣ маънои узуалӣ вучуд дорад, ки фақат барои калима ва морфема дастрас аст. Ин маъно ба як гурӯҳи воҳидҳои маъноии ҳамчинс тааллуқ дорад. Масалан, калимаи *даста* аз гурӯҳи маънои узуалӣ иборат аст, ки зери як маънои умумӣ тасниф мешавад:

- дастаи дар, дастаи тиреза;
- дастаи бел, дастаи каланд, дастаи ҷузвдон;
- дастаи бозингарон, дастаи сарояндагон;
- дастаи ашӯ, дастаи гул.

Маънои гурӯҳи аввал – қисми ашӯ барои кушодани он; гурӯҳи дуум – қисми ашӯ барои доштан; сеюм – маънои гурӯҳ, тӯда; чаҳорум маҷмуи ашӯ. Баррасии ин мавзӯ ба мавзуи полисемия ва омонимия бармехӯрад, ки баҳси дигар аст [155, с.8].

Калимаҳое мавҷуданд, ки маъноҳои виртуалӣ ва узуалияшон хусусияти моносемӣ доранд. Дар ҳама маврид маъноҳои виртуалӣ ва узуалии калимаи *нависанда* ба ҳам мувофиқат мекунанд.

Ҳангоми баррасии нақши мундариҷаи ифодаи забон бояд дақиқан донист, ки дар кадом сатҳи умумикунонӣ қарор дорем. Маънои актуалии дар нутқ истифодашуда, маънои виртуалии мушаххасшуда, инчунин маънои дар шакли потенциалӣ пешниҳодшуда, ё маънои лаҳзавии миёни онҳо маънои узуалӣ аст.

Навъи дигари шарҳи маъно вобаста ба вижагии маълумоти муайяншуда мебошад. Маъноӣ ифодаи забон падидаи мураккабест, ки аз қабатҳои гуногун иборат аст. Дар семиотика ё аломатшиносӣ қисмати мундариҷавии *семиозис* (аз забони юнонӣ гирифта шуда, маънояш “раванди баҳодихии аломат” ё раванди тавлиди маъно аст – қайди мо) вучуд дорад. Агар семантикаро аз ҷиҳати мафҳум дида бароем, вобаста ба хусусияти маълумоти мундариҷавӣ чаҳор қабат паدید мешавад: *денотативӣ, сигнификативӣ, прагматикӣ ва синтаксисӣ. Референсия* (аз калимаи франсузӣ гирифта шуда, маънояш “бо калима ё ҷумла ифода ёфтани ашё, объект ё ҳодисаи воқеан вучуддошта ва ё тахайюлӣ аст) бошад, дар навбати худ, аз *синтактика* (наҳв), *семантика* (маъно) ва *прагматика* (муносибати байни воситаҳои забон ва шахсони ин воситаҳоро истифодабаранда – қайди мо) иборат аст.

Маъноӣ синтактикӣ дар сатҳи калима, ибора, ҷумла ва матн ба миён меояд, ки дар натиҷа ду навъи маъно – маъноӣ луғавӣ ва маъноӣ грамматикӣ ҳосил мегардад.

Навъи шарҳи маъно, ки вобаста ба навъҳои дониш муайян гардидаанд.

Барои муайян намудани мундариҷаи маъноӣ ифодаи забонӣ, типҳои гуногуни маъноӣ онро вобаста ба навъи дониш ва маълумоти додашуда метавонем ҷудо намоем.

Дар маъношиносӣ ду навъи шарҳи маъно: маъноӣ *мушаххас* ва маъноӣ *умумӣ* мавҷуд аст, ки мундариҷаро мукамал мекунад. Маъноӣ мушаххас он маъноест, ки ба дониши мушаххаси забоншиносӣ пешниҳод гардидааст, маълумоти маъмулиест, ки дар доираи забондонӣ матраҳ мегардад. Маъноӣ умумӣ маълумотест, ки фарозабонист. Ин маълумоти илмӣ, энциклопедӣ ва маҳорату дониши инфиродист.

Забон ҳодисаи иҷтимоист ва шинохти ҷаҳон тавассути он марҳила ба марҳила сурат мегирад. Дар забоншиносӣ барои бо рабту низоми муайян сурат гирифтани ин равиш истилоҳи «фрейм» (ҷадвали маълумот) пазируфта шудааст ва ин фрейм аз слотҳо (қисм) иборат аст, ки дар маҷмуъ маълумоти мукамал пешниҳод мегардад. Аз дохили он маълумоти забонӣ ва

фарозабонӣ ҷудо мегардад. Назарияи вобастагии концептуалӣ ба вучуд меояд. Дар ин маврид ду нуктаи муҳимро бояд ба инобат гирифт, яке он ки ду навъи маълумот бар шинохти маъно ба қор меравад ва дигар ин ки маълумоти забонӣ ва фарозабонӣ мундариҷаро мукамал мекунад ва ба ҳамдигар саҳт алоқаманданд. Ногуфта намонад, ки ҳам дар маъношиносии лингвистии назариявӣ ва ҳам дар замимаи донишҳои забонӣ масъалаи таъсирпазирии маълумоти забонӣ ва фарозабонӣ ба ҳамдигар асосӣ маҳсуб меёбад ва ҳалли он бидуни қорқарди меъёрҳои мувофиқ, ки барои тафриқа ва омезиши ин маълумот шароит фароҳам меоранд, ғайриимкон аст. Маъно бояд ҳам дониши забониро ва ҳам дониш дар бораи олами воқеиро қолабрезӣ кунад. Пас, маъношиносии лингвистӣ дар маҷмуъ қолабсозии забонии (дар нақши ифода ва мундариҷа) олами воқеист ва симои забонии оламро нишон медиҳад.

1.4. Ҷойгоҳи низоми маъноӣ луғавӣ дар маъношиносии лингвистӣ

Барои муайян намудани ҷойгоҳ ва мавқеи низоми маъноӣ луғавӣ дар маъношиносии луғавӣ, қабл аз ҳама, бояд моҳияти истилоҳҳои “луғат” ва “маъношиносӣ”-ро таҳлилу баррасӣ намоем: *луғат* ба мисли қабатҳои дигари забон *низом* мебошад, яъне маҷмуи унсурҳои ташкил медиҳад, ки барои онҳо муносибатҳои бонизом ҳос ва онҳо воҳиди бутунро ташкил медиҳанд. Ҳамаи вожаҳои забон бо ҳамдигар дар муносибатҳои муродифӣ, ҳамгунӣ, мутазодӣ, сермаъноӣ ва ғайра қарор доранд. Калима, ки воҳиди забон аст, шаклу мазмун ва маъноӣ алоҳида дорад. Мусаллам аст, ки шакли калимаро илми сарфшиносӣ меомӯзад, мазмуни онро илме меомӯзад, ки дар соҳаи забоншиносӣ бо истилоҳи *семантика* муаррифӣ шудааст. Калима ба ҳайси воҳиди сохтори маъноӣ ашро номгузорӣ мекунад. Он аломату амал, муносибати ашро ва ҳодисаҳоро ба воқеият ифода намуда, объектҳоро ба низоми муайян мебарорад. Инчунин, калимаҳо ба вазифаи нисбатдиҳии ашро меоянд ва вазифаи баъзе ҳиссаҳои мустақили нутқро иҷро мекунад. Ба шарофати ин ҷиҳати муҳими калима манзараи олам пурра мешавад ва барои дар тафаккур тасвир намудани ашро имкон медиҳад.

Гурӯҳҳои мавзӯӣ ва луғавӣ – мавзӯӣ ягонагии воқеӣ ва гуногунрангии ашӯҳо, моддаҳоро инъикос мекунанд; муродифот ва мутазод – монандию фарқияти кулли ашӯ, мафҳумҳои ҳамнисбатро мефаҳмонанд; *ҳамнишинии луғавӣ* намуди муҳимтарини воқеият буда, дар сатҳи забон (тафаккур) ҳамчун тавсифи сифатӣ ва ғайра зоҳир мегардад» [101, с. 113].

Бояд тазаккур дод, ки дар қорҳои илмии забоншинос Новиков *маъноӣ* луғавӣ ва *грамматикӣ* калимаҳо дар шакли қатори амудӣ ва уфуқӣ нишон дода шудааст. Муҳаққиқ фарқияти ин ду маъноро таъкид карда мегӯяд, ки дар қатори амудӣ маъноӣ луғавӣ, ҷиҳати маъноии калима аз дидгоҳи ифодаи шайъии он ба назар гирифта мешавад. Аммо, дар қатори уфуқӣ ҷиҳати маъноии калима бо қолаби сохтори он умумият пайдо мекунад [101, с. 115].

Дар забоншиносии даврони шуравӣ ин гуна таснифот таҳти истилоҳоти *парадигматика* ва *синтагматика* шинохта мешуд. Ҳоло дар илми маъношиносӣ *морфемаҳо*, *калимаҳо*, *ибораҳо*, *фразеологизмҳо*, *ҷумлаҳо* ҳамчун объекти омӯзиш қарор дода шудаанд. Фарқи асосии маъноӣ луғавӣ аз грамматикӣ дар он аст, ки маъноӣ луғавӣ бевосита ба ашӯ ва ҳодисаҳои воқеӣ алоқаманд буда, тасаввуршаванда аст, маъноӣ грамматикӣ бошад хусусияти барҷастаи аз ҳам ҷудокунии ҳодисаҳоро ифода мекунад.

Забоншинос Ю. В. Фоменко чунин мепиндорад, ки ягонагии маъноӣ луғавӣ ва грамматикӣ хусусияти асосии фарқкунандаи калима мебошад: аломати забонӣ ба мисли лапиши фазои ҳаво дорои маъноӣ забонӣ нест, яъне шакли тоза, на ягонагии маъно ва тарзи ифодаи он мебошад. Ба ибораи дигар, ягонагии шаклу мазмуни воҳиди забонӣ (калима ва морфема) дар сатҳи забон (дар шуури инсон) ҷой дорад, вале дар сатҳи нутқ (нутқи берунӣ) роиҷ нест. Дар сатҳи нутқи берунӣ шакли воҳиди забонӣ аз мазмуни худ қанда мешавад, ки ин мустақилияти шаклу мазмуни забонро боз як бор собит месозад [141, с.26].

Забоншиноси рус О. С. Ахманова бар он ақида аст, ки ягонагии маъноӣ луғавӣ ва грамматикӣ хусусияти асосии фарқкунандаи калима мебошад [12, с.68].

Аз забоншиносони рус ба мавзуи маъноӣ луғавӣ калима инчунин М. Х. Шхатпатсева ва Л. М. Пазова эътибор дода, дар бораи фарқияти маъноӣ луғавӣ аз маъноӣ грамматикӣ ва шакли грамматикӣ калима фикрҳои ҷолиб баён кардаанд. Онҳо дар асоси омӯзиши афкори маъношиносон моҳияти маъноӣ грамматикӣ ва шакли грамматикӣ калимаро то як андоза равшан сохтанд. Ин муҳаққиқон дар қорҳои илмиашон таъкид мекунанд, ки маъноӣ грамматикӣ маъноӣ забонӣ умумӣ ва ғайривоқеӣ аст. Ин маъно бештар барои калимаҳо, ибораҳо ва таркибҳои синтаксисӣ хос мебошад. Нишонаҳои асосӣ маъноӣ грамматикӣ инҳоянд: умумият дода шудани маъно, ҳатмӣ будани он, ба гурӯҳи муайяни калимаҳо тааллуқ доштани маъно, типӣ кунонидани он, ки ба таври муайян ва қатъӣ ифода меёбад. Ин олимони маъноӣ луғавӣ калимаро маъноӣ асосӣ ва муҳимми он доништа, маъноӣ грамматикиро маъноӣ умумӣ калима гуфтаанд [162, с.1-6].

Забоншиноси шинохтаи тоҷик Д. Хоҷаев бахшида ба афкори забоншиносони қарнҳои гузашта як қатор асару мақолаҳои ҷолибе ба таъбиқ расонидааст, ки дар онҳо тафсири маъно аз ҷониби ин олимони баррасӣ шудааст. Аз ҷумла, донишманди асри Х *Абунасири Форобӣ* илми забонро ба ду қисм ҷудо карда, ҷунин мешуморад, ки қисми якум фарогири алфозест, ки дорои маъноӣ аст ва шинохтани ҳудуди далолати он алфоз мебошад; дигар – шинохтани қавонини ин алфоз. Яъне маъноӣ вожаҳо ва ҳудуди далолати онҳо дар натиҷаи мутолиаи асарҳо муяссар гардида, шинохти асосҳои қонунҳои ба воситаи грамматика муайян мешавад [145, с. 20-33].

Дар қорҳои илмӣ нобиғаи улуми маъноӣ *Абуалӣ Сино* низ ба забоншиносӣ тавачҷуҳи зиёд дода шудааст. Аз ҷумла, забоншинос дар муқаддимаи рисолаи “Донишнома” ҷунин ибрози ақида дорад, ки лафз ду гуна аст: *лафзи муфрад* ва *лафзи мураккаб*. Дар ин ҷо муфрад гуфта, забоншинос калимаҳои алоҳидаро дар назар дорад, ки онҳо барои ифодаи мафҳумҳо заруранд. Ҳангоме ки ин калимаҳо аз ҷиҳати маъно ё наҳвашон байни ҳамдигар робита пайдо мекунанд, онҳо ба ифодаҳои мураккаб мубаддал мегарданд, яъне ибора ва ҷумла месозанд. Инчунин, Абуалӣ Сино

таъкид мекунад, ки то маънии калима муайян нагардад, маънии ибораву чумлаҳо равшан намешавад [2, с.30].

Дар осори илмии *Носири Хусрав* низ доир ба маъно чунин нуктаи чолиб дида мешавад. Ӯ дар асари “Ҷомеъ-ул-ҳикматайн” доир ба мафҳумҳои “чинс” ва “навъ” (чузъ ва кулл) ақидаронӣ карда, собит месозад ки ном ифодаи шартӣ буда, шаклан калима аст [145, с.44].

Лозим ба ёдоварист, ки яке аз симоҳои шоистаи илми маъношиносии асри XIII *Насириддини Тӯсӣ* дар асари худ “Асос-ул-иктибос” доир ба маънои калима чунин мефармояд: “Воъизони луғат лафз барои маънӣ вазъ кардаанд, то уқало ба тавассути он бар маънӣ далолат созанд” [99, с.11]. Яъне Тӯсӣ мегӯяд, ки калима барои ифодаи мафҳум офарида мешавад. Дар мавриди дигар Д. Хочаев афкори Насириддини Тӯсиро доир ба навъҳои маъно чунин шарҳ медиҳад: “Гоҳ бошад, ки як лафз ба як маънӣ беш далолат накунад ва гоҳ бувад, ки як лафз (яъне калима) бар маънии бисёр далолат кунад. Ва ҳамчунин гоҳ бувад, ки алфози бисёр бар як маънӣ ё зиёда аз як маънии муттақориб (ба ҳам наздик) ё ғайримуттақориб далолат кунад” [145, с.344].

Шамс Қайси Розӣ гарчанд дар илмҳои сегона ишораҳои зиёде дошта бошад ҳам, дар асараш “Алмуъҷам” ба “ҳамнишинии калимаю таркиб ва ибораҳо” махсус тавачҷуҳ дода, мегӯяд, ки маънои шеър ва дарки он ба калима ва маъно, интихоби дурусти калимаҳо вобастагӣ дорад [145, с.59].

Дар афкори илмии ниёгонамон доир ба маъно ва илмҳои фарогири он андешаҳои хеле чолиб ба назар мерасанд, ки дар замони мо дар таҳқиқоти доманадор ва амиқи забоншиносони тоҷик таҳлил шудаанд.

Ба масъалаи маъно ва забони асарҳои бадеии ниёгонамон забоншинос С. Ҳалимиён (С. Ҳалимов) низ тавачҷуҳ карда, дар яке аз қорҳои илмиаш чунин мегӯяд: “Барои ҳар давраи инкишофи забони тоҷикӣ, аз он чумла забони осори манзум, таҳқиқи масъалаҳои қабатҳои луғавии он, хусусиятҳои грамматикӣю услубии он сарчашмаҳои пайдоиши онҳо, тағйироти таносуби гурӯҳҳои лексикӣ, протсессии таъсири байниҳамдигарии онҳо яке аз масъалаҳои муҳим мебошад” [151, с.23].

Яке аз олимоне, ки ба илми маъношиносӣ таваҷҷуҳ намудааст, М. Н. Қосимова мебошад, ки дар асари машҳур ва муҳимми худ “Таърихи забони адабии тоҷик” (2011) доир ба маъно ва маъношиносӣ фикрҳои хеле ҷолиб баён кардааст. Забоншиносон оид ба саҳми М. Н. Қосимова дар маъношиносии ватанӣ чунин ибрози ақида доранд: “Дар забоншиносии муосири тоҷикӣ метавон забоншинос М. Н. Қосимоваро дар баррасӣ намудани гурӯҳҳои маъноӣ мавзӯии калимаҳо пешоҳанг шуморид, зеро ҳангоми омӯзиши вижагиҳои луғавӣ маъноии осори адибону шоирони классик гурӯҳҳои маъноӣ зиёди калимаҳоро ҷудо намуда, луғати тарҷумавӣ мавзӯии феълҳои забони тоҷикӣ-русиро мураббаъ сохтааст [43, с.10].

Б.Қамолиддинов низ яке аз саромадони илми маъношиносӣ ҳисобида мешавад. Дар қорҳои илмӣ ин забоншинос доир ба навиҳои маъно ва тобишҳои он афкори ҷолиби диққат ба назар мерасад. Аз ҷумла, дар китоби забоншинос таҳти унвони “Сухан аз баҳри дигарон гӯянд” (2001) муаллиф доир ба истеъмоли калима ва истилоҳот андешаронӣ намуда, зимни он аз хусуси равшан ифода кардани фикр ва фасоҳати қалом, ки ба интиҳоби калима вобастагӣ дорад, афкори ҷолиб манзур сохтааст. Аз ҷумла, зарурати дақиқ ифода гардидани мафҳумҳои ашъу аломат ва амалу ҳолат ба воситаи калимаву таркиб ва дар мавқеи худ қор фармудани ҳар як унсури луғавӣ забон, ки ба саҳеҳ ифода ёфтани матлаби гӯянда ё ниғоранда мусоидат менамояд, махсус таъкид мегардад [58, с.54].

Забоншиносии варзида Ҳ. Маҷидов таърифи пурраи илмӣ *маъно* ва *намудҳои маъноӣ* калимаро анҷом додааст. Мавсуф ба маъноҳои луғавӣ калимаҳо ҳамчун инъикоси бевоситаи шайъо, ҳодисаҳо, воқеаҳои ҳаёти объективӣ ва муносибатҳои гуногуни байни онҳо баҳо медиҳад: «Онҳо (маъноҳои луғавӣ калимаҳо – С. А.) дар навбати аввал шайъо, ҳосиятҳо ва амалу равандҳои дигари он шайъоро акс мекунанд, ифодаи бевоситаи ин шайъо, ҳодисаҳо ва муносибатҳои гуногуни байни онҳо дар шуури соҳибони забон мебошанд» [80, с.20]. Мавсуф маънои луғавӣ калимаро

тасниф намуда, онро ба маъноҳои *озод* ва *устувор* чудо намудааст. Дар навбати худ, *ӯ* маънои озоди калимаро ба намудҳои маънои *мафҳумӣ*, *эхсосӣ*, *модалӣ* ва *ишоратӣ* тасниф намудааст. Муҳаққиқ маънои грамматикиро ба намудҳои *сарфӣ*, *калимасоз* ва *наҳвӣ* чудо мекунад. *ӯ* таъкид месозад, ки ҳар яке аз ин намудҳо гурӯҳҳои махсуси маъноҳои хурдро, ки на танҳо ҳамчун маъноҳои абстрактӣ, балки ҳамчун категорияҳои чудогона ва муносибат баррасӣ мешаванд, фаро мегирад [79, с.109].

Забоншиноси машҳури тоҷик Ҳ. Мачидов таъкид мекунад, ки оғози муттаҳидшавии калимаҳо дар маънои луғавии онҳо аст. “Ташаккул ёфтани ду навъи маънои калимаҳо бо маънои луғавии онҳо марбут буда ҳамчун дараҷаи баландтари онҳо ифода мегардад” [79, с.24].

Аз таҳқиқоти анҷомдодаи Ж. Гулназарзода аён мегардад, ки адиб ва мутафаккири бузурги асри XV Абдурраҳмони Ҷомӣ доир ба маъношиносӣ нукоти ҷолиб ва арзандаеро пешкаш сохтааст. Аз ҷумла, *ӯ* маъноро дар асоси воҳиди марказии забон, яъне калима таҳлил намуда, бартарӣ доштани калимаро бар аломатҳои маънодор зикр кардааст. Инчунин Ҷомӣ робитаи қавӣ доштани муқоисаи ашёро бо ашёҳои дигар таъкид намуда, собит месозад, ки маъно даъвои далел шуданро дорад, далел барои ифода намудани маъно муқоиса карда мешавад ва ин муқоиса ба далел ва шайъ асос меёбад, калима бошад – ба маъно [44, с.24].

Ҳамин тариқ, илми маъношиносӣ ҳамчун илми алоҳида мазмунро муайян мекунад ва зимни таҳлили ҷиҳати маъноии забон фарқияти торафт бештареро аз шакли ифодаи он зоҳир мегардонад, ки дар натиҷаи ин мутобиқати маънои луғавӣ ва грамматикӣ ҳосил мегардад. Гарчанд дар байни онҳо сарҳадҳои муайян ва тафовути ҷиддии мафҳумӣ вучуд дошта бошанд ҳам, аксаран ин ё он воҳиди забонӣ ба ҳар ду ҷузъ, яъне маънои луғавӣ ё грамматикӣ мансубият дошта метавонад.

Хулосаи боби якум

1. Асарҳои ба илми маъношиносӣ бахшидашудаи забоншиносони асрҳои миёнаи тоҷик ва давраи муосир доир ба маънои луғавӣ ва ҷойгоҳи он дар доираи илми маъношиносӣ таҳқиқоти пурвусъатеро дарбар мегиранд;

2. Маълум шуд, ки дар илми маъношиносӣ мавқеи калима хеле бориз буда, он дар низоми маъноии забони тоҷикӣ ҷойи арзанда ва мақоми баланд дорад. Таҳқиқоти анҷомдода ба мо имконият медиҳад, ки ягонагии низоми забонро бо зернизомҳояш дарк созем;

3. Аз нуктаҳои иброддоштаи забоншиносони қуруни вусто ва давраи муосир тафовуту монандии воҳидҳои низоми луғавӣ, нақши маъно дар ташаккул ва инкишофи ҷанбаҳои гуногуни забоншиносӣ, инчунин таъсири мутақобилаи онҳо дар муайянсозии хусусиятҳои маъноӣ аён мегардад, ки он дорои аҳаммияти басо калони илмӣ аст.

4. Забоншиносони рус маъноро ба *виртуалӣ*, яъне забонӣ ва *актуалӣ*, яъне нутқӣ, ҳолатӣ ва матнӣ тасниф кардаанд (И. М. Кобозева ва дигарон). Ин ду навъи маъно бо назардошти мақсади гӯянда ифода ёфта, барои маълумоти мавзӯ ва маънои нав асос мегузорад. Дар баъзе калимаҳо маъноҳои виртуалӣ ва *узвалӣ* хусусияти моносемӣ, яъне якмаъноӣ доранд.

5. Маънои мундариҷавии *семиозис* ба хусусиятҳои маълумоти муайяншуда вобастагӣ дорад. Ин маъно дар семиотика ё аломатшиносӣ аз қисматҳои *синтактика* (наҳв), *семантика* (маъно) ва *прагматика* иборат аст.

6. Илми семантика аз ҷиҳати мафҳум вобаста ба хусусияти маълумоти мундариҷавӣ чор навъ *денотативӣ*, *сигнификативӣ*, *прагматикӣ* ва *синтаксисӣ* мешавад.

7. Референсия навъи дигари маъно буда, аз *синтактика* (наҳв), *семантика* (маъно) ва *прагматика* иборат аст. Маънои синтактикӣ дар сатҳи калима, ибора, ҷумла ва матн ба миён меояд, ки дар натиҷа ду навъи маъно – *маънои луғавӣ* ва *маънои грамматикӣ* ҳосил мегардад.

8. Маъноҳои луғавӣ ва грамматикӣ дар мутобиқати қавӣ қарор доранд. Дар байни онҳо ҳудуди муайян ва фарқияти назарраси мафҳумӣ мавҷуд аст, вале новобаста аз ин аксарияти воҳидҳои забонӣ ба ҳар ду ҷузъ, яъне ҳам маънои луғавӣ, ҳам ба маънои грамматикӣ мутааллиқ шуда метавонанд.

БОБИ II. ИФОДАИ НАВЪҲОИ МАЪНОИ ЛУҒАВӢ ДАР «АНВОРИ СУҲАЙЛӢ»-И ҲУСАЙН ВОИЗИ КОШИФӢ

2.1. Маънои луғавии денотативӣ-сигнификативӣ дар «Анвори Суҳайлӣ»

Дар ташаккулёбии маънои луғавӣ мавқеи асосиро қиёфаи овозӣ, таносуби маъноии байни калимаҳо ва равандҳои равонӣ (ҳисси инсон, хусусияти дарки олами воқеӣ, баҳои ӯ), ки номгузориро раҳнамоӣ менамоянд, ишғол намудаанд. Аз ин рӯ, маънои луғавӣ тавассути ҳам чанбаҳои фарозабонӣ (экстралингвистӣ) ва ҳам чанбаҳои забонӣ (лингвистӣ) муайян мегардад ва ҳамаи инҳо гуногунрангии маънои луғавиро ба вучуд меоранд. Маънои луғавӣ ҳам аз ҷиҳати мазмун ва ҳам аз ҷиҳати сохторӣ-функционалӣ тавсиф мешавад. Қисмати мундариҷавӣ хусусияти тафриқавии мафҳуми тааллуқдоштаро нишон медиҳад ва дар ҳамин замина ташаккул меёбад ва ҷиҳати сохторӣ – функционалӣ алоқаи устувори забонӣ байни қиёфаи овозӣ ва мафҳум мебошад. Ҷиҳати мундариҷавӣ агар симои ҷаҳонро нишон диҳад, ҷиҳати сохторӣ-функционалӣ маълумоти системавии дохилии маъно мебошад. Пас, калима дар забон дар ҷаҳор таносуб:

- 1) муносибат ба шайъ ва падидаи олами воқеӣ;
- 2) муносибат ба мафҳум;
- 3) муносибат ба дарку фаҳмиши инсон;
- 4) муносибат бо дигар калимаҳо қарор дорад.

Дар ин замина дар низоми маънои луғавӣ ҷузъҳои он ба вучуд меоянд, ки ҳар яке бо вижагию тарз ва мавқеи корбурди худ инъикос меёбад.

Пас, «маъноҳои луғавии калимаҳо инъикоси бевоситаи шайъҳо, ҳодисаҳо, воқеаҳои объективӣ ва муносибатҳои мухталифи байни онҳо мебошанд» [79, с.24].

Алоқаи калима бо олами воқеӣ дар он аст, ки дар маънои луғавӣ аломатҳои асосӣ ва нисбатан муҳимми ашъи номбаршуда инъикос ёфтаанд. Аломат ё қиёфаи овозӣ метавонад на танҳо шайъи воқеан мавҷудбуда, балки

тасаввурӣ, бофта, қолаби хаёли бошад ва он ҳам дар маънои луғавӣ ҳангоми тафсир инъикоси худро меёбад.

Мусаллам аст, ки калима на танҳо номи ашёст, балки ифодаи маъно ва баъзан маҷмуи маъноҳост. Дар як маъно ба тариқи ҷамъбастишуда ва муттаҳид ашё, падида, амал ва хусусияти олами воқеӣ ифода мегардад.

Дар ин маврид «шайъ» ба маънои васеъ, яъне умуман воқеият, на танҳо ашёи моддӣ, балки аломатҳои нишондодашуда, амал ё падидаҳои бавосита фаҳмида мешавад. Калима ва маъноҳои луғавии он бо олами воқеӣ тавассути шуур ва мафҳум ба ҳам меоянд. Мафҳум симои ҷамъбастии шайъ ё чиз, мазмуне, ки аломатҳои хоси онро нишон медиҳад, махсуб меёбад ва дар ҳамин шакли умумикунонидашуда ё ҷамъбасти мафҳум бо калима ва маънои луғавии он таҷассум мекунад. Дар ин замина навъҳои маънои луғавӣ падида меоянд.

2.1.1. Маънои денотативӣ-сигнификативӣ ҳамчун навъи маънои луғавӣ

Дар забоншиносии шинохтӣ (когнитивӣ) воҳидҳо ва мафҳумҳои роиҷ ҳастанд, ки солҳои охир торафт тавачҷуҳи забоншиносони тоҷикро ба худ бештар ҷалб карда истодаанд. Аз ҷумла, вобаста бо илми маъношиносӣ ва муайян кардани маънои луғавии воҳидҳои забонамон, мо салоҳ донистем, ки ба назарияи забон рӯ оварда, истилоҳҳои *маънои денотативӣ* ва *маънои сигнификативиро* мавриди таҳлил қарор диҳем.

Денотат – аз калимаи латинии “*denotatum*”, яъне ифодаёфта гирифта шудааст ва маънои ашёи ифодашаванда ё ишорашавандаро мефаҳмонад. Истилоҳи мазкур метавонад ба маъноҳои гуногун кор фармуда шавад. Дар забони латинӣ ин маънӣ *denoto*, яъне фаҳмондан аст, ки дар баробари он бо истилоҳи *десигнат*, яъне маънои мушаххас, ки дар илмҳои мантиқ ва семантика (маъношиносӣ) роиҷ ҳастанд, ифода карда мешавад [173, санаи мурочиат 10.10.2022].

Денотатсия маънои бевоситаи калима мебошад, ки дар луғатҳо сабт мегардад. Истилоҳи мазкур аз ҳамроҳшавии вожаҳои латинии *de* – чудо ва

ното – ифода кардан ҳосил шудааст. Муродифи денотатсия маънои луғавӣ мебошад [173, санаи мурочиат 10.10.2022].

Маънои денотативӣ – маънои мавзӯй-мантиқии воҳиди луғавӣ, ифодаи гурӯҳи муайяни объектҳо, ҷанбаҳои воқеият мебошад [173, санаи мурочиат 10.10.2022].

Маънои *денотативӣ* дар забоншиносии тоҷик низ мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Маъношиносон ин истилохро дар асарҳои илмиашон истифода бурдаанд. Масалан, муҳаққиқ Ж. Гулназарзода дар натиҷаи таҳлилу таҳқиқи ҳамаҷонибаи ин истилоҳ ба хулосаи муайян омада, чунин менигорад: “Ҳангоми баррасии навъи маънои луғавии денотативӣ-сигнификативии феъл метавон қазоват кард, ки маънои луғавии денотативӣ-сигнификативӣ бе яке аз ҷузъҳо пурра шуда наметавонад ва мо наметавонем доир ба калима маълумоти комил ба даст биёрем” [43, с.13].

Истилоҳи *маънои сигнификативӣ* дар фарҳангномаҳо чунин шарҳ дода шудааст:

Сигнификат – дар забони латинӣ *significātum*, яъне маънои ном ё аломатро дар бар мегирад [173, санаи мурочиат 10.10.2022].

Дар «Фарҳанги тафсирии забони русӣ» (Большой толковый словарь русского языка) мафҳуми сигнификатро забоншиноси рус С.А.Кузнетсов чунин шарҳ додааст:

Аз вожаи латинии *signifiko* — ишорат мекунам, аз *signum* — аломат, (сигнал ва *facio* —мекунам) доираи мазмуни маъноии воҳиди забонӣ мебошад, ки дар худ дар бораи ашёи ишоратшаванда иттилооти тавсифӣ дорад. Маънои сигнификативӣ ва маънои денотативӣ алоқаи ногусастанӣ доранд. [188, с.1183].

Маънои сигнификативӣ – аз калимаи латинии *significare* гирифта шуда, маънояш “фаҳмондан”, “ошкор кардан” мебошад, яъне мафҳуме, ки маънои ягон воҳиди семантикиро (морфема, калима ва ғ.) дар муқобилгузорӣ ба воҳидҳои дигари ҳамон сатҳ мефаҳмонад [188, санаи мурочиат 10.10.2022].

Сигнификат одатан ба калимаи денотат муқобил гузошта мешавад ва гурӯҳи объектҳои фаъолияти ғайризабонии ба ин калима мансубро мефаҳмонад. Он воҳидҳои забоние, ки денотати якхела доранд, метавонанд сигнификатҳои гуногун дошта бошанд. Масалан, калимаҳои *сурат* ва *расм* як объекти воқеиро мефаҳмонанд, вале мазмуни маъноии гуногун доранд. Денотат истилоҳи сермаъно мебошад, ки метавонад *референт* ё *экстенционал*ро фаҳмонад.

Дар фарқият аз *денотат-референт*, яъне объекти моддӣ, сигнификат як навъ субъекти идеалӣ, равониест, ки дар тафаккури инсон хусусиятҳои «денотат-референт»-ро инъикос менамояд. Дар асарҳои бадеӣ муаллифон одатан барои нишон додани ҳуди ҳамон як референт аз аломатҳои гуногун истифода мебаранд ва ягон хусусияти онро чудо месозанд, ки барои дуруст шинохтани денотат ёрӣ мерасонад [182, санаи мурочиат 10.10.2022].

2.1.2. Чӯзӣ денотативӣ

Калима маҷмуи иттилоотеро дар бар мегирад, ки нишонаҳои гуногуни объектҳои ифодашавандаро мефаҳмонанд. Он қисми маънои калима, ки нишонаҳои мафҳумӣ дорад, дар истилоҳоти соҳаи забоншиносӣ ашъй-мантиқӣ ё денотативию сигнификативӣ номида мешавад. Ғайр аз чӯзӣ денотативӣ дар таркиби маънои калима боз қисми дигар, яъне қисми коннотативӣ ё денотативӣ-коннотативӣ низ вучуд дорад, ки муносибати ҳомилони забонро ба объектҳои номбаршаванда, инчунин муносибатҳои иродавӣю эҳсосии одамро нишон медиҳанд ва дар ӯ таассуроти мафҳум ё истифодабарии калимаро пайдо мекунонанд.

Дар ин хусус забоншиноси рус Г. В. Токарев қайд кардааст, ки чӯзӣ маънои денотативидошта ба саволи «Калима дар ҳолати муайян чиро мефаҳмонад?» ҷавоб медиҳад [133, с.28].

Доир ба махсусияти маъноии мафҳум чунин ақида вучуд дорад: «Мафҳум симои ҷамъбастии шайъ ё чиз, мазмуне, ки аломатҳои хосси онро нишон медиҳад, мебошад ва дар ҳамин шакли умумикунонидашуда ё

чамъбасти мафҳум бо калима ва маънои луғавии он таҷассум меёбад” [43, с.1-2].

Дар забоншиносӣ собит гардидааст, ки маънои луғавӣ тавассути ду ҷиҳат: забонӣ ва фарозабонӣ муайян мегардад ва ҳамаи ин гуногунрангии маънои луғавиро ба вучуд меорад. Тавсифи маънои луғавӣ аз ду ҷиҳат муайян карда мешавад: аз ҷиҳати *мундариҷа* ва аз ҷиҳати *сохтору функсия*. Агар ҷиҳати мундариҷа ба мафҳуми тааллуқдошта ишора кунад, ҷиҳати сохториву функционалӣ вобастагии мустаҳками забонии *қиёфаи овозӣ* ва мафҳумро ифода мекунад. Яъне маънои луғавии калима қиёфаи овозии онро бо шайъ ва ҳодисаҳо алоқаманд мекунад. Ҷиҳати сохториву функционалӣ баёнгарии ахбори низоми дохилии маъно маҳсуб меёбад. Аз ин ҷо чунин бармеояд, ки калимаҳо муносибати ба шайъ ва падидаи олами воқеӣ, мафҳум, майлу эҳсосот ва ба дигар калимаҳо мефаҳмонанд. Ба андешаи мо, калима ба ғайр аз ифода кардани номи ашё ифодагари маъно ва маъноҳост. Маъно қодир аст, ки ҳам ашё, ҳам падида ва ҳам амалро ифода кунад.

Дар пажӯҳишҳои маъношиносон маънои луғавии вожаи шайъ ҳамчун воқеияти дилхоҳе, ки ашёи моддӣ ва аломатҳо, амал ё падидаҳои онро мефаҳмонад, шарҳ дода мешавад. Аз ҷумла, дар қорҳои илмии муҳаққиқони хориҷӣ шайъ ба маънои луғавиаш бо истилоҳи денотат ифода мегардад ва он намоёндагиро аз гурӯҳи ашё мефаҳмонад. Ин истилоҳ дар забоншиносии Ғарб бо вожаи референт, яъне маънои мушаххас дар нутқ ифода мешавад.

Дар хусуси фарқияту монандии ҷузъҳои денотативӣ ва сигнификативии калимаҳо забоншиносии рус А. А. Уфимсева мегӯяд, ки «Аломати номинативии калима бо муносибати ономасиологии худ бо денотат, ки таносуби ашёи онро муайян мекунад ва бо сигнификат, ки «мансубияти мафҳумӣ»-и онро ташкил медиҳад, алоқаманд аст. Ҳангоме ки гӯянда ё шунаванда маънои бевоситаи луғавӣ (аломатӣ)-и ин ё он воҳиди луғавиро мушаххас ё интиҳоб менамояд, ӯ аз калима на танҳо иттилоотро дар бораи мазмуни бо калимаи муайян ифодашуда, балки иттилоотро дар бораи ҳаҷм ва гурӯҳи ашёҳо берун меорад, ки онҳо метавонанд бо номи дигар ишора

шаванд» [140, с.87]. Мо бо ин ақидаи олими мазкур розӣ нашуда наметавонем, зеро агар маънои денотативӣ, аз як ҷиҳат, қиёфа ё тасаввурот дар бораи шайъи мушаххас бошад, аз ҷиҳати дигар, ин як нахи пайвастандааст, ки денотатро бо шайъ, яъне референт мепайвандад ва хочати дар байни онҳо тафрикаи ҷиддӣ гузоштан вучуд надорад. Ин фикрро боз як муҳаққиқи рус Б. Ю. Городетский тасдиқ кардааст ва бар он ақидааст, ки денотат якҷоягиро бо шайъ ва сигнификат бошад, ҳамбастагиро бо муҳити созгори мафҳумӣ ва нишонаҳои абстрактии созгор бо ашё мефаҳмонанд [34, с.211].

Фарқи байни маънои денотативӣ ва сигнификативиро маъношиноси тоҷик Ж. Гулназарзода хеле хуб шарҳ дода, чунин мегӯяд: “Агар инъикоси маънои денотативӣ бештар ба ҳақиқати олами воқеӣ алоқаманд бошад, инъикоси маънои сигнификативӣ бо шуури инсон ва мафҳум алоқаманд аст. Яъне, ҳангоми инъикоси маънои денотативӣ дар шуур падидаи олами воқеӣ замина аст ва дар инъикоси маънои сигнификативӣ мафҳум” [43, с.2].

Таҳлилу баррасии нуқтаҳои назари забоншиносони тоҷик ва хориҷӣ моро ба чунин хулоса оварда мерасонад, ки омӯзиши маъноҳои денотативӣ ва сигнификативии калимаҳо барои дар маҷмӯъ сарфаҳм рафтан ва ошкор намудани маънои луғавиашон хеле муҳим аст, зеро онҳо навъи асосии маънои луғавӣ маҳсуб меёбанд: “Навъи маъмулии маънои луғавӣ маънои денотативӣ-сигнификативӣ маҳсуб меёбад, зеро агар навъҳои маънои луғавиро ба зинаҳо ҷудо кунем, маънои денотативӣ-сигнификативӣ дар зинаи аввал меистад, чунки аввал маълумот ва аҳбори аввалиндараҷа ва комили саҳеҳ аз ин навъи маъно ба вучуд меояд ва бе якдигар маънои дилхоҳро инъикос карда наметавонад” [44, с.165].

Дар тақвияти ин фикр метавон нуқтаи назари забоншинос Ҳ. Мачидовро овард. Забоншиноси мазкур қиёфаи овозиро танҳо як ҷиҳати калима дониста, таъкид кардааст, ки он дар шакли моддӣ вучуд дорад. Боз як ҷиҳати хеле муҳимми калима дар маъно ё маҷмуи маъноҳои он мебошад [79, с.24].

Дар забоншиносии ватанӣ воҳидҳои луғавии забони тоҷикиро аз ҷиҳати маъно забоншиносон М. Қосимова ва С. Ҳалимиён гурӯҳбандӣ намуда, онҳоро ба гурӯҳҳои луғавию маъноӣ тасниф кардаанд [151, с.70]. С. Ҳалимиён воҳидҳои луғавии забони тоҷикиро аз ҷиҳати маъно ба гурӯҳҳои муайян, ки бо тарзи ҳаёти мардуми тоҷик дар асрҳои XI-XII марбут ҳастанд, чудо кардааст: “Ҳаёти мардуми мо дар ин давра ба деҳқонӣ, ҳунармандӣ, боғдорӣ, гулпарварӣ, чорводорӣ, таълиму тарбия алоқаманд буд, бинобар ин калимаҳо то андозае дар адабиёт инъикос ёфтаанд” [151, с. 17].

Таснифоти гузаронидаи ҳар ду забоншинос ба ҳам қаробат дорад, танҳо таснифоти С. Ҳалимиён як қатор истилоҳҳоеро дар бар мегирад, ки мафҳумҳои дини зардуштиро инъикос мекунанд.

Бо инобати ақидаҳои забоншиносон доир ба маъноӣ денотативӣ ва сигнификативии калимаҳо дар ин қисмати рисолаи диссертатсионии худ мо тасмим гирифтём, ки зимни таҳлили як қатор вожаҳои асари Ҷавқуззӣ ба масъалаи таъсири мутақобилаи байни ҷузъҳои денотативӣ ва сигнификативии калимаҳо тавачҷуҳи бештар намоем.

Ҳамин тариқ, маъноӣ денотативӣ ифодакунандаи маъноӣ аслии шайъо, аломатҳо, амалу ҳолати ашъо мебошад, ки дар сохтори забон инъикос ёфтаанд. Ҳамаи ин маъноҳо пайваста бо ҳамдигар таъсири мутақобила дошта, онҳоро ба гурӯҳҳои мавзую маъноӣ чудо намудан мувофиқи мақсад мебошад, зеро тавассути ин амал, мо метавонем аз маводи асари мушаххас намунаи беҳтарини маъноӣ луғавии денотативиро пайдо намоем.

2.1.3. Ҷузъи сигнификативӣ

Акнун баррасӣ мекунем, ки маъноӣ сигнификативӣ чист. Дар луғату фарҳангномаҳои тафсири шарҳу эзоҳи ин навъи маъно ҷунин омадааст:

Истилоҳи *сигнификат* ҳанӯз аз мантиқшиносии асри миёнагӣ маншаъ гирифта, мундариҷаи мафҳумро мефаҳмонад. Масалан, ин истилоҳ дар забоншиносии Ғарб *консепт* номида шудааст, ки имрӯз дар забоншиносии тоҷик низ роиҷ аст. Забоншиносии ғарбӣ Моррис сигнификатро на танҳо ба

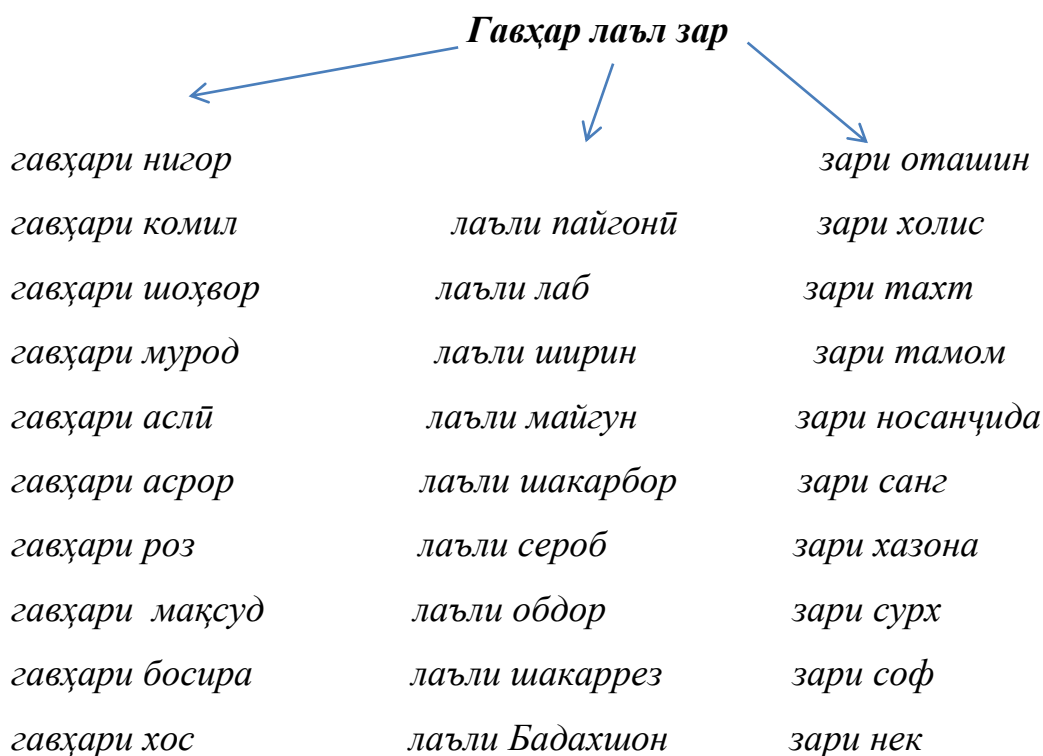
ном, яъне чиҳати шаклии аломат, балки ба денотат, яъне мансубияти ашъии аломат низ муқобил мегузорад.

Аз лиҳози маъношиносӣ сигнификат дар шуури инсон инъикос шудани хусусиятҳои денотати дахлдор аст, чунки ҳуди истилоҳи денотат якмаъно нест (қаблан мо ишора карда будем, ки онро дар забоншиносии Ғарб инчунин референт ва экстенционал ҳам мегӯянд). Аммо, ба истилоҳи сигнификат мазмунҳои гуногунро ғунҷондан мумкин аст, вобаста аз он ки ин мазмун ба референт ё экстенционал муқобил гузошта мешавад.

Сигнификат, новобаста аз он ки хусусиятҳои денотат доимӣ ё муваққатӣ, мутлақ ё нисбӣ ҳастанд, ҳамеша як навъ маҷмуи ин хусусиятҳоро сабт мекунад. Аз ин рӯ, бисёре аз олимон бар он ақида ҳастанд, ки исмҳои хос ва ҷонишинҳои ишоратӣ умуман сигнификат надоранд.

Муносибатҳои денотативию сигнификативиро дар ҳудуди ин гурӯҳи луғавию маъноии асар ва доираи як марзи маъноӣ ба таври нақшавӣ чунин тасвир кардан мумкин аст:

Нақшаи 3. Муносибатҳои денотативию сигнификативӣ дар ҳудуди марзи маъноӣ калимаи «ҷавохирот»
ҶАВОҲИРОТ

Тавре ки аз ин нақша бармеоюд, сигнификатҳо ҳар денотатро шарҳ дода, ба онҳо маънои иловагӣ мебахшанд. Инчунин, онҳо калимаву ибораҳои хастанд, ки доираи марзи маъноиро васеъ ва муносибатҳои денотативию сигнификативиро инъикос мекунанд. Ин гуна муносибатҳои дохили марзие, ки тавассути маъноҳои иловагии денотатҳо ба марз тобишҳои нав бахшидаанд, дар гурӯҳҳои луғавию маъноии дигар низ ба назар мерасанд ва мо дар ин ҷо танҳо яке аз онҳоро овардем.

Дар баробари ин, хабар, муайянкунанда ва ҳол дорои танҳо сигнификат буда, денотат надоранд. Бояд гуфт, ки дар забони тоҷикӣ гурӯҳи калони феълҳои таркибии номӣ мавҷуданд, ки бино ба нуқтаи назари Ж. Гулназарова “Дар ин ҳолат ба ҳамомадани маънои денотативӣ ва сигнификативӣ бештар намоён мегардад” [44, с.172]. Воқеан, мисолҳои аз асар дарёфт намудаамон ин ақидаи олимро тасдиқ мекунанд ва мо лозим мешуморем, ки якчанд намунаи онҳоро дар ин ҷо нишон диҳем:

Яке мегуфт “ин саги шубонон аст” ва дигаре мегуфт “ин саги посбонон аст”, яке дигар таъна мезад, ки ин мард дар қисвати аҳли салоҳат аст ... ва дигаре манъ мекард (195, с.293)¹

Гуфт, овардаанд, ки шахсе ду аврат дошт, яке пиру дигаре ҷавон... ва ҳар ду авратро дӯст медошт (195, с. 476);

Зоҳиди мискинро ба сабаби он ҳила гӯсфанд аз даст бирафт ва зар ба даст наёмад (195, с.293).

Дар ҷумлаҳои мазкур, феълҳои таркибии номии *таъна мезад*, *манъ мекард*, *дӯст медошт*, *аз даст бирафт*, *ба даст наёмад* омадаанд, ки ҷузъҳои феълиашон денотат буда, ҷузъҳои номиашон вазифаи сигнификатро иҷро мекунанд.

Азбаски истилоҳи денотат ду маъноро (референт ва экстенционал) дар бар мегирад, истилоҳи сигнификат низ мазмуни гуногунро дар бар мегирад.

---

¹ Дар ин ҷо ва минбаъд, ҷумлаҳо аз хотири мушаххас нишон додани навъи маънои луғавӣ ихтисор карда мешаванд.

Ин вобаста ба он аст, ки сигнификат ба референт ё ба экстенционал муқобилгузорӣ шудааст. Дар ҳолати яқум, сигнификат ба денотат ҳамчун мафҳуми идеалии маънавӣ бар мафҳуми моддӣ муқобил гузошта мешавад. Дар ҳолати дуввум, сигнификат ҳамчун номгузори калима дар низоми забон фаҳмида мешавад. Дар забон айнияти денотативии байни ифодаҳо бо сигнификатҳои гуногун имкон дорад.

Дар забоншиносии ватанӣ доир ба масъалаи ҷузъи сигнификативӣ ва фарқияти он аз ҷузъи денотативӣ таҳқиқот гузаронида шудааст. Аз ҷумла забоншиносон бар ин ақидаанд, ки “Ҳангоми баррасии навъи маъноӣ луғавии денотативӣ – сигнификативии феъл метавон қазоват кард, ки маъноӣ луғавии денотативӣ – сигнификативӣ бе яқе аз ҷузъҳо пурра шуда наметавонад ва мо наметавонем доир ба калима маълумоти комил ба даст биёрем” [43, с.7] ва боз илова мекунад, ки “Дар намунаи маъноӣ денотативӣ барои аниқу дақиқ намудани маъноӣ мавриди назар рӯ овардан ба фарҳангу луғатҳо ва дарёфти маҷмуи маъноҳои калима далолат ба навъи сигнификативист [43, с.7].

Аз ин хотир, ки маъноҳои денотативӣ ва сигнификативӣ ба ҳамдигар қаробати хеле қавӣ доранд, барои дақиқан фаҳмидани монандӣ ва фарқияти онҳо ба салоҳияти қор аст, ки зимни таҳлили маъноӣ денотативӣ ба маъноӣ сигнификативии он рӯ оварем ва онҳоро дар ҳамбастагӣ шарҳ диҳем.

Дар ин ҷо ба таҳлили маъноӣ денотативӣ – сигнификативии калимаҳо шуруъ мекунем ва бо ин мақсад ба мисолҳо аз асари машҳури адиби асри XV Ҳусайн Воизи Кошифӣ таҳти унвони “Анвори Суҳайлӣ” рӯ меорем:

... Ҳазратро ба ҳузур талабида илтимоси ҳозир шудани модар намуд (195, с. 182).

Шер гуфт: эй модари меҳрубон, он ки сирри худ фош мекунад ... (195, с. 179).

Мисоли дигар:

Эй бародар, мо ҷинси якдигарем ... (195, с. 45).

Калила рафт ва гуфт: Эй, бародари заифрой ва сусттадбири ман, нигар, ки тамоми ҳиммат бар фароғати шер мақсур гардонидам...(195, с.92).

Ақраб гуфт: “Эй бародар, андешаи гузаштан бар ин об маро дар гирдоби ҳайрат андохта, на убур бар об муяссар ва на тоқати фироқи аҳбоб мумкин” (195, с.119).

Шайх даст бар дӯши дарвеш ниҳода, оҳиста гуфт: “Эй бародар, эътироз бар дарвешон муносиб нест” (195, с.189).

Калимаи *бародар* дар чумлаҳои боло мурочиатро ба ҳамсухбат, дӯст, хеш, ҳамшарик, шахси бегона ифода кардааст. Боз як мисол, ки дар он калимаи *бародар* ба маънои “дӯст, рафиқ, ҳамдам” омадааст:

Касе бо дӯсти худ ба ҷон музоиқа накунад ва нафаси азизи худро фидои ёр намояд, ўро муҳиби содиқ ва бародари мувофиқ тавон гуфт (195, с. 237).

Мисоли навбатӣ:

Эй бародар, тамаъ макун, ки тамаъ,

Одамиро хароб созаду хор.

Ду сухан бишнавар ар ҳамехоҳӣ,

Ки шавӣ аз ҳаёт бархурдор (195, с.254).

Дар ин порчаи шеърӣ ифодаи *эй бародар* мурочиат ба шахси муайян набуда, балки насихатест, ки ба ҳама равона карда шудааст.

Калимаи *нон* низ дар асар хеле нишонрас ва серпахлу корбаст шудааст. Аввал мехоҳем, ба чумлаҳои таваҷҷуҳ кунем, ки дар онҳо вожаи мазкур ба маънои аслӣ ва бевоситаи худ, яъне як навъ ғизои асосӣ кор фармуда шудааст:

Ҳосилуламр, араби бечора, ки ба бӯйи нон рамақи ҳаёт ёфтӣ чун рӯйи нон дид ҷаббаи сабр чок заду пеши нонво омада гуфт: “Эй хоҷа, чанд бистонӣ, ки сери нон сози? (195, с.415);

Араб ним динор бидод ва бар лаби Даҷла бинишаст, нонво нон меоварду араб ба об тар карда мехӯрд (195, с.415).

Дар мисоли дигар вожаи *нон* ба маънои ризку рӯзӣ истифода шудааст:

*Ҳар киро бинӣ ба олам рӯзи худ мехӯрад,
Гар зи хони туст **нонаш**, гар зи хони хештан.
Пас, туро миннат зи муҳиммон надошт бояд баҳри он-к,
Мехӯрад бар хони инъоми ту **нони хештан** (195, с.109).*

Боз як тобиши маъноии калимаи *нон* ин “зеби дастархон будан”, умуман “ғизо будан” аст:

*Бар-ин хон кас нахоид **луқмае нон**,
Ки санге н - оядаш дар зери дандон* (195, с.142);
*На аз ҳуҷуми эшон **нон дар суфра** меёбам ва на аз тааррузи эшон
хӯрданӣ дар хона маҳфуз мемонад* (195, с.241).

Дар асари таҳқиқшаванда вожаи *нон* инчунин маъноии сигнификативӣ пайдо карда, аз ин ҳисоб марзи маъноияшро вусъат додааст. Чунончи:

*Алқисса, рӯбоҳ дам бар кор карда, чандон афсун бидамид ва афсона
фуруҳ хонд, ки **нони макраш** дар танӯри тазвир пухта шуд ва харро аз
хомтамъӣ деги савдо дар ҷӯш омад* (195, с.356).

Вожаи *офтоб* низ дар асар дорои сигнификатҳои зиёд мебошад, ки ба калимаи мазкур тобишҳои маъноии иловагӣ бахшидаанд. Мурочиат мекунем ба ҷумлаҳои асар, ки ифодагари маъноии аслии ин вожа ҳастанд:

***Офтоби нуронӣ** чун ёқути румонӣ аз гӯшаи кӯҳи сарондеб рӯй намуд ва
ҷархи алмосгун хӯрдаи лаъли пайгониро бар атрофи ҷаҳон рехт* (195, с.35).

*Ҳама рӯз, чун **офтоби тобон** ба зарбахшӣ ва чун давлати тоза ба
комронӣ машғул буд, то вақте ки симурғи зарринпаноҳи офтоб азми ошёнӣ
Мағриб кард* (195, с.28).

Аммо аксари ҷумлаҳои, ки дар таркиби худ калимаи *офтоб* доранд, аз тавсифҳои хеле ҷолибе ороста шудаанд, ки ин рисолат ба он тавассути сигнификатҳои сершумор муяссар гардидааст:

*Ҷоидаи ин масал он аст, то маълум кунӣ, ки ҳеҷ касро бетаконӯю саъйи
балиғ **офтоби мурод** аз машириқи умед толеъ нашуда* (195, с.58);

*Ва чун ба ҳукми илоҳӣ **офтоби ҳаёти ҳоким** дар уфуқи Фурот гуруб кунад, муқорини ситораи ҳашмати он соҳибдават аз паси он кӯҳ тулӯ намояд (195, с.81);*

*Ва агар Шутурбеҳ ба **офтоби давлати ман**, ки аз уфуқи инояти парвардигорӣ тобон аст, чун моҳ дар даъвои муқобила ояд, коста ва ноқис гардад (195, с.121);*

***Офтоби амонати Фариса** аз зери абри шубҳа берун омад ва губори шак(к) аз пеши дидаи яқин муртафеъ шуд (195, с.451);*

*Ва мулук сояи офаридгор бошанд ... ва бе **офтоби адолати** эшон арсаи олам мунаввар нагардад (195, с.286).*

Аз ин мисолҳо ақидаҳои маъношиносони рус И. М. Кобозева ва Г. В. Токарев, ки маънои денотативиро ба олами воқеъ вобаста карда, маънои чузъи сигнификативиро бо “ҳаяҷон, ҳиссиёт, ҳолати равонӣ, аломат, хусусият, муносибат” алоқаманд мекунанд, бараъло аён мегардад [61, с.82].

Таҳлили мисолҳо собит месозад, ки чузъҳои денотативӣ ба шарофати тавсеа ёфтанишон бо чузъҳои сигнификативӣ тобишҳои маъноии худро васеътар намудаанд.

2.1.4. Таносуби чузъҳои денотативӣ-сигнификативӣ

Масъалаи таносуби маъноҳои денотативӣ – сигнификативӣ дар илми забоншиносии муосири рус хуб ҳаллу фасл шудааст. Дар бораи алоқаи ногуастани чузъҳои денотативӣ ва сигнификативии калимаҳои забон забоншиноси шинохтаи рус А. В. Кунин чунин зикр мекунад, ки “Денотатсия бидуни таъсири саҳти мутақобилааш бо чузъи сигнификативӣ имконнопазир аст, зеро умумият танҳо дар алоҳидагӣ ва алоҳидагӣ бо умумият саҳт алоқаманд аст” [67, с.177].

Дар таҳқиқоти забоншиносони рус таносуби байни чузъҳои денотативӣ ва сигнификативии калимаҳо мавриди таҳлили амиқ қарор дода шудааст. Аз ҷумла, муҳаққиқ О. А. Митрофанова дар рисолаи номзадиаш доир ба фарқияти ин ду чузъ чунин овардааст: “Хусусиятҳои маънои сигнификативӣ ва семаҳои ба он дохилшаванда имкон медиҳанд дарк созем, ки ҳангоми

таҳлили сигнификат сохтори семантикии забонро ошкор кардан мумкин аст” [82, с.23].

Дар забоншиносии тоҷик доир ба таносуби маъноҳои денотативию сигнификативӣ таҳқиқоти илмӣ ҳанӯз ангуштшумор ҳастанд. Дар ин чода забоншиносони мо саҳми боризи забоншинос М. Н. Қосимоваро, хусусан дар таҳлили навъҳои маъно ва ба гурӯҳҳои луғавию маъноӣ ва гурӯҳҳои маъноию мавзӯӣ чудо кардани калимаҳои забон, эътироф месозанд. Забоншиносон бар он ақидаанд, ки М. Н. Қосимоваро дар ин гурӯҳбандии калимаҳо метавон “Пешоҳанг шуморид, зеро ҳангоми омӯзиши вижагиҳои луғавию маъноии осори адибону шоирони классик гурӯҳҳои маъноии зиёди калимаҳоро чудо намуда, луғати тарҷумавии мавзуии феълҳои забони тоҷикӣ- русиро мурағаб сохтааст” [43, с. 4].

Бояд тазакур дод, ки таносуби маъноҳои денотативию сигнификативӣ дар калимаҳои **сермаъно, ифодаҳои маҷозӣ ва фразеологизмҳо** бештар ба назар мерасад.

Мусаллам аст, ки ҳамаи калимаҳои забон як маъно ё сермаъно мешаванд ва ҳар ду навъи ин маъноҳо дар забон мавриди қорбурд қарор доранд. Дар калимаҳо васеъшавии маънои онҳо ва пайдоиши маъноҳои нав ҳама вақт мавриди таваччуқи мутахассисон қарор гирифта, нозуқиҳои зиёде дорад. Одатан сермаъноии (полисемияи) калимаҳоро танҳо дар ҷумла ё матн муайян кардан мумкин аст. Калимаҳои якмаъно (моносемӣ) барои аниқ ифода кардани маъно истифода мешаванд ва онҳоро бештар дар таҳлил намудани масъалаҳои мушаххаси илмӣ истифода мебаранд.

Забони адабии тоҷикӣ низ аз ҷунин калимаҳо иборат буда, ба мавзуи мазкур асарҳои зиёди забоншиносони тоҷик бахшида шудаанд. Новобаста аз он, ки сермаъноии калима номи мафҳумҳои гуногуни воқеиятро дар забон ифода мекунад, ин ҳодисаи забонӣ ба калимаи асосии қатори калимаҳои сермаъно то андозае вобаста аст. Тафовути сермаъноӣ аз маънои маҷозӣ ва ҳамгуншавии калимаҳо хеле мушкил аст.

Бояд гуфт, ки маъноҳои калимаҳои сермаъно баробарҳуқуқ нестанд. Яке аз онҳо ҳамчун маъноӣ ибтидоӣ, яъне асосӣ баромад мекунад ва маъноҳои дигар бошанд, дар пояи ин маъноӣ ибтидоӣ инкишоф меёбанд. Маъноӣ ибтидоиро ҳамчун номгузории аввали бевосита ҳисоб кардан мумкин аст ва маъноҳои дуюмдараҷа далели номгузории дубора мебошанд, чунки онҳо дар асоси воҳидҳои аллакай устуворшудаи забонӣ ташаккул ёфтаанд. Масалан, агар калимаи *ширин* (мева, кулчақанд, шарбат ва ғ.) дар як ҳолат (номгузории ибтидоӣ) ба аломати хоси ашё далолат кунад, пас дар ҳолати дигар ин калима (забони ширин, орзуи ширин, сухани ширин ва ғ.) ба аломати монандкардашуда далолат мекунад (номгузории дубора). Ин мисоли оддӣ таносуби байни ҷузъҳои денотативӣ ва сигнификативиро ба таври равшан нишон медиҳад. Ҳамин тариқ, номгузории дубора аксаран дар асоси маҷоз ва сермаъноӣ сурат гирифта, ба зиёдшавии миқдори калимаҳои сермаъно оварда мерасонад.

Дар забони тоҷикӣ калимаҳои серистеъмоли решагӣ, аз ҷумла калимаҳои *соматикӣ* (ифодакунандаи узвҳои бадан – шарҳи мо) барои сермаъно шудан майл мекунанд. Масалан, вожаҳои соматикӣ (*даст, сар, лаб, забон, дил, чашм, миён, рӯй, даҳон, пой, дандон*); номҳои қисмҳои либос (*гиребон, доман, остин, ҷома*) ва ғайра. Таваччуҳ кунед ба чанд мисол аз асари мавриди таҳлил:

Пеш аз ин, он ҷо расида будам, аз сар то по ҳуллаи сабзпӯшида буд ...
(195, с.16).

Барнахезам зи сари кӯйи ту то ҷон дорам,

В-ар расад кор ба ҷон, аз сари ҷон бархезам (195, с.141).

Дар ҷумлаи якум, калимаи сермаъноӣ *сар* ба вазифаи аслии худ омадааст. Дар ҷумлаи дуюм ва сеюм бошад, дар таркиби пешоянди номӣ омада, аз маъноӣ аслии худ дур гашта ва ба маъноӣ макон ҷилвагар шудааст.

Дар мисоли дигар калимаи *сар* ба маъноӣ саршавии амал омадааст:

Ва орзуе, ки аз савдои дили ӯ сар бизанад ... (195, с.246).

Дар мисоли навбатӣ вожаи *сар* дар таркиби иборай рехта омада, маъноӣ “*зиндагӣ кардан*”- ро ифода кардааст:

Рӯзе ба дарахти анҷир, ки аксари авқот ба-дон ба сар бурдӣ, баромада анҷир мечид (195, с.232).

Калимаи *чаим* низ доираи маъноиаширо дар “Анвори Сухайлӣ” хеле васеъ намудааст:

Ба маъноӣ асосӣ:

*Ҳанӯз сарви равонам зи **чаим** ношуда дур,*

Дил аз тасавури дурӣ чу беда ларзон аст (195, с. 143).

Боз як мисол бо ҳамин вожа ба маъноӣ *умед доштан, интизор будан*:

*Корез чандон хуш аст, ки ба дарё нарасида ва чун ба баҳр пайваст, дигар аз ӯ узубат ва латофат **чаим** натавон дошт* (195, с.159).

Мисолҳо бо вожаҳои сермаъноӣ *доман, гиребон, остин, чома*, ки ба гурӯҳи луғавию маъноӣ “Калимаҳои мансуби сару либос ...” дохиланд (ниг. ба таснифот дар фасли 3.3.и диссертатсия):

*То **домани кафан** накашам зерӣ пойи хок,*

*Бовар макун, ки даст зи **доман** бидорамат* (195, с.242).

*Ва гӯбори суми самандари хеш шуқӯҳи **домани кӯҳро** чун **остини аҳли иқбол** бўсаҷойи саодатмандон сохт* (195, с.15); *Пас, **домани азм** бар камар устувор карда, қадам дар чаиша ниҳод* (195, с.81); *Гиребони **чомаи чон** ба дасти андӯҳ додӣ ва **домани дил** аз нишоту тараб дарчидӣ* (195, с.120); *Ҳоло дасти тадбир аз **домани тадорук** кӯтоҳ аст ...* (195, с.34).

Тавре ки мебинем, дар мисоли аввал денотативи *доман* ба маъноӣ асли ва асосии худ омадааст. Дар мисолҳои баъдӣ бошад, ин денотат ба худ сигнификатҳои зиёд қабул карда, сермаъно гаштааст.

Дар мисоли навбатӣ калимаҳои соматикӣ, ки маъноӣ худро васеъ кардаанд ва ба гурӯҳи луғавию маъноӣ яқум ва аз ҳама сермахсул мутааллиқанд (ниг. ба таснифот дар фасли 3.3.-и диссертатсия), дар қатори маъноӣ асосиашон боз бамаъноӣ дуҷум ба назар мерасанд:

*Ҳаргиз рӯйи нон дар оинаи хаёл надида ва аз бегона ва ошно номи ош
нашунда ба ҳамон қонеъ буд, ки гоҳ-гоҳ бӯйи муш аз сӯрохе шунидӣ ва ё
нақши пойи ӯ бар рӯйи тахтаи хок бидидӣ (195, с.50).*

Дар ин чумла, инчунин, калимаи *бӯй* ба маънои асосӣ омадааст, ки дар
асар ба маъноҳои иловагӣ низ мо онро дучор омадем: *бӯйи маҳбуб, бӯйи
бало, бӯйи манфиат:*

*... Агарчи аз роиҳаи ин ҷифа димоғи орзу муаттар аст, аммо бӯйи балое
низ ба машоми ҳазм мерасад (195, с.135).*

*Аз зояти ҳирсу шарра бо умеди давлат дар вартаи уқубат афтод ва ба
бӯйи манфиат дар маҳлакаи мазаррат гирифтор шуд ... (195, с.134).*

Денотати об аз гурӯҳи луғавию маъноии “Калимаҳои мансуби номи
хӯрокворӣ ва нӯшокӣ” (ниг. ба таснифот дар фасли 3.3.-и диссертатсия) низ
хеле сермаъно буда, дар чумлаҳои зайл ҳам ба маънои асли омадааст ва ҳам
бо қабул кардани сигнификатҳои сермаъно гардидааст:

*Ва дар миёни ин марғзор гадире буд, оби ӯ чун чашмаи ҳаёт равонафзо
ва монанди салсабили бихишт дар айни латофат ва сафо ... (195, с.17);*

Ҳавои ёру диёрам чу бигзарад ба хаёл,

Шавад манозилам зи оби дида моллом (195, с.45).

Аввал – шуълаи оташи хаширо ба оби ҳилм фур нишонд... (195, с.84);

*Аз макру ҳила оқиз наёяд ва гадру зарқ оташи фитна барангезад, ки
забонаи он ба оби тадбир фуру нанишинад (195, с. 141).*

Рӯ меорем ба чумлаи навбатӣ, ки дар он калимаи *шароб* денотат аст:

*Марзбон даст аз шароб боз кашада, гуфт: Эй азизон, маъзур доред...
(195, с.216).*

Дар чумлаи поён калимаи *шароб* дар ибораи *нашъаи шароби комронӣ* ба
вазифаи *чӯзӣ денотативӣ* омада, калимаҳои *нашъа* ва *комронӣ*
сигнификатҳои он мебошанд:

*Дар гарқоби гуруру ҷавонӣ афтода ва аз нашъаи шароби комронӣ
сархуш гашта ... (195, с.65).*

Аз ин мисолҳо аён мегардад, ки сигнификатҳо маънои аслии чузъи денотативии шаробро тағйир дода, ба он тобиши нави маъноӣ бахшидаанд.

Дар асари “Анвори Сухайлӣ” нависанда бо мақсади тасвир кардани ҳолатҳои таъсирнок ва вазъи рӯҳии қаҳрамонон тамоми имконоти семантикии калимаҳоро аз нигоҳи таносуб ва алоқаи маъноии онҳо кор фармуда, барои ифода кардани маъноҳо дар як маврид калимаҳои *мачозиро истифода* намудааст. Чунончи:

*Рӯзгор бар мувофиқати он ду ёри замгусор ҳасад бурду **чаими захми замона** бар он ду ҳамдами фарзона кор кард...* (195, с.37);

*То дона дар **пардаи хок** ниҳон бошад, ҳеҷ кас дар парвардани **ӯ сайъ** нанамояд ва чун **хок аз чеҳра бикӯшояд** ва **бо хилъати зумуррадин сар аз гиребони замин барорад**, маълум шуд, ки он дарахти мевадор ва ниҳоли нафърасон аст...* (195, с.86).

Дар ин ҷумла адиб мачозҳои *чаими захми замона* (нохушии замона) *пардаи хок* (қабати хок), *хок аз чеҳра кушодан* (аз қабати хок рӯйидан), *хилъати зумуррадин* (сабза), *сар аз гиребони замин баровардан* (сабзидан, рӯйидан)-ро мавриди истифода қарор додааст ва чунин фаровон кор фармудани онҳо аз гуногун будани сухан ва ҳусни баёни муаллиф шаҳодат медиҳад. Мисоли дигар:

*Чуз нӯсте ва пораи чӯбе ҳеҷ наёфт, **оташи ҳасрат** дар дили вай афтод ва **оби надомат** аз дида боридан гирифт* (195, с.88).

Дар ҷумлаи мазкур мисолҳои *оташи ҳасрат* (ғам) ва *оби надомат* (ашки алам) ба назар расиданд. Боз як мисол:

*Ба як нигоҳ **фарроши сабуки сайрбод соябони абр** дар фазои ҳаво барафрост ва чаҳони орамидаро ба хурӯши раъди дилошуб ва наҳиби **барқи синасӯз** намудори гавғои қиёмат сохт, **оташи соиқа** аз як тараф **чигари лолаи доғдор месӯхт** ва пайғони жола аз тарафи дигар дидаи нарғиси бедор бар ҳадафи замин медӯхт (байт);*

***Синаи кӯҳ** аз синони барқ мешуд чок- чок,*

В-аз садои раъд меларзид бар худ ҷурми хок (195, с.42).

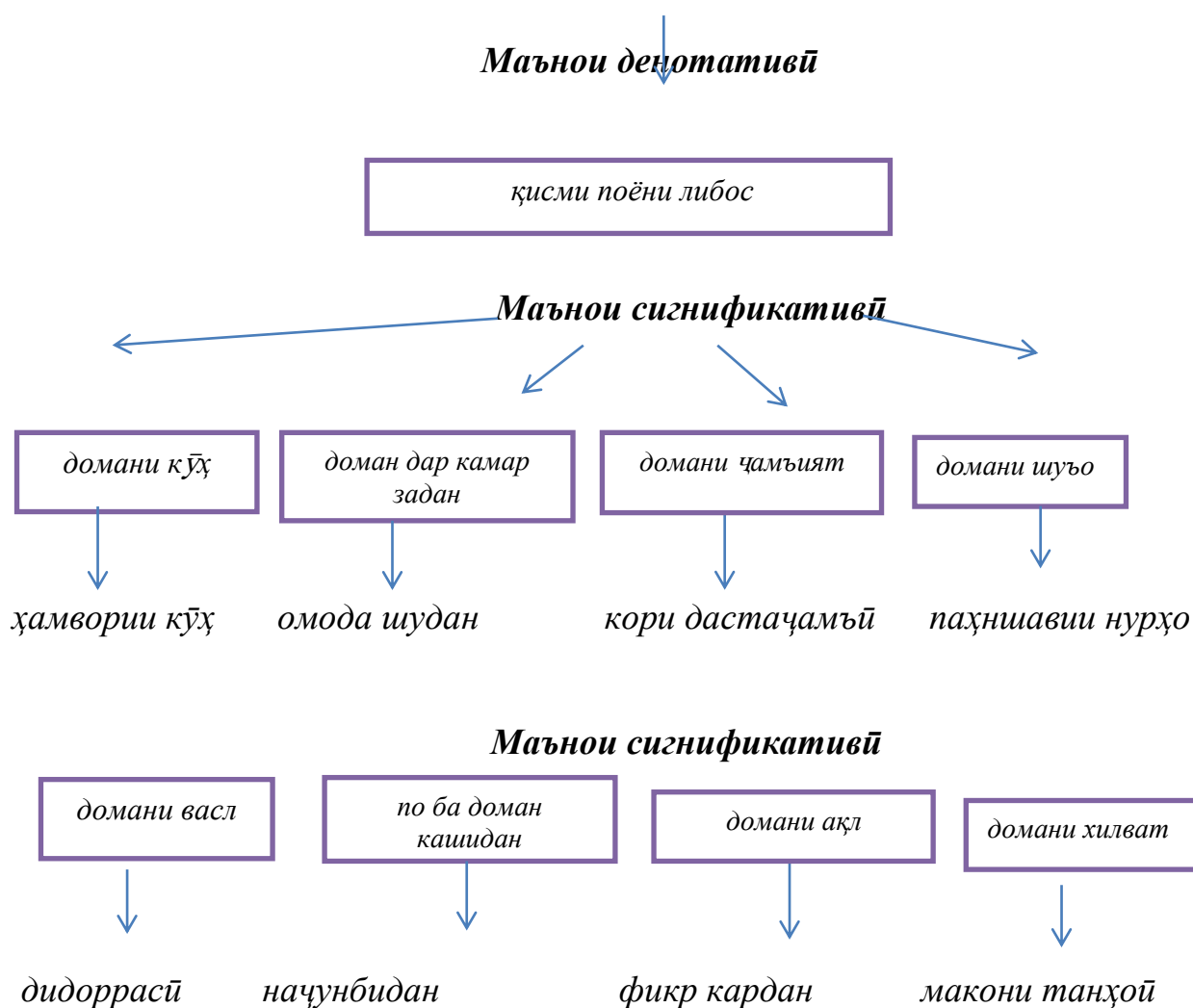
Дар ин порча, мо ба маҷозҳои зерин рӯ ба рӯ шудем: *фарроши сабуки сайрбод* – шамоли форама, *соябони абр* – абри сояафкан, *барқи синасӯз* – равшании хеле саҳти барқ, *ҷигари лола* – косагули лола, умқи он; *ҷигар сӯхтан* – саҳт ғам хӯрдан, *синаи кӯҳ* – мағзи кӯҳ. Аз лиҳози маъноӣ дар ин ифодаҳои маҷозӣ вожаҳои *сайрбод*, *абр*, *барқ*, *лола*, *ҷигар* ва *кӯҳ* денотатҳо буда, вожаҳои онҳоро тавсифдиҳанда сигнификатҳои ин денотатҳо мебошанд. Ҳамаи онҳо байни ҳам таносуби қавии маъноӣ доранд, зеро адиб дар интиҳоби калимаҳо хеле ҳассос буда, гунаҳои мутаносибро барои ифодаи маъноӣ муайяне истифода бурдааст.

Тавачҷуҳ мекунем боз ба як мисол, ки дорои маҷозии зебоест:

Дастии ҳасад сурмаи нафрат дар дидаи дилаш кашид ва оташи хаши шӯълаи ғайрат дар зовияи димоғаш афканд (195, с.92).

Дар мисоли мазкур 4 ифодаи маҷозӣ ба назар мерасад, ки таносуби байни денотатҳо ва сигнификатҳои онҳо бараъло дида мешавад: агар аз калимаи *ҳасад* маъноӣ воқеӣ ва мушаххас аён бошад, пас калимаи *даст* онро тавсеа дода, дар тасаввури хонанда ё шунаванда эҳсоси паҳншавӣ ва ҳаракати ҳасадро пайдо мекунонад. Ба монанди ин калимаҳои *нафрат*, *дил*, *хаши* ва *ғайрат* мазмунан мушаххас буда, вожаҳои ҳамроҳи онҳо ин мазмунро васеъ ва образнок гардондаанд ва хонанда эҳсос мекунад, ки аз ғояи баландии ҳасад бурдан дар дил нафрат пайдо шуда, хашмаш баланд шуд. Пас, метавон маъноӣ денотативӣ ва сигнификатҳои онро ба таври нақшавии зерин овард:

Нақшаи 4. Маънои денотативӣ – сигнификативӣ дар намунаи калимаи «доман»

Калимаи *доман* хусусияти сермаъноӣ дошта, ғайр аз маънои аслии худ дорои маъниҳои гуногуни маҷозист. Ин маъноҳо дар байни якдигар алоқаманд буда, дар ягонагии мураккаби семантикӣ қарор доранд. Калима худ ба худ сермаъно намешавад. Дар раванди нутқ маъниҳои гуногун пайдо шуда, баъд аз он ба системаи луғавии забон ворид мегарданд. Маънои маҷозии калимаҳо аз маънои аслии онҳо бармеояд. Дар мисолҳои зерин мо ин вечагиро мушоҳида карда метавонем:

Хумоюнфол ба қавли Хучастарой рӯй бад-он савоб ниҳод ва дар андак замоне қатъи масофат карда, ба зубори суми самандари хеш шукӯҳи домани кӯхро чун остини аҳли иқбол бӯсаҷойи саодатмандон сохт (195, с.15).

Дар ин ҷумла денотати “доман” бо калимаи кӯҳ ибора сохта, маънои иловагӣ пайдо кардааст, яъне *домани кӯҳ* сигнификати калимаи “доман” гардидааст. Таваҷҷуҳ мекунем ба мисоли дигар аз асар:

Кӯҳе дид ... пойи сабот дар домани тамкин кашида бошад ва аз чашмаҳои гирён сели сиришки равонаш ба домон расида, шоҳ ба болои кӯҳ баромад ва чун абр доман дар камар зада, ба ҳар ҷониб тавоф менамуд (195, с.15).

Дар ҷумлаи мазкур сигнификати *домани тамкин* ба маънои устуворӣ, мустаҳкамӣ, босабрӣ омада, дар иборай аз *чашмаҳои гирён сели сиришки равонаш ба домон расидан* сигнификати *ба доман расидан* маънои “аз дида то доман ашк шоридан” ва *доман дар камар задан* ба маънои “омода шудан” омадааст.

Метавон гуфт, ки як сирри азамати ин суҳанвари бузург маҳз дар ҳамин аст, ки ӯ метавонад аз як маъно маъноҳои зиёд офарад, яъне ҳам маънои денотативӣ ва ҳам маънои сигнификативии ҳар вожаро инкишоф диҳад. Ӯ на танҳо калимаҳоро бо маъноҳои аслию маҷозӣ истифода бурдааст, на фақат дар калимасозӣ моҳир аст, балки аз як мафҳум таркибҳои месозад, ки аз онҳо маъноҳои ҷолиб мебароянд, вале дар баробари ин як маънои умумӣ нигоҳ дошта мешавад. Ҳамин тариқ, калимаи “*доман*” тавре истифода шудааст, ки бо дигар мафҳумҳо маънои устувории худро гум накардааст. Корбурди Кошифӣ аз ин калима бо ҳамин маъноҳои зикршуда маҳдуд намешавад:

Бигир домани ҷамъиятеву кор бисоз.

Ки ҳеҷ кор муяссар нашуд ба танҳои (195, с.21).

Ҳадаф аз овардани *домани ҷамъият* кореро на ба танҳои, балки бо машварату роҳандозии мардумони корозмуда ба анҷом расонидан аст. Дар ҷойи дигар низ ин сигнификат ба ҳамин мазмун омадааст:

Бигир домани ҷамъиятеву хушдил бош,

Ки санги тафриқаи даврон дар остин дорад (195, с.38).

Дар мисоли поён боз як маънои хеле ҷолиб ва тозаи сигнификативие кор фармуда шудааст, ки денотати доманро аз ҷиҳати дигар шарҳу эзоҳ медихад:

*... Қоидаи ибодате, ки дошт, ба тамҳиди он қиём намуд, то замоне ки ганҷури қудрат дар хазонаи уфуқ бикушуд ва дасти зарофашон офтоби ҷавоҳир ва кавокибро аз махзани фалак ба зери **домани шуъо** кашид (195, с. 27).*

Ин ҷо ифодаи аз махзани фалак кашидани кавокиб ба зери домани шуъо маънои “пахнгардидани шуъоҳои офтоб, баромадани офтоб ва рӯз шудан”-ро дар назар дорад.

Дар мисоли навбатӣ ифодаи *домани васл* низ ба денотати **доман** маънои иловагӣ зам карда, маънои ба дидори касе расиданро касб кардааст:

*Гар бори дигар **домани васлат** ба каф орам,*

То зиндаам, аз чанги манат кас нараҳонад (195, с.40).

Дар ин мисол ифодаи *домани матлуб* маънои “ба мақсад расидан”-ро дорад:

*...Таҳаммуле, ки бар муқобилати шадид ва макориҳ дошт, андак фурсатеро ниқоби таъвиқ аз чехраи маром барафтода, дасти умед ба **домани матлуб** расонид (195, с.55).*

Ҳамчунин, нависанда таваккал ва қаноат карданро бо ифодаи эҷодкоронаи *домани таваккал ва қаноат* ба чанг овардан баён сохта, ба хусни ин маъно хусни нав зам кардааст:

*Ҳеҷ беҳтар аз он нест, ки чун гиребони давлат аз қабзаи ихтиёр берун шуд, **домани таваккал ва қаноат** ба чанг оварам ва рутбаи дарवेशӣ, ки салтанати безавол аст, аз даст надихам (195, с.65).*

Дар ин раванд боз як ҷумла ба назар расид, ки дар он сигнификати домани азм ба маънои “мақсад гузоштан ва сар кардани коре” омадааст:

*Пас **домани азм** бар камар устувор карда қадам дар чашма ниҳод (195, с.80).*

Ифодаи “**по ба доман кашидан**” - ро Ҳусайн Воизи Кошифӣ ба маънои “аз чой начунбидан” кор фармудааст, яъне манзураш ин аст: инсон бояд, ки чун кӯҳ собитқадам бошад, то ба ҳар бода сар ҳам накунад. Чунончи:

*То ба ҳар бода начунбӣ **по ба доман каш** чу кӯҳ* (195, с.87).

Мисоли дигар:

*Ногоҳ наърае зад, ки “Эй ситамкори дилозор, бархез, то қудрати илоҳӣ ва фазли номутаноҳӣ мушоҳида кунӣ, ки чун **домани** ман аз лафзи ин тухмат **пок** буд, Эзид Таъоло бинии шикастаи маро дар миёни халқ аз фазиҳат ва расвой халос дод* (195, с.96).

Дар ин ҷумла *домани пок* боиффат ва солеҳа будани занро дар назар дорад.

Дар ҷумлаи дигар сигнификати *домани ақл* ба маънои “фикру андеша кардан” истифода шудааст:

*Ҳар кадом дасти мувофақат дар **домани ақл** зананд...*” (195, с.19).

Мисоли навбатӣ:

Аз фитнаи ин замонаи шӯрангез,

Бархезу ба ҳар ҷо, ки тавонӣ, бигрез.

В-ар пойи гурехтан надорӣ боре,

*Дасте зану дар **домани хилват** овез* (195, с.124).

Дар ин пораи шеър сигнификати *домани хилват* ҷойи танҳо нишастан, макони танҳой ва паноҳ бурданро ифода мекунад.

Дар ҷумлаи зерин сигнификати *домани дил* маънои тамоми вучуди инсонро дар бар мегирад:

*Бозбон парешонии авроқи гулро мушоҳида намуда ва гиребони шикебой ба дасти изтироб чок зад ва **домани дилаш** ба хори ҷигардӯз беқарорӣ даровехт* (195, с.131).

Дар ҷумлаи дигар сигнификати *домани ҳалок* омадааст. Аз тобиши маъноие, ки адиб ба калимаи **доман** бахшидааст, тамоми ғоҷиаи ғарқшавиро ба худ тасаввур кардан мумкин аст:

Мода байза ниҳод ва чун бачагон тироҳани сафеди байза чок зада сар аз гиребони ҳаёт бароварданд, дарё дар мавҷ омада эшонро дар зери домани ҳалок гирифт (195, с.144).

Таҳлили мисолҳои овардашуда собит месозад, ки нависанда калимаи **доманро** дар “Анвори Сухайлӣ” ба таври хеле васеъ ва бо паҳлуҳои гуногуни маъноӣ қор фармудааст, ки дар натиҷа денотати мазкур ба худ сигнификатҳои хеле аҷибро қабул кардааст.

Азбаски баъзе шумораҳои маъноӣ маҷозӣ доранд, онҳо миқдоран хеле зиёд ҳастанд. Масалан:

Рӯзе дом ниҳода буд ва ба ҳазор заҳмат се мурғро ба ҳаволи дом оварда (195, с. 489);

Ал-қисса бақияи шабро ба ҳазор гусса ба рӯз овард ва бо шаби тира аз дуриву дарозӣ шиқоят мекард (195, с. 495);

Рӯзи дигар, ки деҳқон қудрати гули садбарги офтобро дар чамани уфуқ ба сад обу ранг бинамуд ва сунбули голиябори шаб то дар бунафшазори сипеҳр пардаи хафо дар рӯй кашид (195, с. 563).

Бояд гуфт, ки дар ин ҷумла дар 6 ифодаи маҷозӣ таносуби ҷузъҳои денотативӣ - сигнификативии маъно тавассути ифодаҳои маҷозӣ, ки миқдоран хеле фаровон ҳастанд, равшан ба назар мерасад. Ин таносуби маъноӣ фикри муаллифро обуранги бадеӣ бахшида, онро хеле ҷозибадор гардондааст. Масалан, *фурӯзон будани офтобро* ӯ ба *гули садбарги шукуфта* монанд карда, маҷози тоза офаридааст. Ҳамчунин ифодаи *чамани уфуқ* ба ранг ва *шукуфта* будан далолат мекунад; *сунбули голиябори шаб* бошад, маъноӣ сиёҳӣ ва торикии шабро дар назар дорад; *бунафшазори сипеҳр* низ ифодаи хеле нави маҷозӣ буда, ба назари мо, осмони ситоразор дар назар дошта шудааст ва маҳсули эҷоди худи адиб Ҳусайн Воизи Кошифӣ мебошад, зеро ҳангоми тулуи офтоб ситорагон ноаён мегарданд; ифодаи *пардаи хафо* низ ифодаи хеле нодир буда, ҳамаи ин ҳодисаи муъҷизанок ва пурфусуни фарорасии субҳ ва интиҳои шабро ниҳоят моҳирона ва мӯшиқофона ба қалам

додааст. Албатта, бидуни таносуби маъноӣ ва корбурди ҳамаи ин ифодаҳои маҷозӣ дар ҷумла чунин ҷаззобият муяссар намегардад.

Таҳлили мисолҳо собит месозад, ки таносуби денотат ва сигнификатҳо тавассути маҷоз хеле фаъолона сурат гирифта, нутқро гуворову хотирмон месозад ва яке аз сарватҳои арзишноки забон маҳсуб меёбад. Бешак, бидуни маҷоз ва дигар сарватҳои забон шахс наметавонад нутқашро ифоданок ва рангин созад.

Тавре ки дар боло зикр рафт, воҳидҳои фразеологӣ (минбаъд ВФ) дар сохтани таносуби маъноҳои денотативию сигнификативӣ иштирок мекунад. Онҳо аз нигоҳи яклухт будани маъно ва ифодаи ҷузъҳои ба се намуд ҷудо мешаванд: 1) ВФ рехта ё устувор, ки ҷузъҳои денотативӣ ва сигнификативӣ ба ҳам робитаи қавӣ дошта, маънои том ва яклухти онҳо аз вобастагии ҳамаи ҷузъҳои бармеояд; 2) ВФ таркибӣ, ки маънои яклухти онҳо ба маънои луғавии ҷузъи асосӣ марбут аст; 3) ВФ озод, яъне фразеологизмҳое, ки дар онҳо таносуби ҷузъҳои дилхоҳ аст ва ба маънои яке аз ҷузъҳо, ки сарвожа аст, вобастагӣ дорад. Бо мақсади муайян кардани таносуби ҷузъҳои денотативию сигнификативии ВФ асар мо тасмим гирифтём, ки фразеологизмҳои зайлро аз асар баррасӣ намоем:

Агар он зан дар қор шитоб накардӣ, ба лафзи мулоқоти гулом олуида нагаштӣ ва аз мулоқоти азиз ва муоширати дӯсти ҷонӣ маҳрум нашудӣ (195, с. 197).

Ба ҷобукравӣ аз фалак кам набуд,

Сабо марди майдони ӯ ҳам набуд (195, с.544).

Лабаи гӯйӣ, ки ҳалвои набот аст,

Чӣ ҳалвои набот, оби ҳаёт аст (195, с.385).

Дар мисолҳои боло ВФ-е ба назар мерасанд, ки бо калимаҳои мансуби номи ашхос, номи хӯрокворӣ ва нӯшокӣ сохта шудаанд:

Ҷузъи денотативии *гул* ба худ сигнификатҳои гуногунмаъно гирифта, ВФ нав сохтааст:

Он ки аз хористони “аш-шуҳрату офатун” наяндешид, андак фурсатеро **гули мурод** чида, дар чамани иззат бар маснади ишрат хоҳад нишаст (195, с.79);

Баҳори дил сафар бошад, ки аз вай,

Халоиқро гули мақсуд бишкуфт (195, с.55).

Дар гулистони фароғат **гули рафоҳият** нашукуфад ва то пойи ҳиммати мулуки бодияи балият напаймояд, сари дарвешони бесомон ба болини роҳат нарасад (195, с. 55).

Фразеологизми машҳури **ҷони ширин**, ки аз давраҳои қадим роиҷ аст, дар асар чандин бор мавриди истифода қарор гирифтааст. Чунончи:

*Агар ҳол бад-ин минвол бошад, муроди дил аз **ҷони ширин** баргирифт* (195, с. 105).

Ба ин монанд ВФ **ҷони ба лаб расида** низ аз тарафи адиб фаровон кор фармуда шудааст:

*Кори душворгашта осон шуд ва **ҷони ба лаб расида** партави ҳаёт бар атрофи бадан афканд* (195, с.355).

Дар ВФ дигар – **замину замон**, таносуби ҷузъҳои денотативӣ ва сигнификативии он баробарвазн месозад:

Шаҳо, оламе дар паноҳиту бод,

***Замину замон** некҳоҳи ту бод* (195, с. 265).

Ба ҳамин монанд, ВФ **қазову қадар** низ дар асар чандин бор кор фармуда шудааст:

*Анвои хайру шар ва аснофи нафъу зарар ба аҳкоми **қазову қадар** бозбастаанд* (195, с. 222).

Бояд гуфт, ки таносуби маъноҳои денотативӣ ва сигнификативиро дар мисоли калимаҳои шоирона баррасӣ намудан низ мумкин аст. Барои ин, рӯ меорем ба мисолҳо аз асар:

*Ва дар саҳни ӯ **бунафша** аз ҳаволи гул чун зулфи дилфиреби хубон сар барзада ва **сунбули тар** бо **лолаи** хурӯй чун хати голиябези шакарлабон хуш баромада ...* (195, с. 19).

Дар ин ҷумла номи гулҳо – *бунафша, сунбул, лола* ба маънои денотативӣ омадаанд. Дар мисоли дигар, номи гулҳо ба маънои сигнификативӣ омада, хусусияти монандкунии шоирона пайдо кардаанд:

Сарву болои моҳсимои ширинзабон, борикмиён, ки туркон хатое аз чини зулфаш чун сунбул дар печутоб буданд (195, с. 19). Ё ин ки:

Зулфи сунбул ба ҳалқаҳои каманд,

Карда ҷаъди бунафшаро дар банд (195, с. 239).

Дар мисолҳои поён калимаи *сарв* аввал ба маънои денотативӣ ва баъдан ба маънои сигнификативӣ омадааст:

Ниҳоли сарв, к-аз ҷаннат сабақ дошт,

Хати тубо лаҳум бар ҳар варақ дошт (195, с. 237).

Рафтам ба боғу сарви хиромони ман набуд,

В-он навшукуфта гунҷаи хандони ман набуд.

Чун абри навбаҳор ба ҳар сӯ гиристам,

К-он сарв пеши дидаи гирёни ман набуд (195, с. 237).

Тавре ки таҳлил нишон дод, ҷузъҳои денотативӣ ва сигнификативии калимаҳои сермаъно, маҷозӣ ва воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ дар ҳолати таносуби қавии маъноӣ қарор доранд ва ҷилваи маъноии онҳо дар асари «Анвори Суҳайлӣ» тарзу равишҳои гуногунранг ва пурпечутоб дорад. Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар интиҳоб ва корбурди калимаҳо барои ифодаи маъно хеле борикбин ва пухтакор аст. Таносуби маъноӣ асли ва маҷозии калимаҳо дар инъикоси маъноҳои денотативӣ ва сигнификативӣ мавқеи назаррас доранд. Зимни таҳқиқи вижагиҳои маъноии калимаҳо дар асар собит мегардад, ки нависанда дар риоя намудани таносуби мазмуну мундариҷа, интиҳоби калимаҳо, сохтани маъниҳои наву тоза ва падидаҳои маъноии онҳо истеъдоди баланд дорад.

Дар шарҳи маънои денотативии калимаҳои дар ин фасл баррасӣ намудаамон бо маъноҳои номгӯӣ ашё, сифату аломат, баъзе шумораҳо ва гурӯҳҳои дигар маънои сигнификативӣ нақши хеле бориз дорад. Аз ин лиҳоз, ин ду навъи маънои луғавӣ тавбам буда, дар ҳамбастагӣ маънои ифодаҳои

сермаъно, маҷозӣ ва фразеологиро пурра мегардонанд. Бояд тазаққур дод, ки хусусияти ҷузъҳои денотативӣ-сигнификативӣ аз омилҳои фарозабонӣ вобастагӣ доранд.

2.2. Маъноӣ прагматикӣ

Масъалаи маъноӣ прагматикии калимаҳо дар фарҳангҳои таҳассусии забоншиносӣ чунин шарҳ дода шудааст:

Дар “Луғати тафсирии забони русӣ” (Толковый словарь русского языка) [193] калимаи *прагматика* чунин шарҳ дода шудааст: “Дар илмҳои семиотика ва забоншиносӣ: равияест, ки муносибати байни воситаҳои забон ва шахсони ин воситаҳоро истифодабаранда мебошад; худӣ чунин муносибат *прагматикӣ* ном дорад” [175, санаи мурочиат 1.11.22].

Маъноӣ прагматикӣ дар забоншиносии Ғарб аз солҳои сиюми қарни гузашта мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор дода шуд. Дар нимаи дуюми асри ХХ таҳқиқи мафҳуми прагматика дар илми забоншиносӣ идома ёфт, вале то ба ҳол маъноӣ муайян ва мушаххаси он пурра дарк нагардида, дар доираи ин мафҳум маҷмуи масъалаҳои марбут ба объект ва ғӯянда, робитаи онҳо вобаста аз ҳолати муошират баррасӣ мешавад.

Забоншиносии прагматикӣ дар замони шуравӣ дар доираи нутқи ғӯянда ва воҳидҳои он, муносибати байни иштирокдорони муошират ва ҳолати он таҳқиқ шудааст. Забоншиноси рус Л. А. Новиков маъноӣ прагматикӣ ва сигнификативиро муқоиса қарда, фарқияти онҳоро муайян қардааст. Ӯ зикр мекунад, ки маъноӣ прагматикӣ аз сигнификативӣ чунин тафовут дорад: маъноӣ прагматикӣ муносибатро нисбат ба ифодашаванда интиҳоб мекунад, яъне аз якҷанд аломати маъноӣ умумидошта якеро ҷудо қарда мегирад [101, с.101].

Забоншиноси рус И. М. Кобозева дар маъноӣ прагматикӣ ҷузъи иттилоӣ луғавию маъноиро эътироф қарда, мегӯяд, ки ин иттилоъ бо маъноҳои иловашудаи луғавиаш тавассути истилоҳҳои зерин ифода мегардад: 1) прагматикӣ; 2) коннотативӣ; 3) эҳсосӣ ва 4) услубӣ [61, с.87-92].

Мувофиқи натиҷаҳои дар ин соҳаи маъношиносӣ ба даст овардаи муҳаққиқони рус маъноӣ прагматикӣ ҳамчун ҷузъи маъноӣ луғавии калима дорои хусусиятҳои зерин мебошад:

- 1) маъно доштан дар прагматика бо гӯянда ва ё истифодабарандаи забон алоқаманд аст;
- 2) маъноӣ калима аз ҷузъи соф маъноӣ ва аз ҷузъи прагматикӣ, ки бо истифодаи аломат вобастагӣ дорад, иборат аст.

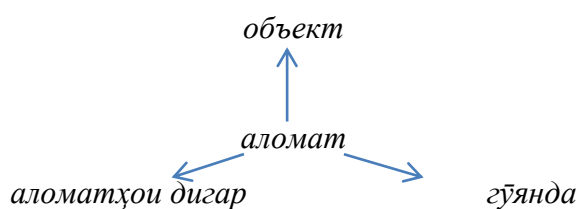
Чорҷӯбаи прагматикии калимаҳо аз ҷузъҳо ва унсурҳои зерини пешбаранда иборат аст:

- а) ҷузъи эҳсосӣ, ки муносибати эҳсосии гӯянда / нависандаро ба иттилооти изҳоршаванда нишон медиҳад;
- б) ҷузъҳои мақоми иҷтимоидошта, ки аз мансубияти касбии гӯянда шаҳодат медиҳанд;
- в) ҷиҳатҳои фарҳангӣ ва таърихӣ;
- г) ҷузъҳои оҳанги ҳолат, ки мансубияти услубӣ ва ташкилии матн доранд [176].

Соли 2009 дар ш. Минск китоби дарсии “Лингвистическая прагматика” (Прагматикаи лингвистӣ) рӯйи чоп омад, ки он аз 10 лексия иборат буда, чунин ҷанбаҳои прагматикаи лингвистиро, ба монанди хусусиятҳои прагматикии сарф (исм, сифат, ҷонишин, феъл) ва наҳв дар бар мегирад. Забоншинос бар он ақида аст, ки: “Бисёр вақт ҷузъи прагматикӣ дар нутқ нисбат ба ҷузъи маъноӣ бештар «вазн» дорад. Ин, чунин маъно дорад, ки ба гӯянда интиқол додани иттилои объективӣ, балки нишон додани муносибати худ ба ҳамсухбат муҳим аст: вазифаҳои аслий ва эҳсосии забон нисбат ба вазифаи муоширатии он бартарӣ доранд” [102, с.10].

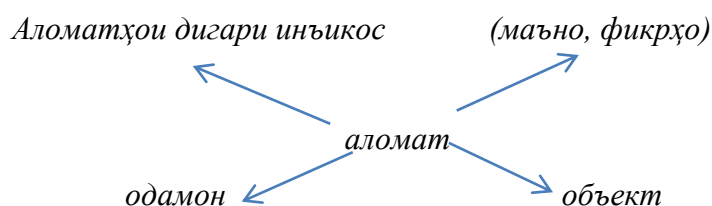
Дар доираи маъноӣ прагматикӣ яке аз унсурҳои муҳими ин маъно аломат мебошад:

Нақшаи 5. Аломат

Дар асоси ақидаҳои илмии муаллифи китоб вазифаи муоширатии забонро ба тариқи зайл низ нишон додан мумкин аст:

Нақшаи 6. Вазифаи муоширатии забон

Барои мушаххас намудани ҷиҳати прагматикии маъно фаҳмидани мавқеъ ва мақома, ки гӯянда барои худ дар забон интихоб мекунад, хеле муҳим аст. Маркази олами *ӯ* «ман» аст, ба ҳайси андозаҳои макониву замониаш бошад, мафҳумҳои «ин ҷо» ва «ҳоло» хизмат мекунад. Ин худмарказии гӯянда дар нутқ ба таври хеле гуногунранг ифода меёбад ва ҳамаи воҳиду таркибҳои мувофиқаткунандаи забонӣ дар паҳнои прагматика муттаҳид мешаванд.

Дар забоншиносии тоҷик нуктаи назари И. М. Кобозева дар хусуси маънои прагматикӣ эътироф шуда, маъноҳои коннотативӣ, эҳсосӣ ва услубӣ дар доираи маънои прагматикӣ бо таҳлили амиқ фаро гирифта шудааст [44, с.205-217]. Аз ин хотир, мо низ ба ақидаи муҳаққиқони мазкур пайравӣ карда, ин се навъи маъноро дар доираи маънои прагматикӣ баррасӣ мекунем.

Маънои прагматикии калимаҳо бештар дар муқолама аён мегардад, зеро зимни муошират калима тобишҳои гуногуни маъноӣ дорад. Чунончи:

Ба фарзанди ман, ки нури дидаи ман аст, аз шарри он хирачаиш эмин монад (195, с.105). Дар мисоли боло калимаи *фарзанд* маънои объективии

худро ба маънои парадигматикии *нури дида* иваз карда, ҳам тавсиф ёфтааст, ҳам муносибати гӯяндаро нисбат ба ашё ифода кардааст. Мисоли дигар:

Бе ту, эй ороми ҷонам, зиндагонӣ чун кунам,

Чун набошӣ дар канорам, шодмонӣ чун кунам (195, с.199).

Дар ин байт ифодаи *оромии ҷонам* маънои прагматикӣ дорад ва маънои “маъшуқа”-ро ифода мекунад.

Таҳлили намунаҳо аз “Анвори Сухайлӣ” собит менамоянд, ки маънои прагматикии калимаву ибороти асар вобаста ба гӯяндаи сухан, муносибати байни иштироккунандагони муошират тобишҳои гуногунро ба худ қабул кардааст ва бинобар бо пахлуҳои дигари илми забоншиносӣ марбут буданашон, бояд ҳатман дар доираи онҳо таҳлил гарданд.

2.2.1. Маънои коннотативӣ

Калимаи *коннотатсия* аз забони латинӣ гирифта шуда, аз ду ҷузъ иборат аст: яке *con* – якҷоя ва дигаре *noto* – зикр мекунам, нишон медиҳам, дар якҷоягӣ “дорои маънои иловагӣ” мебошад [182, санаи мурочиат 1.11.22]. Дар илми забоншиносии муосир коннотатсия ҳамчун *маънои иловагӣ, тобиши нави маъноӣ* фаҳмида мешавад ва ин мафҳумро бори нахуст ба илми забоншиносӣ олими варзидаи рус О. Ахманова ворид кардааст. Дар таҳқиқоти забоншиносони зиёд зикр мегардад, ки коннотатсия як навъ хусусияти иҷтимоӣ дорад ва дар он мафҳумҳои ба назари аввал ноаён, вале устуворе дохил мешаванд, ки таҷассумгари таассуроти одамон аз ашё ва ё ҳодиса мебошанд [11]. Коннотатсия барои ҳамаи ҳиссаҳои мустақили нутқ хос мебошад. Дар илми забоншиносии рус коннотатсияи исмҳои хос яке аз масъалаҳои деринаи баҳсталаб аст.

Ба ақидаи мо, номи ашё, аз ҷумла баъзе ГЛМ-и онҳо, мисли гурӯҳи 12-уми таснифотамон, яъне “Калимаҳои мансуби номи ашҳос” (ниг. ба таснифот дар фасли 3.3.-и диссертатсия) бо мафъул бевосита мутаносиб ҳастанд. Масалан, Аҳмади Донишро Аҳмади Қалла номидани халқ коннотатсияи ин мафҳум буда, на танҳо андозаи сари адиб, балки донишманд будани ўро инъикос мекунад. Ба ҳамин монанд дар асари мавриди таҳқиқамон ҷузъи

дуюми баъзе калимаҳои мураккаб коннотатсия буда, хислатҳои исмҳои хосро баён кардаанд:

Фаридунҳаишмате, Чамшиедҷоҳе,

Сикандаршавкате, Доропаноҳе.

Зи адлаш чун руҳи хубони маҳваиш,

Ба як ҷо ҷамъ гашта обу отаиш (195, с.16).

Дар мисраъҳои сеюм ва чоруми ин порчаи шеърӣ ташбеҳ ва маҷоз маъноӣ коннотативиро ба вучуд овардаанд.

Исмҳои мансуб ба ашхоси машҳур, қаҳрамонҳои асарҳои бадеӣ ва асотиру ривоятҳо, ки исмҳои хоси коннотатившуда мебошанд, як қатор таассуротеро бедор месозанд, ки бо референтҳо ва иттилооти фарҳангии ба онҳо асосёфта вобастагӣ доранд. Чунин ҷиҳатҳои таърихӣ ва иҷтимоӣ исмҳои хос, ки аз тарафи соҳибони забон хуб эҳсос мешаванд, дар қорҳои илмӣ муҳаққиқи рус О. А. Леонович низ хеле возеҳ таҳлил гардидааст [75, с.12]. Дар бораи воқеияти коннотативӣ, яъне калимаҳо бо маъноҳои иловагии миллию фарҳангӣ, ки дар натиҷаи таассуроти фарҳангии таърихӣ ба вучуд омадаанд, инчунин забоншинос Г. Д. Томахин низ ақидаҳои ҷолиб баён кардааст [135, с. 47-50].

Забоншинос В. Г. Токарев доир ба маъноӣ прагматикӣ дар доираи маъноӣ луғавӣ чунин ақида дорад: “Маҷмуи маъноҳои луғавӣ (прагматикӣ) дар асоси ҷузъҳои эҳсосӣ, услубӣ ва коннотативӣ пайдо мешавад. Дар ин маҷмуъ муносибати гӯянда ба воқеият, ба мазмуни иттилоъ ва ба суроғадорифода мешавад» [44, с.177].

Дар забоншиносии тоҷик, гарчанд олимони ба ин мавзӯ даст зада бошанд ҳам (ниг. ба қорҳои илмӣ М. Қосимова, Д. Хоҷаев, Ҳ. Мачидов, М. Саломов), ба таври муфассал мафҳуми мазкурро муҳаққиқ Ж. Гулназарзода таҳқиқ намудааст. Аз ҷумла, ӯ дар хусуси маъноӣ прагматикӣ чунин менигорад: “Аз ин баррасиҳо метавон қазоват кард, ки ҳарчанд ба омӯзиши ин падида нисбатан дертар ва омехта бо дигар падидаҳои маъношиносӣ тавачҷуҳ шудааст, дар як муддати кӯтоҳ ҳамчун як бахши алоҳида муаррифӣ

гардидааст. Маъноии прагматикӣ дар осори бадеӣ, ки дар он маъноҳои мафҳумӣ вобаста ба жанр, мақсад ва тахайюли бадеӣ бештар аст, бо вижагии ба худ хос инъикос меёбад. Ҳатто одитарин вожае метавонад маъноии прагматикии худро вобаста ба мавриди корбурд бо ҷилои обуранги тозае дар матн ё гуфтор намоён созад” [44, с.181].

Дар насри бадеӣ маъноии коннотативӣ тарзи ифодаи махсус дорад. Калимаҳои одитарин дар матн ва ё дар гуфтугӯ вобаста аз тарзи истемол ва муносибати гӯянда метавонанд ба тариқи нав ҷило диҳанд. Рӯ меорем ба мисолҳо аз “Анвори Суҳайлӣ”-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ, ки зимни онҳо хусусиятҳои фарқкунандаи маъноии коннотативии калимаҳо равшан мегарданд ва онҳо дар ҷадвали зерин тавассути мисолҳо аз асар оварда шудаанд:

Ҷадвали 1. Маъноии денотативӣ – коннотативӣ

Маъноии денотативӣ	Маъноии коннотативӣ	Мисолҳо аз “Анвори Суҳайлӣ”
<i>Рӯбоҳ</i>	<i>шайтон, маккор фиребгар, нақшбоз найрангсоз,</i>	<i>Дар он ҳаволи рӯбоҳе буд, ки дар фиребандагӣ шайтонро дарс ва ба найрангсозӣ ва нақшбозӣ ба ҳама сабақ додӣ (с.109).</i>
<i>Харгӯш</i>	<i>тарсу, чаққон</i>	<i>Харгӯш аз ҳайбати ӯ ба ҷой хушк шуд ва оғози тазарруъ намуда, рӯйи ниёз бар замин молид (с.109).</i>
<i>Маймун</i>	<i>хирадманд, олимартаба</i>	<i>Дар миёни эшон яке буд маймун ном ба фазилати хирад ораста ва ба мазияти киёсат аз дигарон мумтоз гашта (с.308).</i>
<i>Шер</i>	<i>азимҷусса, бадхашм</i>	<i>Харгӯш соате таваққуъ кард, то вақти чошт бигзашт ва қуввати сабъии шер дар ҳаракат омад, аз хашм вуҷудаш дандон дар ҳам месуд (с.112).</i>
<i>Шоҳин</i>	<i>нерӯ, иродаи қавӣ</i>	<i>Кабӯтарро аз пеши шоҳин даррабояд қуввати сабъе, ки дар ниҳоди шоҳин мутамаккин аст (с.120).</i>
<i>Гунҷишк</i>	<i>хурд, назарногир</i>	<i>Ба тороҷи худ турктозӣ кунӣ, Чу гунҷишк бошиву бозӣ кунӣ (с.141).</i>
<i>Мор</i>	<i>бадасл</i>	<i>Бадаслро чӣ гуна бояд кард тарбият, Кас дар даруни хона чаро мор парварад (с.120).</i>
<i>Каждум</i>	<i>бадкеш, бадандеш</i>	<i>Бадандеш ҳам дар сар, сар равад, Чу каждум, ки то хона камтар равад (с.166).</i>

Дар ҷумлаи зер низ намунаи хуби маъноии коннотативӣ ифода ёфтааст:

Морро бар ту мазияти фазилат аст, чӣ аз як забони ӯ захр ояд ва аз дигаре тарёк зояд ва туро аз ҳар ду забон захр меборад ва аз тарёк асареву хабаре надорад ва аз забони касе, ки ба ҷиҳати дӯстон ҳама тарёк зояд, агар ба ҷиҳати душманон захре падид ояд, чунончи бузурге гуфтааст:

Тарёку захр ҳаст, маро бар сари забон,

Ин баҳри дӯстон бувад, он баҳри душманон (195, с.158).

Дар порчаи овардашуда калимаҳои захру тарёк дар қисми аввали ҷумла маънои иловагӣ пайдо карда, дар қисми минбаъдаи ҷумла ва инчунин дар байт маънояшон коннотативӣ гардидааст, яъне онҳо ба маънои “сухани талх” (захр) ва “сухани тасаллобахш” (тарёк) кор фармуда шудаанд.

Баррасии намунаҳо ва андешаҳои муҳаққиқон нишон медиҳад, ки коннотатсия ин кӯчидани маъноест, ки муносибати фардии гӯяндаро ба объекти нутқ инъикос мекунад. Коннотатсия дар баробари маънои луғавӣ низоми семантикиро васеъ ва гуногунранг мегардонад.

Забоншиноси тоҷик Ҳ. Мачидов ин навъи маъноро ба гурӯҳи маъноҳои иловагӣ ворид намуда, менависад, ки маънои иловагии луғавӣ давоми мантиқии маънои асосӣ мебошад, ки он барои ифода кардани тарафҳои гуногун ва тафовути маънои асосӣ хизмат мекунад [79, с.48].

Ба ин тариқ, таҳлил намудани маънои калимаҳои матн ба мо имкон медиҳад, дар дохили маънои прагматикӣ боз маънои коннотативии калимаҳоро тавассути воситаҳои интихобкарда ва дилхоҳи муаллиф нишон диҳем, зеро маҳз дар матн робитаи маънои асосӣ ва иловагии калимаҳо аз дидгоҳи муаллифи асар инъикос мегардад.

2.2.2. Маънои эҳсосӣ

Эҳсоснокӣ мафҳуми марказии илми эҳсосшиносӣ буда, ҳамчун хусусияти дохилии забон барои ифода кардани вазъиятҳои равонии (эҳсосии) инсон фаҳмида мешавад. *Маънои эҳсосӣ* тавассути воситаҳои махсуси забонӣ, яъне *эмотивҳо* сурат мегирад. Онҳо дар нутқ ду вазифаро иҷро мекунанд: *худифодакунӣ ва таъсиррасонии эҳсосӣ*. Худифодакунии эҳсосӣ вазифаи истифодабарии воҳидҳои забониро барои иброз кардани ҳаяҷон иҷро

мекунад. Таъсиррасонии эҳсосӣ бошад, ба мақсади прагматикии таъсир расондан ба қабулқунандаи маълумот ва водор кардани вай барои иҷро намудани коре ё хошише, дар ӯ бедор намудани эҳсосоти муайяне равона карда шудааст.

Дар ҳар забон се гурӯҳи эмотивҳо дида мешаванд:

- 1) калимаҳои ифодақунандаи эҳсосот;
- 2) калимаҳои ишорақунандаи эҳсосот;
- 3) калимаҳои тавсифдиҳандаи эҳсосот [103, с.21].

Ҳар матн, хусусан матни бадеӣ дорои рамзҳои эҳсосӣ аст. Онҳо воситаҳои эҳсосотие мебошанд, ки рӯҳияи умумии асар ва муносибати эҳсосоти муаллифро нисбат ба воқеияти асари бадеӣ инъикос менамоянд. Муаллифи матн бояд дар истифодаи рамзҳои эҳсосӣ қудрату малака дошта бошад.

Доир ба маънои эҳсосӣ забоншиносону муҳаққиқони рус В. Г.Токарев, Н. Алефиренко, Я. А. Покровская, В. И. Шаховский, Л. Е. Круглякова, А. В. Филиппова, Э. Г. Ризел ва дигарон фикрҳои ҷолиби диққатро иброз кардаанд. Аз ҷумла, В.И.Шаховский доир ба масъалаҳо ва мушкилоти маънои эҳсосӣ дар матн асару мақолаҳои зиёд навиштааст. Ӯ дар асари илмӣ худ “Забон ва эҳсосот дар ҷанбаи фарҳангии забонӣ” (Язык и эмоции в аспекте лингвокультурологии) доир ба робитаи эҳсосот ва шуури инсон чунин ақидаронӣ кардааст: “Таҳқиқот нишон медиҳад, ки ғайолшавии эҳсосӣ шартӣ зарурии ғайолияти сермаҳсули зеҳнӣ мебошад. Нақши калони эҳсосотро дар ғайолияти фикрӣ эътироф намуда, баъзе равияҳои илмӣ тафаккури эҳсосиро ҳамчун типӣ мустақил баҳо медиҳанд, ки боварибахш аст, зеро ғайолияти коммуникативии шахсият, шуур ва эҳсосоти ӯ (ҳамчун қисми таркибии рӯҳи инсон) бо забон робитаи ногусастанӣ доранд. Аз ин хотир, ҳақ будани тафаккури инсон дар рафтори нутқии ӯ, аз он ҷумла дар рафтори эҳсосии ӯ зоҳир мегардад” [158, с. 60].

Дар радифи таҳқиқоти илмиаш забоншинос доир ба маънои эҳсосоти осори бадеӣ нуктаҳои ҷолиб дорад. Масалан, дар монографияи худ таҳти

унвони “Эҳсосот” (Эмоции, 2010) оид ба чанбаи эҳсосии асарҳои бадеӣ чунин ақидаро баён месозад: “Яке аз дастрастарин ва таъсирноктарин воситаҳои инъикосшавии (сабтшавии) ҳар ду рамзи муоширати эҳсосӣ адабиёти бадеӣ мебошад, ки инъикоскунандаи ҳаёт ҳамчун манзараи ҷаҳон дар тасаввуроти субъективӣ-эҳсосоти муаллиф аст. Аз ин мавқеъ адабиёти бадеӣ ҳаёти воқеӣ /таҳайюлии одамонро, ки пур аз эҳсосот аст, инъикос менамояд [159, с. 62].

Дар рисолаи илмӣ Я. А. Покровская низ сухан дар бораи маъноӣ эҳсосӣ меравад. Муҳаққиқ эътироф месозад, ки эҳсосот мафҳуми универсалӣ мебошад. Он яке аз унсурҳои муҳимтарини муоширати ғайризабонии шахсияти забондон аст. Аз ин рӯ, дуруст ифода карда тавонистани эҳсосот тавассути луғатикунонии он беҳад душвор аст ва ифодаи забонии эҳсосот танҳо оғози кор асту халос [106, с.45].

Дар маъношиносии муосири тоҷик масъалаи таносуб дар байни ҷузъҳои баҳодиханда, образнок ва эҳсосӣ мавриди таҳқиқи муфассали олимони қарор гирифтааст. Дар қорҳои муҳаққиқони муосир тавсифу таҳлили калимаҳои эҳсосоти баҳодиханда ба назар мерасад, ки барои забоншиносӣ тоҷик ҳам хеле мубрам ва саривақтӣ аст.

Доир ба маъноӣ эҳсосоти калимаҳо забоншиносони тоҷик ҳам гуфтаҳои зиёд ва нуктасанҷона доранд. Масалан, муҳаққиқони ин соҳаи маъношиносӣ ба қорҳои забоншиносони тоҷик ишора карда, овардаанд, ки забоншиноси варзида Ҳ. Мачидов дар бораи маъноӣ эҳсосӣ доштани чунин мафҳумҳо ба монанди “навозиш, лутф, марҳамат, муҳаббат, шавқат, истехзо, масҳара, таҳқир» ва монанди инҳо ақидаронӣ кардааст [44, с.207]. Дар шакли истилоҳи семантикӣ қор фармудани ибораи “маъноӣ эҳсосӣ”-ро бори нахуст мо дар қорҳои Ж. Гулназарзода дучор омадем. Зимни таҳлили феълҳои забони тоҷикӣ дар асоси маводи асари мушаххас ӯ дар ин самт қомеъ гардидааст.

Дар ин чо боз мепардозем ба таҳлили мисолҳо аз “Анвори Сухайлӣ”, ки беҳтарин собиткунандаи муносибати инфиродии муаллиф ва қаҳрамонҳои асар ба воқеияти объективӣ мебошад:

Нолаи зарқомез ва дуои шӯрангези ўро мешунавид фарёд кашид, ки эй нобакори табахрӯзгор, ин чӣ дуост, ки мекунӣ ва ин чӣ таманно шуд, ки медорӣ, дуои фочирон бар ин даргоҳ қадре надорад ва ҳоҷати муфсидон дар ин роҳ сифати равой намеёбад (195, с. 97).

Дар ин чумла ғайр аз ибораҳои ифодакунандаи эҳсосоти қаҳрамон (зан) аз номи қаҳрамони дигар (шавҳар) боз ду чумлаи риторикӣ оварда шудааст, ки маънои эҳсосоти гӯяндаро хеле хуб инъикос мекунанд. Тавачҷух мекунем ба мисоли дигар, ки ба ҳамин монанд дар баробари ибораҳои эҳсосӣ боз саволҳои риторикӣ (бечавоб) доранд, ки онҳо ифодагари эҳсосоти баланди қаҳрамон ҳастанд:

Сангпушт аз сӯзи фиروق бинолид ва ба дарди тамом фарёд баркашид, ки ин чӣ сухан аст ва маро бе шумо чӣ гуна ҳаёт мутасаввир тавонад буд ва бе ёрони ҳамдам ба чӣ навъ зиндагонӣ муяссар тавонад шуд? (195, с. 142).

Доир ба маъниҳои эҳсосотӣ, ки дар чумлаҳо оварда мешаванд, забоншинос В. И. Шаховский ишора карда, чунин иброз доштааст: “Дар ҳолатҳои муайян ҳар як калима метавонад соҳиби коннотатсияи эмотивӣ гардад” [158, с.44].

Бояд гуфт, ки маънои эҳсосотӣ бештар аз ҳама дар муколама аён мегардад. Чунончи:

Гуфт: эй азиз, туро гамнок мебинам, муҷиби он чист? Ҷавоб дод, ки чӣ гуна гамнок набошам? (195, с. 105);

Зан гуфт, эй рафиқи шафиқ ва эй шайхи соҳибтариқ ин суханон лоиқи сачданишинӣ ва муносиби тасбеҳгузорӣ нест (195, с. 362).

Мухотаб дар шеър низ маънои эҳсосотиро хеле хуб инъикос мекунад:

Бе ту, эй ороми ҷонам, зиндагонӣ чун кунам,

Чун набошӣ дар канорам, шодмонӣ чун кунам? (195, с. 199).

Тавре ки аз ин мисолҳо бармеояд, барои ифода намудани маънои эҳсосӣ нақши мухотаб дар зимни мурочиат ба касе ифода кардани ҳиссиёт хеле бориз аст.

Мусаллам аст, ки дар байни ҳиссаҳои нутқ нидо нисбат ба ҳамаи ҳиссаҳои дигар эҳсосотро бештару хубтар ифода мекунад. Дар байни нидоҳо ҳатто гурӯҳҳои махсуси нидоҳои эҳсосӣ ва иродавӣ вучуд доранд, ки муносибат ва ҳолати рӯҳии гӯяндаро нишон медиҳанд:

Эҳсосоти таассуф: *Афсӯс, ки умри азиз ба бозича барбод додам ва чизе, ки дар мавсими пирӣ пойи мардӣ тавонад намуд ё дастгирӣ тавонад кард, захира наниҳодам* (195, с. 105).

Эҳсосоти таҳкиру истехзо:

Халқро тақлидашон барбод дод,

Эй дусад лаънат, бар ин тақлид бод (195, с. 483).

Эҳсосоти ғаму андӯх:

*Чон, ғами фарсуда дорам, чун **нанолам оҳ-оҳ,***

*Бахти хоболуда дорам, чун **нагилям зор-зор*** (195, с. 186).

Эҳсосоти ҳавасмандӣ ва қаноатмандӣ:

*Борони эҳсон ба мафориқи оламиён борад, то дар равзаи ин **аҳсантум, аҳсантум лаан фусакум** гулҳои мурод ба бор ояд* (195, с. 36).

Эҳсосоти рӯҳбаландӣ ва табрикот:

Чашми гардун сурати маъно надидаст инчунин,

*Бар чунин маъно ва сурат, **офарин бод, офарин!*** (195, с. 36).

Ҳамин тариқ, мисолҳои аз асар овардаамон собит месозанд, ки маънои эҳсосӣ бидуни маънои коннотативӣ вучуд дошта наметавонад.

Ҳамин нукта мавриди таваччуҳи махсус аст, ки эҳсосоти мусбат ва манфии дар асар падидаи бидуни амалкарди фаъолонаи ҷузъи эҳсосӣ дар низоми семантикии калима имкон надорад.

2.2.3. Маънои услубӣ

Соҳтори услубии ҳар як воҳиди забонӣ худ як навъ маҷмаи мураккабест, ки вожаҳои таркиби он иттилооти хусусияти денотативӣ ва

коннотативидоштаро инъикос менамояд. Навъи якуми иттилоот воқеияти объективиро акс мекунад, дуомаш дорои ҷузъҳои эҳсосӣ ва услубӣ-функционалӣ мебошад. Ҳамаи ин ҷузъҳои коннотатсия метавонанд дар якҷоягӣ ва ё алоҳида зоҳир гарданд, ё ин ки тамоман вучуд надошта бошанд.

Дар баробари ин, калима соҳиби *ҷузъи услубии* маъно низ шуда метавонад, дар сурате ки агар он барои услубҳои функционалӣ ва соҳаҳои забон ва нутқ хос ва типӣ бошад.

Таркиби луғавии забони тоҷикӣ хеле бой ва рангоранг буда, аммо яқсон нест. Баъзе калимаҳоро дар ҳолати дилхоҳи муоширатӣ дар матнҳои услуб ва маънояшон гуногун истифода бурдан мумкин аст, бархе аз калимаҳо бошанд, ингуна озодӣ надоранд, яъне дорои обуранги услубӣ мебошанд.

Дар забоншиносии даврони шуравӣ ва забоншиносии рус доир ба маъноии услубӣ як қатор таҳқиқоти назаррас ба сомон расидааст. Аз ҷумла, забоншиносии машҳури рус Р. А. Будагов дуруст зикр мекунад, ки таҳқиқ намудани услуби як нависанда пурра ба озмоишгоҳи эҷодии ӯ ворид шудан – на танҳо шавқовар, балки дар оянда бениҳоят муфид аст, зеро аввалан, нависанда қобилияти “ёфта гирифтани далелҳои забонӣ ва ба қалам додани онҳоро дошта, дар навбати дуюм, дар каломии бадеӣ ҷузъҳои калавандии семантикиеро ба қор мебарорад, ки баъзеи онҳо бо мурури замон барои убур кардани марзҳои идиолект (идиосабк - сабки инфиродӣ, яъне маҷмуи хусусияти забонӣ ва услубию матниест, ки барои нутқи нависанда, олим, публисист ва ҳомилони алоҳидаи забон хос аст – шарҳи мо) ва ба далели забонӣ табдил ёфтани қодир ҳастанд” [19, с.31]. Мушкилоти амалкарди каломии бадеъ, ташаккул ёфтани матни бадеӣ, масъалаҳои сабки адиби алоҳида, воситаҳои ташаккулёбии ин ё он услуб ва дигар паҳлуҳои маъноии услубиёт мавриди таҳқиқи забоншиносони рус В. В. Виноградов [1962]; Н. Д. Артюнова [1979]; Т. Г. Винокур [1980]; О. В. Белова [1981]; В. П. Григорев [1983]; И. А. Стернин [1986]; Л. В. Зубова [1987]; И. С. Улуханов [2011]; С. К. Константинова [1996]; В. В. Карнаухова [1998] ва дигарон гардидаанд.

Дар забоншиносии *точик* низ доир ба мавзуи услубиёт ва ҷихатҳои маъноиву услубии калимаҳо як қатор корҳои илмӣ анҷом дода шудаанд. Ба услубиёт аксарияти пажӯҳишҳои илмии забоншиносии мумтози *точик Б.Камолитдинов* бахшида шудаанд, ки дар онҳо афкори ҷолибе дар ин хусус оварда шуда, ҷихати амалии корбурди калимаҳо дар асару мақолоти сершумори забоншинос ба риштаи таҳқиқи амиқу дақиқ кашида шудааст. Масалан, дар китоби “Услубшиносӣ” [1973] забоншинос аз бобати мафҳуми услубшиносӣ, услубҳои забон, хусусиятҳои услубии воситаҳои лексикӣ ва дигар паҳлуҳои илми услубшиносӣ ибрази ақида намудааст. Инчунин, дар “Хусусияти услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ” [1992] дар бораи имконоти услубии воҳидҳои сарфӣ ва наҳвии забони тоҷикӣ маълумоти пурра оварда шудааст. Дар боби аввали асари “Сухан аз баҳри дигарон гӯянд” [2015] бе мавқеъ кор фармудани калима мавриди баррасӣ қарор гирифта, роҳҳои ислоҳи он нишон дода мешавад [58, с. 26]. Устод таъкид мекунад, ки дар ибораҳои *иҳотаи бузург, ҳаяҷони азим, нуфузи баланд, офтоби нурбор* сифатҳои *бузург, азим, баланд, нурбор* бо калимаҳои *иҳота, ҳаяҷон, нуфуз, офтоб* таносуби маъноӣ барқарор карда наметавонанд, зеро *иҳота бузург* намешавад, аммо *ҳаяҷон ва нуфуз зиёд* ва *офтоб тобон* мешавад [58, с. 29].

Дар таҳқиқоти ҷудоғонаи забоншиносон М. Н. Қосимова, С. Ҳалимиён, Ҳ. Маҷидов, М. Саломииён Ж. Гулназарзода, Р. Мирзоева, М. Ансорова, М. Ҳайдаров ва дигарон низ масъалаҳои мубрами услубшиносӣ матраҳ гардидаанд.

Оид ба забон ва услуби насри бадеӣ ва аҳаммияти таҳқиқи он, нақши он барои инкишофи забони адабии тоҷик забоншиносии варзида С. Ҳалимиён чунин фармудааст: “Забони адабиёти бадеӣ унсурҳои гуногуни лексикаро фаро мегирад. Ин унсурҳои луғавӣ маҳз дар адабиёти бадеӣ ба кор мераванд. Ин ҳолат барои таърихи забони адабӣ аҳаммияти калон дорад. Дар ҳар давра мафҳуми забони адабӣ ва забони адабиёти бадеӣ як чиз нест, вале забони

осори бадеӣ дар ҳар марҳала дар таърихи инкишофи забони адабии мо роли муҳим бозидааст” [151, с. 46].

Корбурди калимаҳо ба ҳайси воситаҳои тасвири бадеӣ яке аз роҳҳои сермаҳсули обуранги услубӣ мебошад. Зимни тавсифи ашё ва ҳодисаҳо нависанда калима, ибора ё ҷумлаеро истифода мебарад, ки аз бисёр ҷиҳат тавсифи муҳимтарин хусусияти онҳоро шарҳ медиҳанд. Чунин шарҳдиҳӣ метавонад дорой тобишҳои маъноии гуногун бошад. Новобаста аз он ки дар забон аксари калимаҳо услубан мусовӣ ҳастанд, онҳо дар услубҳои гуногуни забон кор фармуда мешаванд. Аммо калимаҳое, ки тобиши иловагии маъноӣ доранд, коннотатсияи услубӣ пайдо кардаанд: *овоз – садо; соҳиб – олампаҳо; фармон–амр; либос–пироҳан* (исм); *кабуд – нилгун, хушрӯй – соҳибҷамол* (сифат); *хобидан – хусбидан, қадам задан – гом ниҳодан, шунидан – ниюшидан*(фэъл); *чор - чаҳор, дусад – дувист, аввал – нахуст* (шумора); *ман – банда, камина, онҳо – эшон* (ҷонишин); *хароб - лоғар, пагоҳ - фардо* (зарф) ва ғ.

Ҷузъи функционалӣ – услубӣ интиҳоб ва истифодабарии калимаро, ки маъноӣ он ба ҳолати мушаххаси гуфтор мувофиқат мекунад, ба танзим мебарорад. Аз ҷумла, профессор Б. Камолиддинов таъкид месозад, ки “Агарчи забони тоҷикӣ аз қабилӣ забонҳои аналитикӣ буда, бо ёрии унсурҳои шаклӣ ифода ёфтани маъноӣ муносибатҳои грамматикӣ дар он маъмул нест, барои ифодаи баъзе маъноҳои шаклу воситаҳои гуногуни ифодаро ба миён оварда, имкон медиҳад, ки ҳангоми танзими воҳидҳои грамматикӣ забон яке аз он шаклу воситаҳои муштарақвазифа интиҳоб карда шавад” [56, с.3].

Калимасозӣ ва таркибсозии забони асарҳои бадеӣ, истифода бурдани ташбеҳу маҷозҳо, воҳидҳои фразеологӣ ба ҳайси воситаҳои услубӣ хизмат карда, матнро пуробуранг ва тавачҷуҳи хонандагонро ба худ ҷалб месозанд. Масалан, дар “Анвори Суҳайлӣ”- и Ҳусайн Воизи Кошифӣ ибораву таркибҳои тозае ба назар мерасанд, ки услуби забони асарро ширину гуворо ва нотақрор мегардонанд, ба монанди: *тозиёнаи ҳикмат, баҳори олами ҳусн,*

борони эҳсон, чамани инсоф, забони қалам, маркаби ҳаво, домани ақл, кунгураи қасри сипеҳр, маснади ишрат, ганҷи қаноат, бозори таваккал, хилъати ҳиммат, дасти паймон, қадами вафо, дидаи мурод, домани матлуб, шукуфаи мурод, болини осоиш, ҷавҳари нафс, зори ҳикмат, гиребони давлат, ҷавоҳири дуо, хорҳои ҷигардӯз, нӯшдоруи насиҳат, даргоҳи фалаки иштибоҳ, дидаи фалак ва ғайра. Ифодаҳои маҷозии овардашуда маъно ва мазмуни асарро хеле қобили тавачҷуҳ намуда, услуби инфиродии муаллиф ва таъби баланди шоирона доштани ӯро нишон медиҳанд. Ба назари мо, баъзеи онҳо маҳсули меҳнати худи адиб ҳастанд ва қиммати асарро боз афзунтар гардондаанд. Мисолҳо:

Чун чашмаи бар кабӯтар афтод, сӯзи савдои кабоб дуд аз дилаи баровард (195, с.46)

Офтоби рухсораи оташи гайрат дар хирмани моҳ задӣ ва зулфи мушкбораи дуд аз дили шаби сиёҳ баровардӣ (195, с.315).

Дар ҷумлаи мазкур тавассути ташбеҳҳои *офтоби рухсор*, ки зебогию бартариро ифода кардааст, *хирмани моҳ*, ки рамзи дар баногӯш овезон гардидани зулф аст ва *дуд аз дили шаби сиёҳ баровардан*, ки ранҷидан ва рашк бурдани мӯйро аз зебогии рух мефаҳмонанд, барои адиб хеле ҷолиб ва ҷаззоб гардондани мазмун муяссар шудааст:

Он қуфл ба мартабае, ки дандони ҳеҷ калид гиреҳи ӯ накушудӣ ва зеҳни ҳеҷ ҳилоли мушкиле ба ҳалли уқдаи ӯ роҳ набурдӣ (195, с.33).

Бояд гуфт, ки барои услуби забони нависанда бо калимаи *гиреҳ* сохтани ибораи таркибҳои нав хос аст:

Дило, чу гунча шикоят зи кори баста макун,

Ки боди субҳ, насими гиреҳкушо оварад (195, с.525).

Ё ин ки:

Гиреҳе бар риштаи кори ман афтад, ки фикр аз кушодани он очиз ояд (195, с.347).

Мисолҳои дигар бо тобиши маъноии услубӣ:

... Агар тавонистаме, косаи сари ӯро обхӯри дандони сахро сохтаме (195, с.113).

Дар чумлаи боло ибораи *косаи сари ӯро обхӯри дандони сахро сохтан*, маънои куштан, ба қатл расонданро дорад.

Муаллиф дар асар ташбеҳот ва ифодаҳои маҷозиро хеле моҳирона истифода бурдааст ва ин амал ба услуби забони асар ҳусни тозае бахшидааст:

Ба як шабехун рӯзи ҳаёт бар эшон шаби мамот гардонем ва ба ғубори корзордида умеди эшонро хира созем (195, с.306).

Ин чумла, ки дорои таркиби маҷозии *дидаи умедро аз ғубори корзор хира сохтан* мебошад, ки маънои “ҳучум намудан, ноумед сохтану мағлуб кардан”-ро дорад, аз сабки хосса ва нодири муаллиф шаҳодат медиҳад.

Бечора хирси хомтамаъ ҳанӯз аз ниҳоли орзу меваи мурод ночашида, дарахти ишратиш пажмурда шуд (195, с.307).

Дар ин мисол ба шарофати истифода бурдани ибораҳои сершумори маҷозии *аз ниҳоли орзу меваи мурод ночашидан* ва *дарахти ишрат пажмурда шудан* ба маънои “ноком шудан” омада, тавассути онҳо муаллиф ба ниҳоят қолиб ва шоирона гардидани фикраш ноил гаштааст.

Таваччуҳ мекунем боз ба якчанд мисол, ки аз воҳидҳои зебои фразеологиашон, маънои услубии таъсирнок ва нишонрас ҳосил шудааст:

Чун гавҳари шоҳвор дар хилватхонаи садаф ниҳон будӣ ва чун лаъли Бадахшон аз самими кон чуз ба ҳазор хуни ҷигар чеҳра нанамудӣ (195, с.9).

Маро ба сиёсат расонад, ки аз меҳнати гуруснагӣ аз ҷон сер омадаам (195, с.450).

Баъзан адиб тавассути кор фармудани усулҳои калимасозии грамматикӣ ба ҷаззоб гардидани калимаҳои алоҳида ноил мегардад. Масалан, ҳангоми истифода бурдани пасванди *ҷамъбандии-гон* дар номи ҳайвонот, ки қаҳрамонони асосии асар ҳастанд, як навъ шахсиятшавии онҳо ҳосил гардидааст. Чунончи:

Сабабаи он, ки рӯзи гузашта гурбагон бар сари хон ҳучум карда, шӯру шааф аз ҳад гузаронида буданд (195, с.52).

Овардаанд, ки ҷамъе аз бӯзинагон дар ҷазирае маъво доштанд, ки меваҳои тару хушк дар вай бисёр буд ва обу ҳавои он бо мизочи эшон созгори тамои дошт, рӯзе ҷамъе аз бузургони он қавм дар сояи дарахте нишаста буданд (195, с.305).

Ҳамин тариқ, маънои услубии таркиби луғавии асар навъҳои маънои луғавиро пурра гардонда, барои боз ҳам равшану возеҳ гардондани мақсади ҳуди нависанда хизмат кардааст.

Хулосаи боби дуюм

1. Таҳлили матолиби ин боб собит сохт, ки истилоҳи *шайъ* на танҳо ашъи моддӣ, балки аломатҳои нишондодашуда, амал ё падидаҳои бавоситаро мефаҳмонад. Мафҳум шакли ниҳоии шайъ аст ва дар ҳамин шакл он калима ва маънои луғавиро ифода мекунад, ки аз ин маънои луғавӣ пайдо мешавад;
2. Мафҳуми *сигнификат* субъекти равониеро мефаҳмонад, ки дар шуури инсон хусусиятҳои денотативӣ ва референтиро инъкос месозад. Дар “Анвори Суҳайлӣ”-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ барои ифода гардидани як ашъи адиб аломатҳои гуногуни онро истифода бурдааст, ки хусусияти ашъро таъкид мекунанд ва барои дуруст дарк кардани денотат ёрӣ мерасонанд;
3. Таҳлили маънои услубии таркиби луғавии асари таҳқиқшаванда исбот кард, ки ҳодисаҳои забонӣ дар асари мазкур фаровон истифода шудаанд. Ин хусни баён ва фасоҳати забони асарро боз ҳам ҷолибтар сохтааст ва шаҳодат медиҳад, ки нависанда услуби хоси худро дорад;
4. *Маънои денотативӣ* маънои аслии шайъҳо, аломатҳо, амалу ҳолати ашъҳо ба ҳам пайваستاаст, аз ин хотир онҳо ба гурӯҳҳои мавзую маъноӣ ҷудо намудан мумкин аст ва ин барои пайдо кардани намунаи беҳтарини маънои луғавии денотативӣ ба мо имкон дод;
5. Ҷузъҳои денотативии калимаҳои асар тобишҳои маъноии худро аз ҳисоби ҷузъҳои сигнификативӣ васеътар намудаанд;

6. Дар «Анвори Сухайлӣ» ҷузъҳои денотативӣ ва сигнификативии калимаҳои *сермаъно*, *маҷозӣ* ва *воҳидҳои фразеологӣ* таносуби қавии маъноӣ доранд. Муаллифи асар таносуби маъноӣ асли ва маҷозии калимаҳоро барои инъикоси маъноҳои денотативӣ ва сигнификативӣ моҳирона истифода бурдааст;
7. Маъноӣ *прагматикӣ* калимаҳои асар вобаста ба нутқи қаҳрамонҳо муносибат ва муоширати онҳо тобишҳои гуногун доранд;
8. Баррасии навъҳои маъноӣ калимаҳо имкон дод, ки дар доираи маъноӣ прагматикӣ маъноӣ *коннотативӣ* калимаҳоро муайян кунем;
9. Мисолҳои асар исбот карданд, ки маъноӣ *эҳсосиро* бе маъноӣ коннотативӣ тасаввур кардан мумкин нест. Боиси таъкиди махсус аст, ки эҳсосоти мусбат ва манфии дар асар ифодашуда бе иштироки фаъоли ҷузъи эҳсосӣ имконнопазир аст.
10. Маъноӣ *услубӣ* таркиби луғавӣ асар навъҳои маъноӣ луғавиро пурра гардонда, барои боз ҳам равшану возеҳ гардондани мақсади ҳуди нависанда хизмат кардааст.

Боби III. ПАРАДИГМАТИКАИ ЛУҒАВӢ ВА МАӢНОӢ ДАР «АНВОРИ СУӢАЙЛӢ»

3.1. МаӢно ва маӢнодории калима дар парадигматикаи луҒавӢ

Дар илми забоншиносӢ маӢнои калимаи *парадигма* (аз калимаи юнонии *paradeigma* — намуна, мисол гирифта шудааст) ба низоми шаклҳои гуногуни як калима далолат мекунад. Иваз шудани шаклҳои калима аз рӯи категорияҳои грамматикаш, ба мисли чинсият, шахсу шумора ва ғайра ба доираи мафҳуми парадигма дохил мегардад. Аз ин хотир, тағйир ёфтани кифоии калима аз рӯи категорияҳои грамматикӣ, шаклу маӢнои воҳидҳои забонӣ тавассути парадигма зоҳир мешаванд. Аммо, маӢнои грамматикии калима тавассути ҷузъҳои алоҳидаи парадигма ифода мешавад. Чунончи: вожаҳои *гул*, *гулзор*, *гулистон*, *гулдор*, *гулдӯзӣ*, *гулам*, *гуланд* ва ғ. дар як парадигмаи маӢноӣ қарор доранд.

Бояд зикр кард, ки мафҳуми парадигмаро бидуни мафҳуми синтагма таҳлил кардан кам аст. Аз ин лиҳоз мо лозим донистем, ки ин истилохро шарҳ диҳем:

Синтагма - (аз забони юнонии σύνταγμα [saytagma] гирифта шуда, маӢнояш бо ҳам сохташуда, пайвасташуда мебошад). Дар илми забоншиносӣ истилоҳи *синтагматика* роиҷ аст, ки ба маӢноҳои зерин далолат мекунад:

1) яке аз ду паҳлуи омӯзиши низоми забон (бар муқобили парадигматика). Таҳлили муносибатҳои махсуси синтагматикӣ дар байни аломатҳои забонӣ, ки дар байни воҳидҳои пайдарҳам дар нутқ ва ё матн ҷойгиршудаи забон ба вучуд меояд; 2) муродифи мафҳуми «синтагматикаи нутқ ё матн», ки воҳидҳои забониро ҳангоми дар як вақт истифода шуданашон меомӯзад; 3) таълимот дар бораи навъҳои синтагматикии муносибатҳо ҳамчун муносибати байни воҳидҳои забон ба таври «уфукӣ» (дар фарқият аз парадигматика, ки чунин муносибатҳоро «амудан» меомӯзад) ва камтар ба

маъноӣ таълимот дар бораи синтагма фаҳмида мешавад [184, санаи муроҷиат 3.11.2023].

Парадигматикаи лугавӣ чунин воҳидҳои луғавиеро мавриди таҳлил қарор медиҳад, ки дорои муносибатҳои гуногуни байни вожаҳо мебошанд. Масалан, баъзе калимаҳо аз ҷиҳати маъно гуногун бошанд, баъзеи дигарашон аз ҳам дур ва маъноҳои сеюми онҳо тамоман муқобил аст. Пас, парадигмаи воҳидҳои луғавии иборат аз муносибатҳои муродифӣ ё мутақобил маҳз мавриди таҳқиқи соҳаи парадигматика мебошад. Бояд гуфт, ки истилоҳи парадигма бори нахуст аз ҷониби забоншиносони Ғарб аз қабилӣ Р. З. Гинзбург, С. С. Хидекел, Г. Стерн ва дигарон дар соҳаи вожашиносӣ, яъне лексикология ба қор бурда шудааст [32, с.32].

Маъно ва маънодорӣ калима ду мафҳуме ҳастанд, ки дар илми забоншиносӣ ба тафриқа андохтани онҳо дертар оғоз ёфтааст. Сабаби ба ин ду мафҳум тавачҷуҳ намудани забоншиносони Ғарб ва рус аз он ҷо сар мезанад, ки баррасӣ қардани аломат танҳо ҳамчун пайвастишавии одӣ овоз бо мафҳум хеле сода қардидани ин ду воҳид аст, зеро аломат худ ба худ вучуд надорад, балки ба таври муайян ба низоми мураккаби забонӣ мутааллиқ аст, аз ин рӯ онро дар таркиби ин низом баррасӣ қардан мумкин аст. Ҳар як аломат метавонад ба таври духӯра муайян қарда шавад, чунки ғайр аз *маъно*, ин аломат *маънодор* мебошад.

Агар дар байни маъно ва маънодорӣ фарқе вучуд наредошт, он гоҳ, ба ҳар як калимаи забон як калимаи забони дигар мувофиқат мекард ва тарҷумаи калимаҳо осону возеҳ ва якмаъно мебуд. Вале ҳар як мутарҷим медонад, ки маъноӣ калимаҳо дар забонҳои гуногун аз ҳам фарқ мекунанд ва айнан ифода қардани маъноӣ калимаи як забон дар забони дигар қорест басо мушкил. Дар баробари ин, ҳолатҳои ҳастанд, ки дар луғатҳо танҳо як гунаи калима оварда мешавад, вале бештар калимаҳо дорои ду ва ё зиёда аз он гунаҳо ё муродифҳо мебошанд. Дар ин маврид муҳаққиқ бояд ба матн рӯ орад ва маънодорӣ, ё ин ки дорои қадом маъно будани калимаро қустуҷӯ ва пайдо намояд. Аз ин ҷо ба хулосае меоям, ки *маъно* ин *маъноӣ луғавӣ*

калима ва маънодорӣ – *мафҳуми матнӣ* ва ё *контекстуалии* калима мебошад.

Калимаҳо дар дохили низоми маъноӣ ғайр аз маъно боз вижагӣ доранд. Масалан, калимаи тоҷикӣ *гов* аз ҷиҳати имконияти маъноӣ бо калимаи русӣ *корова* мувофиқат мекунад, вале на аз ҷиҳати имконияти маъноӣ, чунки агар ба тоҷикӣ *гушти гов* гӯем, пас дар забони русӣ *коровье мясо* гуфтан мумкин нест ва ба русӣ ин маъно шакли *говядина* дорад ва шахси русзабон маҳз ҳамин тавр мегӯяд. Аз ин бармеояд, ки аломат *маънодор* (қиматнок) аст ва ин маънодорӣ маҷмуи хусусиятҳои релятсионӣ (нисбиятдошта) мебошад. Маънодориро танҳо дар низом тавассути муқоиса кардани як аломат бо аломатҳои дигари забонӣ муайян кардан мумкин аст.

Як хусусияти фарқкунандаи парадигма ягона будан ва айният доштани асосҳои калима мебошад. Бояд гуфт, ки муносибатҳои парадигматикӣ барои ҳамаи қисмҳои забон - савтиёт, сарфу наҳв, вожашиносӣ ва калимасозӣ хос аст.

Дар забоншиносии муосир нисбат ба масъалаи мазкур ду истилоҳ қор фармуда мешавад: маъноӣ *референсиалӣ* ва маъноӣ *функционалӣ*. Забоншиносони муосири рус бештар ба маъноӣ референсиалӣ майл доранд ва маъноро ҳамчун ҷузъи калимае мефаҳманд, ки ба воситаи он ягон мафҳум ифода мегардад ва ин мафҳум ба калима барои ба таври объективӣ инъикос намудани воқеият, фаҳмондани ашӯҳо, сифатҳо, амалҳо ва ғайра имкон медиҳад. Аммо тарафдорони маъноӣ функционалӣ вазифаи калимаро дар нутқ меомӯзанд ва ба масъалаи “маъно чист?” нисбат ба он ки “маъно кадом функцияро дорад?” камтар тавачҷуҳ медиҳанд [32, с. 13].

Забоншиноси олмонӣ Г. Стерн чунин нуқтаи назареро баён мекунад, ки маъно пурра аз алоқаи он бо се омил: *калима*, *референт* ва *мафҳум* вобастагӣ дорад. Вобаста ба ин ақидааш Г. Стерн чунин таърифи мафҳуми “маъно”-ро пешниҳод мекунад: “Маъно дар нутқи воқеӣ бо он унсурҳои фаҳмиши субъективӣ ашӯи бо калима ифодашаванда аз тарафи гӯянда ё шунаванда

тавѡам мебошад, ки тибќи тасаввуроти онҳо, бояд бо ин калима ифода гарданд» [127, с.37].

Доир ба ҷойи маъно ва маънодории калима дар парадигматикаи луѓавӣ бояд гуфт, ки ин масъала дар забоншиносии садаи ХХ-уми рус низ ба таври бояду шояд таҳлил гардидааст. Дар асоси афкори назариявии забоншиносии варзидаи аврупоӣ Ф.де Соссюр забоншиносони рус мафҳуми “маъно”ро бо таҳқиқи амиқ фаро гирифтаанд. Мавсуф доир ба ин масъала чунин мегӯяд: «...Дар асл маънодорӣ танҳо ба шарофати воҳидҳои моддии ботартиби муайян ҷо ба ҷо шуда ба даст меояд» [125, с.133]. Инчунин, академик Мешанинов оид ба маънодорӣ мефармояд: «Таълимотро дар бораи тарафи шаклии калима бо қисмҳои маънодори он (морфемаҳо) аз таълимот дар бораи маънодор будани худ калима ҷудо кардан мумкин нест» [81, с.37]. Н.А. Слюсарева дар китоби худ «Назарияи арзиши воҳидҳои забон ва мушкилоти маъно» таърифи маънодории калимаро ба таври зайл маънидод кардааст: «Паҳлуи маънодори калима, *нақшаи мазмуни* он аҳаммият ва арзиши онро ташкил медиҳанд. Аммо дар калима арзишноқӣ нисбат ба маъно дуюмдараҷа аст, маъно бошад, дар раванди номгузорӣ ба вучуд меояд. Арзишноқӣ ҳамчун қисми таркибии нақшаи мазмун калимаро ба низом ворид карда, мавқеи онро дар ин низом муайян месозад» [121, с.68].

Муҳаққиқи шинохта Солнсев В.М. низ дар асарҳои худ оид ба маънодории калима як қатор ишороти хеле пурарзиш дорад. Мавсуф ба нуқтаи назари Н.А. Слюсарева муқобил баромада, иброн мебарорад, ки арзишноқӣ (маънодорӣ) он аст, ки бо ҷойгоҳи калима дар низом муайян карда мешавад, на ин ки мавқеи калимаро дар дохили низом муайян месозад. Арзишноқӣ (маънодорӣ) хусусияти дар низом касб кардаи воҳиди забон аст. Доир ба вазифаи дуюмдараҷа ва арзишмандӣ нисбат ба маъно сухан комилан дуруст аст [124, с.126].

Бояд гуфт, ки забоншиносон ва адабиётшиносони Машриқзамин низ ба масъалаи маъно ва маънодории калима мувоҷеҳ шудаанд. Онҳо аз асрҳои қадим сар карда дар асарҳои илмии худ бахшида ба илмҳои калом, балоғат ва

суханварӣ афкори шоистаеро дар хусуси ин мавзӯ ибраз намудаанд. Аз ҷумла, забоншиноси араби асри X Ибни Қутайбаи Динаварӣ, зимни баҳсу ихтилофоти тарҷума мегӯяд, ки “барои ҳар матн ду маъно вучуд дорад: якум, маънии аслии ҷумла, ки калима ва сохтори матн барои баёни маъно шакл гирифта, дар интиқоли ин маъно миёни Арабу Аҷам, хосу ом, шаҳриву деҳотӣ ҳеҷ тафовуте нест. Аз ин ҷо, ин маъно танҳо барои расонидани матн ба мухотаби худ хидмат мекунад ва ба ихтилофи сухангӯёну назарияпардозон, мухотабону забони хитобкунанда вобастагӣ надорад. Дуюм, маъноии балоғӣ аст, ки дар қолаби ишороту маҷозот ва амсолу ҳикам ошкор мегардад. Муроди муаллиф аз ин маъниофаринӣ баёни маъноии зоҳирию ботинии калом аст, ки дар ниҳони он печида шуда, танҳо дар маъно инъикос мегардад” [154, с.46]. Ба мушкилоти маъноии калимаҳо, иборот ва ҷумлаҳои забон, инчунин, олимони варзидаи Эрон Муҳаммадтақии Баҳор, Сайид Нафисӣ, Парвиз Нотили Хонларӣ, Куруш Сафавӣ ва дигарон тавачҷух зоҳир кардаанд.

Мафҳуми парадигматика дар забоншиносии ватанӣ дар корҳои олимону муҳаққиқони маъношинос, аз ҷумла М. Қосимова, С. Ҳалимиён, Ҳ. Мачидов, Д. Искандарова, М. Саломов, Ж. Гулназарзода ва дигарон матраҳ гардидааст. Аз ҷумла, забоншиноси варзида Д. Искандарова оид ба таҳия ва коркарди Пайкараи забони тоҷикӣ таҳқиқоти бунёдӣ арзишманде анҷом додааст. Дар ин бора дар рисолаи номзодии Раҳимов Ф. Ҳ. чунин омадааст: “Кӯшиши дигар дар ин самт, дар Донишгоҳи славянии Тоҷикистону Россия аз ҷониби д.и.ф., профессор Д. М. Искандарова бо дастгирии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дар якҷоягӣ бо шарикони хоричӣ сурат гирифта истодааст, ки ин лоиҳа нисбатан бузургтар буда, дар ин пайкара маҷмӯаи хаттии забони адабии тоҷик бо ҳаҷми 31 миллион калима истифода шудааст. Ҳар як шакли калимаи таҳлилшуда дорои маълумоти грамматикӣ ва тарҷума бо забонҳои русӣ ва англисӣ мебошад. Айни замон ба пайкара асарҳои дохил карда шудаанд, ки забони адабии тоҷики давраи муосир, асрҳои XX ва XXI дар бар мегирад” [109, с. 40].

Худи профессор Д. Искандарова оид ба мушкилоти маъно дар доираи имконоти пайкаравии он чунин ибрази ақида менамояд: “Қоидаҳо ва мутобиқкунии қайди нишонаҳои морфологӣ мустақиман бидуни истифодаи системаҳои автомати компютерӣ таҳия шудаанд. Чустучӯ аз рӯи вожаҳо, шакли калимаҳо, зернишонаи луғавии тарҷума ва инчунин аз рӯи хусусиятҳои грамматикӣ имконпазир мебошад” [52, с.6].

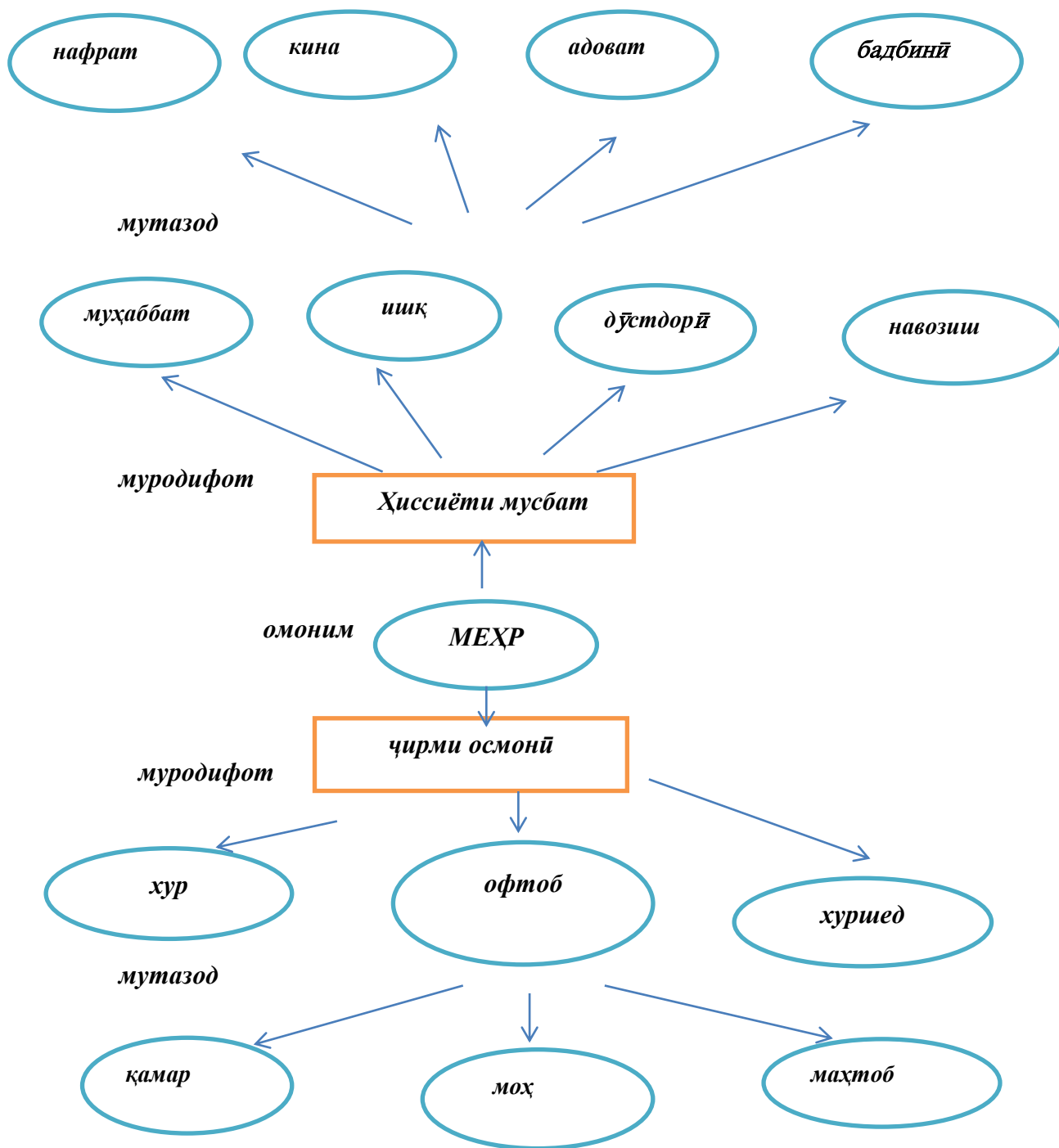
Дар пайравии андешаҳои забоншиносони Ғарбу Шарқ, забоншиносони рус ва тоҷик мо бар салоҳи қор мешуморем, ки муносибатҳои парадигматикии байни калимаҳои забонро дар асоси маводи асари мавриди таҳқиқамон мушаххасан баррасӣ намоем.

Дар ин қисмати қор мо тасмим гирифтаем, ки калимаи *меҳрро* чун аъзои парадигмаи луғавӣ-маъноӣ, яъне маҷмуи парадигмаҳои дар асоси ягон хусусияти маъноӣ муттаҳидшуда мавриди таҳлил қарор диҳем. Бояд гуфт, ки мафҳуми **меҳр** дорои маъноҳои зерини луғавӣ аст:

Меҳр **مه** 1. муҳаббат, ишқ, дӯстдорӣ; навозиш, меҳрубонӣ; 2. офтоб, хуршед [194, с.794].

Марзи маъноии калимаи *меҳрро* тавассути сермаъноии он ва алоқаҳои муродифию мутақодӣ ба тариқи нақша ин тавр инъикос намудан мумкин аст:

Нақшаи 7. Марзи маъноии калимаи «меҳр»

Калимаи *меҳр* дар “Анвори Суҳайлӣ” ба ду маънои аслиаш омадааст.

Маънои якум (ҳиссиёт):

Дар дили вай меҳре надиҷ омад ва бо худ андешид ... (195, с.49).

Чу молат коҳад, аз меҳри ту коҳанд,

Зиёнат баҳри суди хеш хоҳанд (195, с.74).

Маънои дуюм (сайёраи Офтоб):

*Ба зард зи **Мехр** асту ман аз Мехр зард,*

*Ў аз Маҳу **Мехр** ва ман аз **Мехру** Маҳи хеш (195, с.160).*

Вожаи *мехр* дорои муродифоти зиёд буда, тобишҳои маъноии гуногунро ифода карда метавонад:

Аввал доираи вожаҳоеро баррасӣ мекунем, ки ҳиссиёти мусбати ҳам маъноии *мехрро* инъикос мекунанд:

*Ал-қисса, миёни ӯ ва зани бозаргон **муошиқате** афтод ва наққошро бо он зани зебо **муҳаббате** бе муҳобо падид омад ва султони **ишқ** бар мамлакати дил, ки дору-л-мулки ошноист, истило ёфт (195, с.195).*

*Албатта, ин ҷавон аз ғайрати **ишқ** намегузошт, ки ҳарифони дигар аз ҷоми висоли он канизак ҷуръае чашидандӣ ... (195, с.94).*

Дар ин ҷумлаҳо, ки дорои тавсифоти хеле зебои шоирона ҳастанд, аз тарафи адиб калимаҳои бо ҳам муродифи *муошиқат*, *муҳаббат*, *ишқ* ба кор гирифта шудаанд. Онҳо ба як марзи маъноии мафҳуми **мехр** мутааллиқанд. Чунин вазифаро калимаи *навозиш* низ иҷро кардааст:

*Зани бечора низ ба забони мурғон доно набуд, эшонро парвариш меод ва душманони дӯстрӯйро **навозиш** мекард (195, с.214).*

*Ҳар рӯз миёни эшон ниҳоли иттиҳодро нашъу намо зиёдат будӣ ва гулшани **ёрӣ** ва **дӯстдорӣ** равнақ ва таровати зиёда ёфтӣ... (195, с.324).*

Дар ҷумлаи боло мо вожаҳои *ёрӣ* ва *дӯстдори* ро дучор омадем, ки онҳо дар дохили марзи маъноии мафҳуми **мехр** нисбатан канортар қарор доранд.

Бо маъноии дуҷуми лугавии калимаи **мехр** ва муродифҳои он низ ҷумлаҳо меорем:

Маъониши дар зери ҳарфи сиёҳ,

*Дурахшанда чун **мехру**, рӯшан чу моҳ (195, с.6).*

Мехри дурахшони рӯшанӣ аз чеҳраи раҳиони эшон вом кардӣ ва моҳи тобон аз зебоии руҳсор ва нозукии узорашон дар майдони сипеҳ саргашта гаитӣ (195, с.496).

*Дар он маҳал аз тоби **офтоб** ҳафтони фӯлод чун мум нарм мегаит... (195, с.15).*

Дар аснои ин ҳол шоҳини тезболу сахтчангол, ки бар сари сайд аз шуъои офтоб бар замин зудтар расидӣ ва вақти тайрон ба ҷониби боло аз нури басари фалак тезтар пайвасти...(195, с.32).

Хуршед зарафишони худ пайдо кард,

Дарҳои шабафрӯзи кавокиб гум шуд (195, с.35).

Ё ин ки:

Боди аблақи сипеҳр туро ром, к-аз зафар,

Сад доғ бар ҷабини маҳу хур ниҳодай (195, с.220).

Дар мисолҳои овардашуда муродифоти мафҳуми **меҳр** вожаҳои офтоб, хуршед, хур мебошанд, ки ба як марзи маъноӣ мутааллиқ буда, аз ҳусни баёни муаллиф шаҳодат медиҳанд. Таваҷҷуҳ мекунем ба ҷумлаҳои, ки дар таркибашон вожаҳои қамар, моҳ, маҳтоб бо ҳам дар муносибати муродифӣ қарор доранд:

*Арабе биебоннишин ба шаҳри Бағдод даромада, ба дӯкони нонвое расид,
гирдаҳо дид чун қурси қамар аз уфуқи минбар тулуъ карда* (195, с.419).

Осуда шабе хоҳаму хуш маҳтобе,

То бо ту ҳикоят кунам, аз ҳар бобе (195, с.43).

Гар висоли ёр набвад, бо ҳаёлаш ҳам хушам,

Кулбаи дарवेशро шамъе беҳ аз маҳтоб нест (195, с.421).

Чу маҳ дар бурҷи обе карда манзил,

Равон карданд киштиро ба соҳил (195, с.439).

Дар яке аз қорҳои илмӣ доир ба муносибатҳои парадигматикӣ хеле ба маврид зикр шудааст: “Дар забон мавриде мешавад, ки калимаҳо бо ҳамдигар алоқаманд гардида, байни ҳам муносибате пайдо мекунанд ва ин алоқамандӣ то андозае аст, ки наметавон дар як маврид ду аломатро баён кард, яъне байни онҳо ҳадде ҳанӯз вучуд дорад, ки инро муносибати парадигматикӣ мегӯянд” [39, с.1].

Дар баробари муродифот вожаи **меҳр** дорои мутаазодҳо ҳам мебошад:

*Ва на аз ту амале содир шуд, ки муҷиби нафрату бадғумони эшон
гашти...* (195, с.325).

Чун ниҳоли **кина** дар амини сина нишонда шуд, самараи он чуз зарар ва озор тасаввур натавон кард (195, с.32).

*Бар канда ба он чаим, ки **бадбин** бошад,*

***Бадбин** ҳама ҷо дархури нафрин бошад* (195, с.216).

Дар ҷумлаҳои овардашуда калимаҳои *нафрат*, *кина*, *бадбин* мутазодҳои мафҳуми **меҳр** ҳастанд. Маҳорати адиб дар он зоҳир мегардад, ки барои рангину ҷолибтар ифода ёфтани фикр ӯ мафҳумҳои мутазодиро дар як ҷумла истифода мебарад. Чунончи:

*Ба андак осебе сарриштаи **муҳаббат** гусаста, худ ба ҳамон одати аслии ва **адовати** ҷабалии бозгардӣ ...* (195, с.232).

*Ва донист, ки сухани он дӯст аз маҳзи **шафқату** айни **муҳаббат** аст, ашки **надомат** аз дида боридан гирифт ва оҳи сӯзнок аз сина ба оташи **ҳасрат** сӯхта бар кашидан ниҳод* (195, с.187).

Дар мисолҳои поён калимаҳои шомили як марзи маъноӣ бо ҳам мутазод шуда омадаанд, ки ин ба ҳусни каломии адиб ҳусни нав зам кардааст:

*Рухе чунон ки зи **хуршед**у **моҳ** натвон кард,*

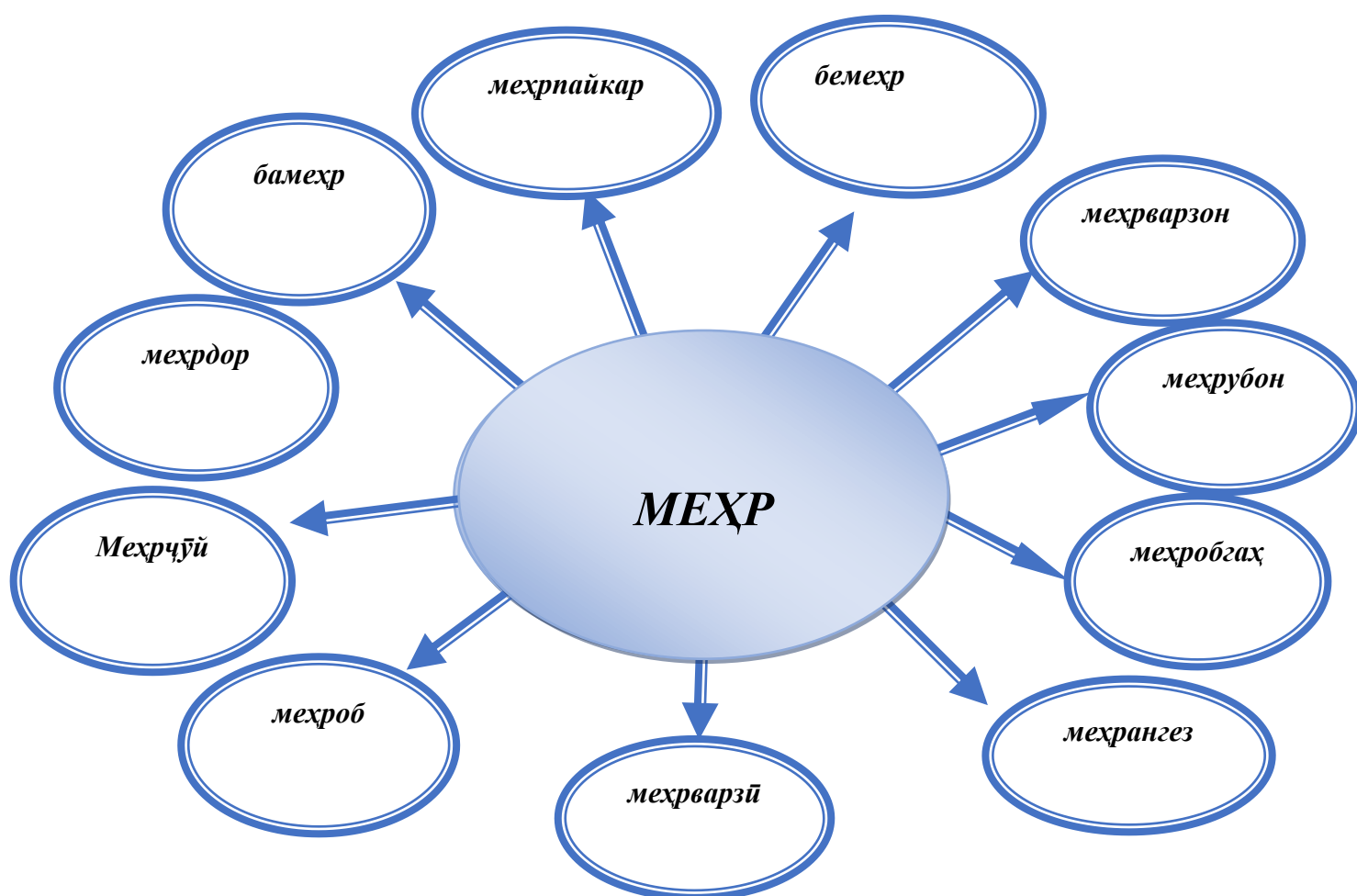
Хатте ба чунон ки зи мушки сиёҳ натвон кард (195, с.304).

*Дилбастагӣ падид омада буд ва пайваста бо якдигар чун **меҳру моҳ** дар як манзил қирон кардандӣ ва монанди Заҳра ва Муштарӣ дар як бурҷ иҷтимоъ намудандӣ* (195, с.93).

Таҳлили ҷумлаҳои асар собит намуд, ки калимаи *меҳр* яке аз вожаҳои серистеъмолии аслии тоҷикӣ мебошад. Ин калима аз ҷиҳати доираи имконоти парадигматикиаш хеле сервазифа буда, паҳлуҳои зиёди маъноро фаро гирифта метавонад.

Азбаски мо марзи маъноии калимаи *меҳр*ро тариқи мисолҳои мушаххаси аз маводи асар гирифта шуда дида баромадем, барои васеътару дақиқтар шудани он калимасозии меҳрро тавассути нақша ифода мекунем:

Нақшаи 8. Хусусияти калимасозии вожаи «Меҳр»

Инак, чумлаҳо бо калимаҳои сохтаву мураккаби он:

Ба ҳукмиҷинсият дар дили вай меҳре надид омад ва бо худ андешид, ки инояти илоҳӣ дар зимни ин ҳол боз тавон ёфт... (195, с.49).

Дар ин чумла калимаи *меҳр* воҳиди луғавиест, ки ба маънои “муҳаббат” омадааст ва онро ҳамчун асос ё чавҳари ҳамин маъно меҳисобем. Он дар чумла бо артикли – *е* омада, гарчанде калимаи нав насохтааст, аммо маънои номуайяниро ифода мекунад.

Акнун мебинем, ки ин калима чӣ гуна калимаҳои нав месозад:

Эй ёри меҳрубон, дар меҳнатободи дунё ҳеҷ тухфаи роҳате бе гуссаи ҷароҳате нарасид (195, с.545).

Дар ин мисол решаи *меҳр* бо морфемаи маъносозии –*бон* ҳамроҳ шуда, доираи маъноии худро тағйир додааст, яъне хислати шахсро ифода кардааст.

Дар чумлаҳои дигар калимаи *меҳрубон* маънои парадигматикии худро боз тағйир дода, тавассути пешванди *но-* маънои муқобилро ҳосил кардааст:

Туро ҳаргиз надонистам бад-ин номехрубониҳо, охир, шукри неъматӣ эзидӣ, ки дар ҳоли пирӣ фарзанде ба ту каромат фармуд (195, с.366).

Модарро гуфт: “Эй номехрубон, чандон таваққуф кун, ки нафаси худро рост кунам ва як лаҳза аз мондагӣ баросоям” (195, с.42).

Муаллиф дар чумлаи поён ҳардуи ин маъноҳои парадигматикиро кор фармуда, мутазоди зебоеро чилвагар сохтааст:

Эй ёри меҳрубон, нолаи зори ман мешунав ва ҳоли зори ман маълум мекун, ин шавҳари номехрубон, магар ўро бар ин дар дида буд? (195, с.96).

Мисол бо парадигмаи дигар:

Охир туро чӣ воқеа шуда ва он ҳама меҳрубонӣ ва такаллуф, ки аз ту ба зухур мерасид кучо рафт? (195, с.247).

Калимаи дигар:

Ва ин подшоҳ духтаре дошт меҳрпайкар, моҳманзар, ки нури рухсораи чехраи офтобро мунаввар карда ва бӯйи зулфи мушкбораи машоми айёмро муаттар сохта (195, с.530).

Дар ин чумла вожаи *меҳр* ба маънои офтоб омадааст ва ба он решаи *пайкар* ҳамроҳ гардида, ба ин восита калимаи *меҳрпайкар* аъзои парадигмаи луғавӣ - маъноӣ гардидааст. Аммо дар чумлаи навбатӣ ба решаи *меҳр* решаи *об* ҳамроҳ шуда, маъноро пурра тағйир додааст:

Зоҳид субҳ аз зовияи зулмонии шаб халосӣ ёфта, сачҷодаи тоат дар пеши меҳроби уфуқ бигустаронид (195, с.95).

Аз ин омадшудан мақсудашон чист,

Дар ин меҳробгаҳ маъбудашон кист (195, с.18).

Дар чумлаи манзуршуда вожаи *меҳробгаҳ* бо пасванди калимасози –*гаҳ*, ки маконро ифода мекунад, сохта шудааст.

Гуфтам, зи меҳрварзон расму вафо биёмӯз,

Гуфто, зи моҳруён ин кор камтар ояд (195, с.396).

Вожаи мураккаби меҳрварзон аз ду реша *меҳр* ва *варз* (аз асоси замони ҳозираи феълии варзидан) ва пасванди чамъбандии *-он* таркиб ёфта, маънои ошиқонро ифода кардааст.

Дар ҷумлаи навбатӣ бошад, калимаи *меҳрон* ба маънои номи дору истифода шуда, боз тавассути пасванди *-он* сурат гирифтааст:

Гуфт: “Муолиҷаи беморӣ ба доруе муяссар шавад, ки онро меҳрон хонанд, донагӣ аз он дору бигиранд ва кӯфта ва бехта, бо қадаре мушки холис ва дорчин биёмезанд ва бо табарзад ширин сохта ва ба бемор диҳанд, филҳол ранҷи вай зоил гардад (195, с.207).

Ва агар дар фотиҳаи калом аз сари ғайрат ба калимаи ҳайбатомез ифтиҳо намояд, хотимаи мақолаи аз рӯйи унсу сукунат ба ҳарфи меҳрангез ва нуктаи диловез анҷомад (195, с.284).

Дар ҷумлаи овардашуда низ калимаи мураккаби меҳрангез ба назар мерасад, ки он аз ду реша *меҳр* ва *ангез* (аз асоси замони ҳозираи феъли ангехтан) иборат аст, маънои афрӯзандаи меҳрро ифода кардааст. Дар ҷумлаи дигар калимаи мураккаби *бадмеҳрӣ* мутақодиди калимаҳои *меҳрангез*, *меҳрубон*, *меҳрварзон* буда, аз ду реша ва пасванди *-ӣ* таркиб ёфтааст:

Офтоби неъмат ва ҳашамат рӯй ба мағриби завол ниҳод ва чархи ҷафонеша шеваи бевафой ва бадмеҳрӣ ошкоро кард (195, с.66).

Дар мисоли поён калимаи *меҳр* бо решаи ҷӯй (аз асоси замони ҳозираи феъли ангехтан) ҳамроҳ шуда, маънои нави “меҳрпарвар” -ро сохтааст:

Бад-он тавқу гӯйи он бути меҳрҷӯй,

Зи ҳар тавқбурда, зи хуршед гӯй (195, 92).

Ҷумлаҳои аз асар овардашуда нишон медиҳанд, ки мафҳуми *меҳр* дар калимасозӣ мавқеи назаррас дошта, воҳидҳои луғавии аз ҷиҳати маъно рангоранг офаридааст ва нависанда аз имконоти калимасозии ин вожа хеле фаъолона ва моҳирона истифода бурдааст.

Бояд гуфт, ки дар илми забоншиносии муосир чунин фикр роиҷ аст, ки нишонаҳои барои як гурӯҳи маъноӣ умумибуда нишонаҳои *ҳамгиро* (интегралӣ) номида мешаванд ва нишонаҳои, ки тафовути онҳоро нишон

медиханд, *тафриқавӣ* (дифференсиалӣ) меноманд [61, с.97]. Аз ин рӯ, мо низ ба ақидаи забоншинос така карда, муносибатҳои байни калимаҳоро дар доираи гурӯҳҳои алоҳидаи нисбатан маҳдуд, ки аз рӯйи умумияти маъноияшон муттаҳид гардидаанд, баррасӣ намудем. Барои ин, мо боз як калимаи хеле серистеъмол ва сермаҳсули аслан тоҷикӣ, яъне калимаи *хонаро* интихоб намудем. Таваҷҷуҳ созед ба мисолҳои поён:

Галлаи ин хона зояте нахоҳад дошт ва пайваста гандум аз он сӯроҳ резон ва равон хоҳад буд (195, с.73).

Дар ҳар тараф матои хонае ба хоне мефурухтанд ва касе намехарид (195, с.73).

Дар ҷумлаҳои овардашуда калимаҳои *хона* ва *хонае* парадигмаҳои луғавӣ – маъноии ҳамгиро мебошанд, зеро аз доираи маъноии аслии худашон дур нарафтаанд. Аммо, дар мисолҳои зерин бошад, ин вожа маъноии худро тағйир дода, хусусиятҳои парадигмаи луғавӣ-маъноии тафриқавиро ба худ касб кардааст:

Муш бо вучуди он, ки бо мардум ҳамхона аст, ба воситаи изо ва озоре, ки аз ӯ мерасад, дар ҳалоқи ӯ саъй воҷиб медонанд (195, с.88). Мисоли дигар:

Ва писари зеборӯй аз хилватхонаи гайб ба саҳрои шаҳодат хиромад ва ман ӯро номи неку лақаби шоиста таъйин кунам (195, с.362). Дар ин ҷо калимаи *хилватхона* гарчанд дар дохили як парадигмаи луғавӣ –маъноӣ қарор дошта бошад ҳам, ба ҳар ҳол маъноияшро тағйир дода, маъноии “паноҳгоҳ, хилватқада, пинҳонгоҳ”-ро касб кардааст. Боз якчанд мисол аз “Анвори Суҳайлӣ”:

Ногоҳ аз орхонаи тақдир нақше, ки на бар лавҳи тасвир бурда бошад падида ояд ва чун ман ба гирдобии таҳайюр дарафтода аз соҳили наҷот дур монад (195, с.561).

Соқии алтофи Яздонӣ аз хумхонаи куллу ҳизбин бимо ладаиҳим фарихун ҳар касро фарохӯри ҳоли ӯ соғаре дода... (195, с.470).

Аз дору-л-мулки Ғазна ба тариқи туҳфа ба ҷомахонаи малик оранд (195, с.509).

*Бар дари ин **давлатхона** аз вай ба судур пайваста аз лавҳи замир маҳв нашудӣ* (195, с.440).

*Қибра гуфт: ”Чаим дар **ниҳонхонаи дил** нӯшидааст ва кина дар зовияи сина махфӣ монда...”* (195, с.406).

Дар ҷумлаҳои фавқ калимаҳои *орхона, хумхона, ҷомахона, давлатхона, ниҳонхона*, ба пиндошти мо, маҳсули эҷод ва суханороии худӣ муаллиф буда, аъзои парадигмаи луғавӣ – маъноии тафриқавианд. Ба ҳамин монанд дар асар калимаҳои *хилватхона, девонхона, амонхона, некӯхона* аз ҷониби адиб мавриди қорбурд қарор гирифтаанд.

Бояд тазаккур дод, ки дар маъношиносии луғавӣ таҳқиқи парадигмаҳои луғавӣ – маъноӣ тавассути ГЛМ, яъне гурӯҳҳои луғавию маъноӣ хеле маъмул аст. Масалан, забоншиноси рус И.М. Кобозева дар ин хусус чунин гуфтааст: “Гурӯҳҳои маҳдудшудаи калимаҳо, ки маънои онҳо байни ҳамдигар аз рӯи миқдори муайяни муқобилгузориҳои якмаъно марбут ҳастанд, дар маъношиносии луғавӣ парадигмаи луғавию маъноӣ номида мешаванд. Намунаи классикии парадигмаи луғавӣ-маъноӣ калимаҳои хешутаборӣ мебошанд. Аммо ба мафҳуми парадигма, ки он ба хусусиятҳои алоқаҳои байни калимаҳо маҳдудияти ҷиддӣ мегузорад, танҳо як қисми хурди гурӯҳҳои калимаҳо мувофиқат мекунад, ки онҳо дар асоси умумияти маъноҳояшон муттаҳид мегарданд” [61, с.98]. Ин гуфтаи муҳаққиқ хусусиятҳои ҳамгирӣ ва тафриқавии парадигмаҳои луғавӣ-маъноиро боз ҳам хубтар аён мегардонад. Истилоҳҳои хешутаборӣ намунаи беҳтарини парадигмаи луғавӣ-маъноӣ шуда метавонанд:

*Алифи **бобо** чунон мекард тақдир,*

*Ки бо шакли **ниҳон** асту алиф тир ...* (195, с.52).

*Эй нозанин, **бибии** ман туро ниёзмандӣ расонида мегӯяд, ки дар ин шаҳр гариб менамоям, гарибон шикастадил мебошанд ва мо мавзеъу нузҳаву тоза ва манзиле хуррам дорем, агар таширф фармуда соате мизбонӣ кунӣ, ман умри ҷовидонӣ ёбам ва туро зиёне надорад* (195, с.572).

Гуфт: “Эй **надар**, бидон, ки ман **арӯси** мамолик хутба хоҳам кард ва мухаддараи салтанатро дар ақди худ хоҳам овард...” (195, с. 53).

Гуфт: овардаанд, ки шахсе ду **аврат** дошт ... ва ҳарду авратро дӯст медошт (195, с.482).

Чун зани кафшгар бозомад ва **хоҳархондаи** худро бинии бурида дид, ба зоят дилтанг шуд (195, с.95).

Навбати **бачагони** эшон қувват ёфта ва нару бол бароварда ҳаракате мекарданд ва **надару модар** ба дидори **фарзандони** хеш баромада, аз эҳтизози эшон дар парвоз хуррамӣ менамуданд (195, с. 100).

Модар ва **надар** ба масобаи дӯстонанд ва **бародарон** ба масобаи руфақо ва **холу аму** дар мартабаи ошноён ва **зан** дар мақоми ҳамсуҳбатон ва **духтарон** дар мавозинаи хасмон ва соири **хешовандон** дар мартабаи бегонагон, аммо **писарро** аз барои бақои зикр хоҳанд ва бо нафси зоти хеш якто шиносанд ва дигареро бо ҳурмату иззат бо ӯ шарик насозанд ва ман ҳаргиз туро ба ҷойи **писар** натавонам буд (195, с. 402).

Ҳамин тарик, тавре ки аз мисолҳо ба назар мерасад, вожаҳои ГЛМ “Калимаҳои мансуби мафҳуми хешутаборӣ” парадигмаи луғавии аз чиҳати маъно хеле серистеъмол ва пурмазмун доранд ва ин парадигмаҳо хусусиятҳои ҳамгиро ва тафриқавиро равшану возеҳ нишон медиҳанд.

Ин хулосаро суҳанони зерини яке аз маъношиносони тоҷик низ тасдиқ мекунанд: “Ба қисматҳо чудо кардан ва дар шакли муқоисавӣ омӯхтани маънои онҳо (воҳидҳои забон – қайди мо) бештар хусусиятҳои умумӣ ва тафриқавиро дараҷа ба дараҷа дар системаи забон муайян месозад. Ҳангоми муқоисаи маъноӣ ду лексемаи муқоисашаванда бояд аз чиҳате умумият дошта бошанд ва ҳамон моҳияти умумӣ қодир бошад, ки дар рафти муқоиса асос шавад. Ин нишонро нишонаи умумии (интегралӣ) маъноӣ ва нишонаҳоеро, ки дар рафти муқоиса ва таносуб тафовутро нишон медиҳанд, нишонаҳои тафриқавии (дифференсиалии) маъноӣ меноманд” [39, с.1].

Ҳамин тавр, парадигма ба хусусиятҳои алоқамандкунандаи калимаҳо маҳдудияти ҷиддӣ мегузорад. Ба парадигма танҳо қисми хурди ГЛМ, ки онҳо

аз рӯйи нишонаи умумияти маъноҳояшон муттаҳид ҳастанд, дохил мешаванд. Бинобар ин, мо боз ба як мафҳуми дигаре муроҷиат мекунем, ки он нисбат ба доираи васеи муносибатҳои парадигматикӣ татбиқшаванда аст. Ин ҳам бошад, мафҳуми марзӣ ё марзи маъноӣ аст.

3.2. Мавқеи марзи маъноӣ дар низоми парадигматикаи луғавӣ

Шарҳи мафҳуми марзи маъноӣ дар қорҳои забоншиносони шуравии асри XX, аз ҷумла, қорҳои илмии Ю. Н. Караулов, Ю. Д. Апресян ва дигарон чунин дода шудааст:

Марзи маъноӣ гуфта, чунин маҷмуи калимаҳо номида мешавад, ки аз ҷиҳати маъно бо ҳам муттаҳид гардида, маъноҳои якдигарро тақозо ва муайян мекунанд [173].

Барои муайян кардани *марзи маъноӣ* мувофиқи мақсад аст, ки ба таҳлили ҷузъии забоншиносони Ғарб рӯ орем. Масалан, забоншинос Найда ду навъи таҳлили ҷузъиро пешниҳод мекунанд: яке усули таҳлили ҷузъӣ мебошад, ки бо таҳлили маъноҳои амудӣ-уфуқӣ вобастагӣ дорад. Ин таҳлил муқоисаи маъноҳои калимаҳоро дар ду ченак дар назар дорад:

- ченаки амудӣ, ки дар он маъноҳои дар сатҳҳои гуногуни зинаҳои чинсӣ-намудӣ қарор доранд, яъне маъноҳои гиперонимиро бо маъноҳои гипонимҳо мефаҳмонанд;
- дар ченаки амудӣ маъноҳои як сатҳи зинавӣ муқоиса мешаванд, новобаста аз он ки онҳо бо ҳам дар муносибати *номувофиқатӣ*, *иловагӣ ё муқобилмаъноӣ* қарор дошта бошанд [95, с. 61-74].

Марзи маъноӣ алоқамандӣ ва вобастагии байни унсурҳои воқеият, яъне ашӯҳо, равандҳо, хусусиятҳоро дар бар мегирад, аз ин рӯ, луғати ин ҳиссаҳои нутқро низ инъикос менамояд. Ҳар як марзи маъноӣ дорои ҳастаи худ, яъне мафҳуми муайяне мебошад, ки бо калима ифода ёфта, дар истилоҳоти забоншиносӣ *архилексема* ё сарвожаи марз номида мешавад. Дар атрофи ин сарвожа калимаҳое муттаҳид мешаванд, ки марказ ва қанораҳои марзро ташаккул медиҳанд. Масалан, дар атрофи сарвожаи *об* марзи маъноие ҳосил мешавад, ки дар мавзӯи “Обанборҳо” порчаҳои дар низоми

маъной инъикосшавандаи воқеиятро аз қабилӣ *рӯд, наҳр, ҷӯйбор, саргах, кӯл, дарё* ва ғ. муттаҳид месозад.

Ҳар як марзи маъной низоми нисбатан маҳдуд, сарбаста ва ягонаест, ки ягонагии он аз муносибатҳо дар дохили низом ва хусусиятҳои луғавии он вобаста мебошанд. Дар баробари ин марзи маъной чун воҳиди низоми луғавии забон бо марзҳои дигар низ вобаста буда, барои унсурҳои он дастрас аст.

Як хусусияти фарқкунандаи марзи маъной он аст, ки калимаҳои дохили он дорои семаи умумӣ мебошанд. Дар истилоҳоти забоншиносӣ маъной умумитарини дохили марзро инчунин доминантаи он меноманд. Масалан, калимаи *ҳаракат* барои марзи маъноии *рафтани, раҳсипор шудан, ба сафар баромадан, раҳакӣ шудан* ва ғайра доминанта мебошад.

Марзи маъной метавонад, инчунин, аз гурӯҳҳои хурдтари маъно иборат бошад, ки ба онҳо гурӯҳҳои мавзӯӣ (ГМ), гурӯҳҳои луғавӣ-маъной (ГЛМ), қаторҳои муродифӣ, ҷуфтҳои мутақобил шомил мегарданд. Ҳамаи ин гурӯҳҳо аз марзи маъной маҳз бо он фарқ мекунанд, ки метавонанд калимаҳои мутааллиқ ба як ҳиссаи нутқ дошта бошанд. Барои хубтар фарқ кардани ин мафҳумҳо якҷанд истилоҳро дида мебароем:

Гурӯҳи луғавӣ-маъной (ГЛМ) маҷмуи калимаҳои як ҳиссаи нутқ бо ҷузъи умумии маъной мебошад, аммо гурӯҳи мавзӯӣ (ГМ) танҳо як ҳолати хусусӣ ё шохҳои ГЛМ аст.

Гурӯҳи мавзӯӣ маҷмуи калимаҳои як ҳиссаи нутқ дар асоси ченакҳои фарозабонӣ, яъне муносибат ба мавзӯи умумӣ мебошад. Масалан, ГМ *таомҳо* вожаҳои исмии *кабоб, палав, атола, пиёба* ва ғайраро дар бар мегирад.

Дар забоншиносии хориҷӣ мафҳуми марзи маъной бо ақидаҳои илмии Г. Гердер ва В. Гумболдт вобаста аст. Дар баробари ин, пайдоиши мафҳуми мазкурро бо номи Г. Ибсен (1924) вобаста мекунанд. Забоншиносии немис И. Трир бар он ақида аст, ки ҳамаи калимаҳо ба марзҳои маъной ҷудо мешаванд. Микдоран ин марзҳо хеле зиёд буда, калимаҳои дохили онҳо

маъноӣ худро танҳо ҳангоми муқоиса кардани онҳо бо калимаҳои дигари ҳамин марз дарёфтани мумкин аст. Трир маъноӣ калимаро берун аз марз инкор мекард ва кӯшиш ба харҷ меод, ки ҳамаи воҳидҳои забонро ба гурӯҳҳои семантикӣ ҷудо кунад [168, с.8].

Забоншиносии дигари Ғарб Л. Вайсгербер мебошад, ки ӯ низ ба масъалаи марзи маъноӣ тавачҷуҳ кардааст. Ин забоншинос концепсияи Трирро васеъ намуда, равиҳои нави грамматикаро кашф намуд, ки он ба мазмуни калима нигаронида шудааст [170, с. 34]. Инчунин дар асару мақолаҳои ба мавзӯи мазкур бахшидашуда доир ба марзи маъноӣ матраҳ кардани забоншиносони ғарбӣ Г. Ипсен, А. Йоллес, В. Портсиг ва В. Вартбург, Дорнзайфф, Г. Кандлер ва Х. Геккелер ишора карда шудааст.

Аз ҷониби забоншиносони рус В. Г. Адмони, А. В. Бондарко, Л. М. Василев, Е. В. Гулига, Ю. Н. Караулов, И. М. Кобозева, Е. И. Шенделс, А. А. Уфимсева ва дигарон ба мавзӯи марзи маъноӣ тавачҷуҳи махсус дода шудааст.

Ба ақидаҳои илмӣ Й.Трир ва В. Портсиг пайравӣ карда, мо чунин мепиндорем, ки марзи маъноӣ парадигматикиро бидуни марзи маъноӣ синтагматикӣ баррасӣ ва таҳлил кардан имкон надорад, зеро синтагматикаи марз, ки қонуниятҳои истифодабарии воҳидҳои онро собит месозад, берун аз марзи парадигматикӣ қарор дорад. Аз ин лиҳоз, марзро танҳо ҳамчун парадигма тасаввур кардан чунин маъно дорад, ки қорбурди ин воҳидҳо аз мадди назар дур мемонанд. Пас, марзи парадигматикиро бояд дар якҷоягӣ бо марзи синтагматикӣ баррасӣ кард ва барои ин таркибҳои феъл+исм, сифат+феълро қор фармудан мувофиқи мақсад мебошад. Масалан: *рафтани* - *пой*, *дидани* - *чаши*, *шунидани* - *гӯш*, *шукуфтани* - *гул*, *тиллоранг* - *мӯй* ва ғ. Забоншиносии аврупоӣ Э. Косериу ин тавъамии маъноҳоро ҳатто “якдилии луғавӣ” номидааст.

Муҳаққиқи рус В. Н. Денисенко роҷеъ ба ин масъала чунин менигорад: «Марзи маъноӣ аз се ҷиҳат баррасӣ кардан лозим–парадигматикӣ, синтагматикӣ ва эпидигматикӣ. Ғайр аз ин, ҳангоми тармими марз ба назар

гирифтани алоқаҳои таассуроти байни калимаҳо ва омили субъективӣ, яъне муносибати гӯянда ба воқеият, гуфтаҳои касе нисбат ба ҳамсухбат мувофиқи мақсад аст. Дар ин ҳолат, марз дар дохили худ аз нав созмон намеёбад, балки бо марзҳои дигар ва манзараи забони ҷаҳон дар маҷмӯъ, ки ба сохтори шахсияти забонӣ дохил мегардад, шомил аст» [47, с. 55].

Тавсифу таърифи марзи маъноӣ дар луғатҳо хеле зиёд дида мешавад. Масалан, дар луғати О. С. Ахманова «Словарь лингвистических терминов» (Луғати истилоҳоти забоншиносӣ) таърифи зерини марзи маъноӣ оварда шудааст: «1. Ҳиссаҷаи («қисми хурди») воқеият, ки дар таҷрибаи инсонӣ ҷой дошта, аз ҷиҳати назариявӣ дар забони мазкур дар шакли каму беш автономии микронизоми луғавӣ мувофиқат дорад. *Марзи маъноии хурсандӣ. Марзи маъноии вақт.* 2. Маҷмуи калимаҳо ва ифодаҳои забон, дар маҷмӯъ соҳаи муайяни маъноро дар бар мегирад» [12, с.323], яъне аз тарафи забоншиноси мазкур дар луғати забоншиносӣ маълумоти кофӣ оварда шудааст.

Дар робита ба мавзуи марзи маъноӣ ва мавқеи он дар парадигматикаи луғавӣ дар илми забоншиносии тоҷик аз давраҳои пешин низ афкори илмӣ ба назар мерасад. Дар ин хусус олимони барҷастаи асрҳои миёна Абуалии Сино, Носири Хусрав, Насириддини Тӯсӣ ва Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ нуктаҳои ҷолиб баён сохтаанд.

Аз муҳаққиқони муосири тоҷик ба масъалаи марзи маъноӣ забоншиносон М. Саломов, Ж. Гулназарзода, З. Мухторов ва дигарон тавачҷуҳ карда, зимни осору мақолоти илмиашон онро аз нуктаи назари илми забоншиносии фарҳангӣ ва шинохтӣ (когнитивная лингвистика) матраҳ намудаанд.

Забоншиносии шинохтаи тоҷик М. Саломӣ дар яке аз мақолаҳои доир ба марзи маъноии вожаҳо дар матн чунин овардааст: “Ҳар як эҷодкор барои шарҳи як мафҳум аз як ё якчанд вожаи дигар истифода менамояд ва бо ин роҳ мухотаб ё хонандаи шеърро барои шарҳи нисбатан васеъ ва фаҳмидани маъноӣ ҳамон мафҳум мутаваҷҷеҳ месозад” [114, с. 50].

Дар маъношиносии муосир бояд таҳқиқоти анҷомдодаи С.Тиллоеваро низ зикр кард, ки дар монографияи худ доир ба ин масъала чунин овардааст: “Кӯшиши тасниф намудани гурӯҳҳо ба «марзҳои маъноӣ», «гурӯҳҳои мавзӯӣ» инчунин дар асрҳои миёна аз ҷониби муаллифону мурағибони луғату фарҳангномаҳои арабию форсӣ анҷом дода шудааст. Мо, қисматҳои мавзуии фарҳангҳои тафсирии асримиёнагии арабу форс, аз ҷумла «Муқаддимат ал-адаб» - и Замахшариро баррасӣ намудем... Ин ҷо шартан сухан дар бораи «меваҳо» ва ё «чормағзу меваҳо» меравад. Онҳо дар маъхазҳои зикршуда ба он навъи мевачоте дохил мешаванд, ки дар онҳо танҳо қисми болоияшон хӯрданибоб аст (олуча, шафтолу) ва онҳое, ки танҳо қисми дарунашонро хӯрдан мумкин аст (тарбуз, анор, чормағз). Дар фарҳанги Замахшарӣ калимаҳои арабӣ ва форсӣ аз рӯи бобҳои мавзӯӣ ҷойгир шудаанд, яъне зоҳиран ва усулан ин ҷойгиршавӣ аз луғати Ф. Д. Дорнзейф фарқе надорад, танҳо луғати Замахшарӣ дузабона аст” [130, с.9].

Муҳаққиқи дигари тоҷик доир ба марзи маъноӣ чунин мегӯяд: “Дар таносуби ҳамдигар овардани калимаҳо натавон ба роиши бадеии сухан, балки ба роиши мувоzanат ва иртиботи маъноии вожаҳо дар доираи марзи семантикӣ низ мусоидат менамояд” [96, с. 4].

Ба рои собит намудани ақоиди назариявии олимони оид ба *марзҳои маъноӣ* боз рӯ меорем ба маводи асари мавриди пажӯҳишамон, яъне “Анвори Суҳайлӣ”:

Вай аз хона берун рафтӣ, то филҳол худро дар суфра афкандаме ва ба коми дил луқмае чанд, ки боистӣ, бихӯрдаме... (195, с.240).

Дар ин ҷумла калимаи *хона* дида мешавад, ки он ба калимаҳои мансуби мафҳумҳои манзилу макон тааллуқ дошта, мо онро ба сифати сарвожа қабул кардем. Акнун рӯ меорем ба калимаҳое, ки маъноӣ ҳамин сарвожаро доранд, аммо тобишҳои маъноияшон фарқ мекунанд:

Агар розӣ шавӣ, туро ба марғзоре барам, ки замини ӯ қулбаи ҷавҳарфурӯш ба шуои ҷавоҳири рангоранг музайяну мунаввар аст (195, с.352).

Агар гӯшт дар манзили ӯ ёфт шавад, ҳарчӣ аз хиёнати ӯ дар афвоҳ ва хавос ва авом ва хурду бузург афтода, рост хоҳад буд (195, с.431).

Шоҳзода танҳо роҳи дуру дароз неш гирифт ва охири рӯз ба сарманзил расид (195, с.553).

Вазир гуфт, шунидаам, ки ду кабӯтар бо якдигар дар ошён дамсоз буданд ва дар кошона ҳамроз (195, с.40);

Ва ман дар ин, ки ҳамхонаи худро бе муҷибе ҳалок кардам ва посбони сарой ва ниғаҳбони фарзанди дилрабоеро бе сабабе арзаи талаф сохтам ... (195, с.366);

Сар бар ошён фуру намеорад ва ҷузғ ба воситаи он дар паси девори хорӣ монда, ки дил аз вайрона бар намедорад (195, с.47).

Аз ҷумлаҳои овардаамон маълум мешавад, ки ҳамаи калимаҳои ин марзи маъноӣ бо сарвожаи хона дар як қатори маъноӣ қарор доранд ва дар парадигмаи худ тобишҳои маъноии гуногунро ифода мекунанд. Инҳо калимаҳои кулба, манзил, сарманзил, кошона, сарой, ошён, вайрона буда, ба як ҳиссаи нутқ, яъне исм мутааллиқанд.

Бояд тазаққур дод, ки воҳидҳои луғавии ба таркиби марзи маъноӣ дохилшаванда метавонанд шартан ба ду гурӯҳ ҷудо карда шаванд:

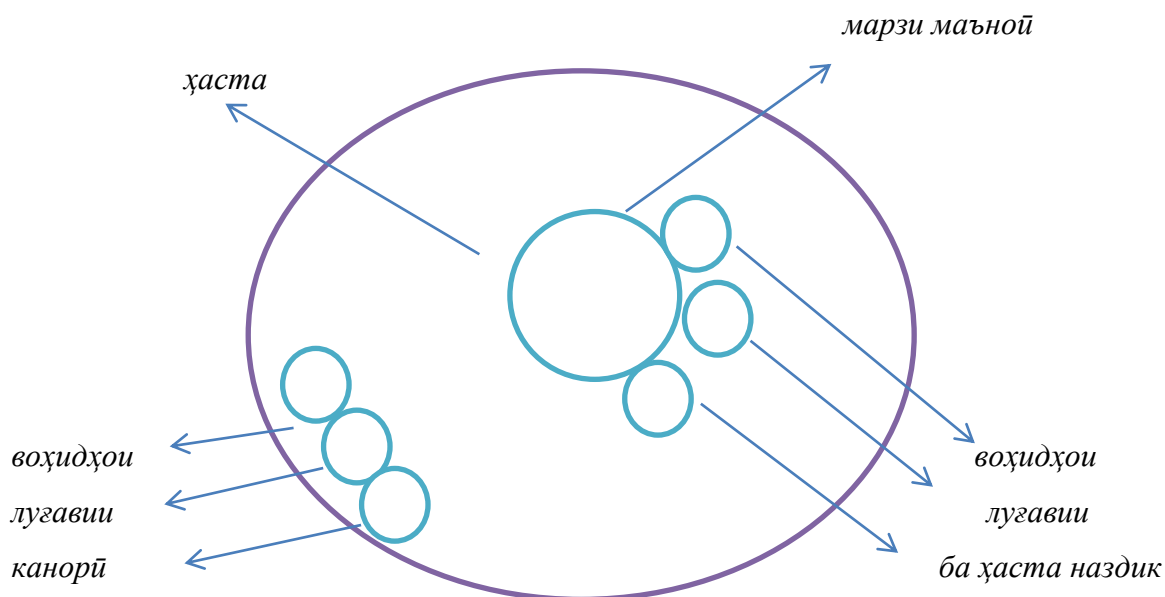
- 1) ба ин гурӯҳ воҳидҳои луғавие дохил мегарданд, ки ба ҳастаи марз наздиканд, яъне ҳастаро шарҳ медиҳанд;
- 2) воҳидҳои луғавие, ки аз ҳаста нисбатан дуртар буда, таассуроти дар натиҷаи дарки маъноӣ ҳаста ҳосилшударо ифода мекунанд.

Аз ин лиҳоз, ба ГЛМ ва МЛМ ҷудо кардани воҳидҳои луғавии забон ҳамчун порчаи манзараи забонии ҷаҳон мувофиқи мақсад аст ва он хусусияти фарозабонии миллӣ дорад. Дар асари мавриди таҳқиқи мо ин ҷиҳати марзи маъноӣ бараъло аён гардид.

Марзи маъноӣ ҳамчун маҷмуи калонтарини калимаҳо метавонад дар худ ГЛМ ва гурӯҳҳои мавзую маъноӣ муттаҳид намояд. Дар ин марз калимаҳое, ки ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ мутааллиқанд, аз рӯи нишонаҳои алоқа бо

воқеият ва наздикии воқеаву ҳодисаҳои тавсифшавандашон муттаҳид гаштаанд.

Нақшаи 9. Марзи парадигматикӣ (муносибатҳои ҳаста ва воҳидҳои он)

Мутобиқи нақшаи мазкур аз калимаҳои мансуби номи ҳайвоноту парранда, ҳашароту ҳазандаҳо истифода бурда, мисолҳои ба мафҳуми “ҳайвонот” тааллуқдоштаро мавриди таҳлил қарор медиҳем:

*Дар он ҳавлӣ **рӯбоҳе** буд, ки дар **фиребандагӣ** шайтонро дарс ва ба **найрангбозӣ** ва **нақибозӣ** ба ҳама сабақ додӣ* (195, с.109). Дар ҷумлаи мазкур, дар дохили марзи маъноӣ вожаи *рӯбоҳ* ҳаста буда, вожаҳои *фиребандагӣ*, *найрангбозӣ*, *нақибозӣ* воҳидҳои луғавии ба ҳаста наздик мебошанд, ки феълӣ атвори *рӯбоҳро* инъикос мекунанд. Боз як мисол:

*Зоги **сиёҳчаиш** ва **гурги тезчанг** ва **шағоли пурмакр** дар хидмати **шерии шикорӣ** буданд* (195, с.136). Дар ин марзи маъноӣ се ҳаста омадааст, ки ҳар кадоми онҳо воҳидҳои луғавии ба ҳаста наздик доранд.

Акнун ҷумлаҳои баррасӣ мекунем, ки ғайр аз воҳиди ҳаставӣ боз калимаҳои канорӣ, яъне калимаҳои доранд, ки таассуроти нисбатан дуртарро ҳосил мекунанд:

*Шағол чун дид, ки насиҳати ӯ дар **дили сангини рӯбоҳ** асар намекунад, **рӯй** аз ӯ **бартофта**, **ҷониби маъвои худ шифофт*** (195, с.171). Дар ин ҷо: *шағол* ва *рӯбоҳ* – воҳидҳои ҳаставӣ буда, ифодаҳои *дили сангин*, *рӯй*

бартофтан ё ҷониби маъвои худ шитофтан воҳидҳои каноравие мебошанд, ки дар дохили як марзи маъноӣ қарор доранд.

Чун душмани *мушу гурба* ва *гургу гӯсфанд* ва ҷуз он, ки пайваста машаққат бар як тараф мунҳасир аст ва роҳат тарафи дигарро лозим... (195, с.231);

Ногоҳ *хирсе* бар эшон бигзашту аз ҷамъияти эшон бағоят парешонхотир гашт (195, с.305);

Ва аз хӯи *паланг* ҳаросон шуда, чун *оҳу* роҳи биёбон гирам (195, с.408);

Шер фармуд, ки чун ризои мо туро ҳосил омад, хештанро дар маҳлакаи ваҳм маяфкан (195, с.429);

Ногоҳ *паланге* дид, ки аз як гӯшаи *беша* берун *давиду* то сағро хабар шуд, ба неши ҷон ҳини *шикордилаширо аз сина берун кашид* (195, с.459). Дар ин ҷумла, калимаи *паланг* ҳастаи марзи маъноӣ буда, калимаҳои *беша*, *давидан*, *шикор*, *дилро аз сина берун кашидан* воҳидҳои луғавии канорӣ он мебошанд.

Дар ҷумлаҳои дар боло овардашуда калимаи “ҳайвонот” ҳастаи марзи маъноӣ буда, калимаҳои *рӯбоҳ*, *мушу гурба*, *гургу гӯсфанд*, *хирс*, *паланг*, *шер* воҳидҳои луғавии ба ҳаста наздик мебошанд, ки тавассути онҳо дар шуурии инсон (гӯянда, шунаванда) таассурот дар бораи ин объектҳо ҳосил мешавад. Ин таассурот мафҳумҳои ассотсиативӣ ном доранд ва ин вожаҳоро тавсиф медиҳанд. Масалан, нисбат ба вожаи “шер” калимаҳои зерин воҳидҳои луғавии канорӣ шуда метавонанд: *шоҳи ҳайвонот*, *беша*, *пурзӯр*, *азимҷусса*, *нотарс*, *вачоҳат*, *даранда*, *ҷаҳидан*, *дарафтодан*, *даррондан*, *хӯрдан* ва ғ. Инчунин калимаҳои *мушу гурба* ва *гургу гӯсфанд*, *паланг* ва *оҳу*, ки ҷуфт шуда омадаанд, дар тафаккури мо, пеш аз ҳама, ассотсиатсияҳои *душманӣ*, *шикор*, *тарсу ваҳм*, *зӯроварӣ*, *хунрезӣ*, *гурехтан*, *ханҷол задан*, *аз пой афтондан*, *дар дом афкандан* ва монанди инҳоро ҳосил мекунанд.

Бояд гуфт, ки дар асари мавриди таҳқиқамон воҳидҳои луғавии канорӣ аз тарафи муаллифи он хеле моҳирона кор фармуда шудаанд.

Дар калимаҳои мансуби номи вазифа, чоҳу манзалат вожаҳои малик ва подшоҳ аз ҳама серистеъмолтарин аст (596/313 маротиба мувофиқан истифода шудааст), пас мувофиқи мақсад аст, ки муносибатҳои байни воҳидҳои ҳаставӣ ва канории ин марзи маъноиро ба риштаи таҳлил кашем. Барои ин боз ба мисолҳо аз асар мурочиат мекунем:

Бо иттифоқ пеши малики худ рафтанд ва гуфтанд: “Подшоҳон дилу паноҳи мазлумон, дастгири маҳрумон бошанд ва ҳар тахтнишин аз баҳри додан аст, на барои шод зистан” (195, с.279). Дар мисоли мазкур, калимаҳои *малик* ва *подшоҳ* сарвожа ё воҳиди ҳастай буда, калимаҳои *одил*, *паноҳи мазлумон*, *дастгири маҳрумон*, *тахтнишин* – воҳидҳои луғавии наздик ба ҳаста ва *додану шод зистан* – воҳидҳои луғавии каноравие мебошанд, ки гарчанд дар дохили марзи маъноӣ қарор дошта бошанд ҳам, бо вучуди ин аз омили фарозабонӣ, яъне ҳодисаҳои воқеияти атроф ва таассуроту тасаввуроти одамон вобастагӣ доранд. Боз чанд мисол:

Модаршер гуфт: “Дар айёми гузашта подшоҳе буд, тахти салтанат ба зевари адли ӯ зебу баҳо ёфта ва шаъшааи алтофи бедарегаи бар атрофи мамлакат тофта” (195, с.177). Дар мисоли овардашуда вожаи подшоҳ сарвожа ё воҳиди ҳастай мебошад ва калимаҳои *тахти салтанат* ва *зевари адли ӯ* (яъне подшоҳ – қайди мо) калимаҳои ҳастанд, ки ҳастаро тавсиф медиҳанд ва аз ин хотир онҳо воҳидҳои луғавии наздики ҳаста ба шумор мераванд; ибораҳои *зебу баҳо ёфтан* ва *шаъшааи алтофи бедарег* бошанд, танҳо маҳсули эҷоди муаллиф ва суҳанпардозии ӯ ҳастанд, аз ин сабаб онҳо воҳидҳои луғавии канорӣ дар дохили марзи маъноӣ маҳсуб меёбанд.

Дар ҳудуди марзи маъноӣ калимаҳои мавҷуданд, ки дар марзи марз қарор дошта, дар матн, яъне контекст ба мазмуни умумии он таъсир мерасонанд, гарчанд аз ҷиҳати муродифӣ ва ғайра бо калимаҳои марзи маъноӣ алоқаманд нестанд. Ба марзи мафҳумӣ воҳидҳои луғавие дохил мешаванд, ки бо дараҷаи гуногуни дуршавӣ аз ҳаста қарор доранд. Аз ин сабаб лозим аст, ки воҳидҳои луғавии аз ҳаста дуртар воқеъ бударо, ки дар

марзи маъноӣ ҷойгир шудаанд, таҳлил намоем. Барои ин, боз ба асари мавриди таҳқиқ рӯ оварда, якчанд калимаи мансуб ба калимаҳои мансуби аломату хусусиятро дида мебароем, ки он бештар сифатхоро дар бар гирифта, дорои воҳидҳои луғавии ба ҳаста наздик ва дур мебошад:

Аз *ҳамдами бевафо ҷудой хуштар* (195, с.179). Дар ин ҷумла калимаи *ҳамдам* ҳастаи марзи маъноӣ буда, вожаи *бевафо* воҳиди луғавиест, ки аз ҷиҳати маъно ба ҳаста наздик ва калимаи *хуштар* аз ҳаста дур, яъне дар марзи маъноӣ қарор дорад. Мисоли дигар:

Дар намегирад ниёзи нози мо бо ҳусни дӯст,

Эй хуш он, к-аз нозанинон бахт бархурдор дошт (195, с.212).

Дар мисраи дуюми ин байт калимаи *бахт* ҳастаи марзи маъноӣ аст, зеро бори асосии маъноиро бар дӯш дорад. Воҳидҳои луғавии *бархурдор доштан* ва *нозанинон* воҳидҳои канорӣ ин марз мебошанд, чунки дар таносуби маъноӣ қарор доранд, гарчанд мазмунан аз ҳастаи марзи маъноӣ тафовут доранд. Аз байни онҳо, яъне воҳидҳои луғавии канорӣ ифодаи *бархурдор доштан* ба ҳастаи марзи маъноӣ наздиктар қарор дорад, чунки бевосита аз бахт бархурдор шуданро мефаҳмонад. Аммо, вожаи *нозанинон* воҳиди луғавии канорӣ нисбатан дур мебошад, зеро аз ҷиҳати мазмуну маъно ба ифодаи *бархурдор доштан* алоқаманд буда, тавассути он ба ҳаста мутааллиқ гаштааст.

Забоншиносони рус чунин ақида доранд, ки *марзи маъноӣ* дар доираи парадигматика то мафҳуми *омонимия* паҳн мешавад. Масалан, В.В.Виноградов қайд кардааст: Марзи маъноии калима омоним мебошад. Омонимия ба маънои васеаш пайдоиши ду ё зиёда калимаҳоест, ки дорои шакли якхелаи қабати овозӣ буда, аз ҷиҳати маънои луғавиашон фарқ мекунад. Пас, асоси омонимияро айнияти моддии қабатҳои овозӣ дар шароити тафовути маъноӣ ташкил медиҳад [26, с.14].

Муҳаққиқи рус Афанасева дар қорҳои худ мафҳуми марзи маъноиро бо таҳлили амиқ фаро гирифтааст. Ӯ мегӯяд: “Асоси ташаккулёбии марзи луғавӣ-маъноиро гурӯҳҳои бонизом, парадигмаҳои навъашон гуногун

ташкил медиҳанд, ки марзи маъноиро амудан ва уфуқан сохторбандӣ мекунад. Яке аз хусусиятҳои асосии сохтори марзи луғавӣ-маъноӣ бутунӣ он мебошад, ки бо муносибатҳои тақозокунандаи воридшавии воҳидҳои содатар ба воҳидҳои мураккабтар муайян мегардад” [10, с.77].

Аслан мафҳуми марзи маъноӣ дар забоншиносии муосир аз тарафи маъношиносон ин тавр шарҳ дода мешавад: “Дар маъношиносӣ агар вожаҳои мутааллиқ ба як маъноӣ умумӣ ва ба ҳам алоқаманд таҳлил ва омӯхта шаванд, дар ҳамин замина мафҳуми марзи маъноӣ ба вучуд меояд” [43, с.186]. Воқеан, дар доираи марзи маъноӣ як гурӯҳ калимаҳо аз ҷиҳати маъно бо ҳам алоқаманд ҳастанд. Ба ин васила марзҳои маъноӣ занҷири мушаххаси маъноӣ месозанд ва аз нуқтаи назари ифодаи ин маъно таркиби луғавии забонро пурмазмун ва сервазифа мегардонанд. Мафҳуми марзи маъноӣ калимаҳои якмаъно ва воҳидҳоеро дар бар мегирад, ки бо маъноӣ алоҳидаи худ ба калимаҳои сермаъно муносибат доранд. Аз ин ҷо, марзи маъноӣ хусусияти ифода кардани муносибати байни маъноӣ калимаҳо, яъне шарҳу эзоҳи низоми маъноҳои луғавиро инъикос мекунад.

Ғайр аз ин дар қорҳои илмии забоншиносони муосир чунин таъкид шудааст: “Маъноӣ воҳидҳои забонӣ дар адабиёти бадеӣ боа ломатҳои маъноӣ бетағйир не, балки тағйирёбанда, дар ин ё он марзи маъноӣ “гардишкунанда”, ки дар натиҷаи якҷоя шудани ин аломатҳо чанд марзи маъноӣ ба вучуд меоянд, яке аз қабатҳои забон – қабати забони бадеиро нишон медиҳад. Дар ин гуна мувофиқати маъноӣ дар равобити мафҳумӣ маъноҳои гуногун равшану возеҳ мегардад” [43, с.162]. Мо ҷонибдори ин ақида ҳастем.

Муҳаққиқ дар яке аз мақолаҳои таъкид мекунад, ки “Дар маъношиносӣ агар вожаҳои мутааллиқ ба як маъноӣ умумӣ ва ба ҳам алоқаманд таҳлил ва омӯхта шаванд, дар ҳамин замина мафҳуми марзи маъноӣ ба вучуд меояд. Куруши Сафавӣ ин падидаи маъноиро чунин шарҳ додааст: «Дар маъношиносӣ назаре ба фазое аз низоми маъноӣ забон гуфта мешавад, ки ба василаи нишонаҳои (нишонаҳои забонӣ) бо шароити лозиму кофӣ муштарак

ишғол шудаанд ва ба иборай содатар вожаҳое, ки мафҳумашон аз ваҷҳ ё вучуҳи муштараке бархурдор бошанд, ба як ҳавзаи маъноӣ тааллуқдоранд» [118, с.51].

Аз ин бармеояд, ки дар марзи маъноӣ гурӯҳи калимаҳо мутаносибан зери мундариҷаи аниқӣ маъно мутаҳҳид гаштаанд. Ё ин ки ҳалқаҳои ба ҳам пайваст мебошанд, ки тавассути онҳо занҷири муайяни маъноие тавлид мешавад. Аз диди мафҳум ва воситаи ифодаи ин мафҳум агар назар кунем, таркиби луғавиро дар шакли сарзамине, ки аз марзҳои маъноӣ ба якдигар ҳамхудуд ва алоқаманд иборат аст, метавон тасаввур кард ва ин марзҳо ба ҳар забон олами махсусу мураккабро ба вучуд меоранд ва сохти дохилии онро муайян месозанд. Ба марзи маъноӣ ҳам калимаҳои сермаъно, ҳам якмаъно ва ҳам воҳиде, ки ба маъноӣ алоҳидаи худ ба калимаи сермаъно муносибат дорад, дохил шуда метавонанд. Яъне, марзи маъноӣ барқарор кардани муносибати маъноӣ байни вожаҳо, ба таври дигар, тасвири силсилаи (системаи) маъноҳои луғавӣ мебошад [43, с.185-186].

Дар қатори забоншиносони дар боло зикршуда аз тарафи муҳаққиқи ҷавон Б.Раҳмонӣ марзи маъноӣ феълҳо дар асари машҳури асри Х “Таърихи Бухоро” мавриди таҳлили ҳамаҷониба қарор ёфтааст. Масалан, муҳаққиқ чунин қайд мекунад: “дар байни феълҳои дар асар зикргардида феълҳоеро дидан мумкин аст, ки марзи маъноияшон дар тӯли Х аср маҳдуд гардидааст, мисли феъли боястан/боистан ё баръакс, феълҳои назари гирифта, расидан ва монанди инҳо марзи маъноияшон васеъ гардидааст” [110, с.72].

Сабаби феълҳои асари мавриди таҳқиқи диссертатсияро аз доираи таҳлил берун мондани он бармеояд, ки ин мавзӯ дар таҳқиқоти илмӣ маъношиносон Ж. Гулназарзода ва Б. Раҳмонӣ бо таҳлил фаро гирифта шудааст.

Аз таҳлилу таҳқиқи дар ин фасл анҷом додамон ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки марзи маъноӣ дорои чунин хусусиятҳост:

- марзи маъноиро ҳомилони забон табиатан мефаҳманд ва эҳсос мекунанд;

- марзи маъной мустақил аст ва ҳамчун зернизоми алоҳидаи забон амал мекунад;

- воҳидҳои марзи маъной байни ҳамдигар бо ин ё он муносибати маъной, ягон хусусияти умумӣ алоқаманд ҳастанд;

- ҳар як марзи маъной бо марзи маъноии дигар вобаста аст, ки дар натиҷа онҳо низомии умумии забонро ташкил медиҳанд;

- воҳидҳои марзи маъной – ҳаста, воҳидҳои луғавии ба ҳаста наздик ва воҳидҳои луғавии аз ҳаста дур (канорӣ) байни ҳамдигар таъсири мутақобила доранд; ду воҳиди охир ҳастаро пурра карда, шарҳу эзоҳ медиҳанд ва аз бисёр чихат, аз ҳолату вазъиятҳои фарозабонӣ, яъне воқеияти атроф, ҳолати рӯҳии гӯянда, таассуроту тасаввуроти онҳо вобастагӣ доранд;

- марзи маъной дорои калимаҳост, ки як қисмашон дар маркази марз қарор доранд. Ин калимаҳо ба мазмуни умумии матн таъсир мерасонанд. Воҳидҳои марзи маъной дар масофаи гуногун аз ҳаста ҷойгиранд;

- марзи маъной дар доираи парадигматика то мафҳуми омонимия паҳн мешавад ва гурӯҳи калимаҳоро дар бар мегирад, ки мутаносибан дар гирди мундариҷаи аниқии маъноии мушаххас мутаҳхид гаштаанд;

- муаллифи “Анвори Сухайлӣ” Ҳусайн Воизи Кошифӣ тавонистааст, ки бо бахшидани ҷасоҳату салосат ба гурӯҳҳои луғавию маъноии воҳидҳои луғавии асар хусусияти маъноии онҳоро инъикос намояд.

3.3. Гипонимия дар «Анвори Сухайлӣ»

Истилоҳи *гипонимия* барои илми забоншиносии муосири тоҷик нисбатан нав буда, он дар забоншиносии анъанавии даврони шуравӣ ва муосир чандон таҳқиқ нагаштааст. Дар забоншиносии муосир доир ба таҳлили низомии маъноии феъл дар забони адабии тоҷикӣ нисбат ба масъалаи мавриди таҳқиқи мо чунин нуқтаи назар баён карда шудааст: “... Таҳқиқи ҳиссаҳои нутқ ё вижагиҳои маъноию луғавӣ дар асарҳои алоҳида ё осори ин ё он шоиру нависанда хеле зиёд аст, аммо, мутаассифона, дар асоси робитаи гипонимия таҳлил нашудааст, ё ин ки таҳлил шуда бошад ҳам, аз ин истилоҳ ёдрас нашудаанд” [44, с.287].

Барои равшан сохтани маънои истилоҳи гипонимияи маъноӣ рӯ меорем ба шарҳи ин истилоҳ дар “Большая российская энциклопедия”: Гипонимия (аз вожаи юнонии *gupo...* – зер ва [onima] – ном гирифта шудааст), муносибатҳои чинсӣ ва намудии воҳидҳои луғавиро мефаҳмонад. Ба субординатсия ва номувофиқатӣ асос ёфта, яке аз муносибатҳои пойгоҳии парадигматикиро дар луғат дар бар мегирад [184, санаи мурочиат 7.01.23].

Дар фарҳанги “Лингвистический энциклопедический словарь” фарқияти гипонимияи маъноӣ аз синонимия чунин оварда шудааст: “Дар фарқият аз синонимия ҳодисаи гипонимия бо истилоҳҳои ба таври яктарафа ивазкунанда (имплицатсияи яктарафа) ифода мегардад [178, санаи мурочиат: 21.01.2023].

Бояд гуфт, ки ба мавзуи гипонимияи маъноӣ забоншиносони Ғарб таваҷҷуҳи зиёд зоҳир кардаанд ва дар доираи илми маъношиносӣ онро ба риштаи таҳқиқ кашидаанд. Аз ҷумла, мо дар қорҳои Ҷ. Лайонз [2003], У. Крофт [2004], В. Вундт [20010] ва дигарон ақидаҳои ҷолибро пайдо намудем. Масалан, муҳаққиқони беларус И. Волвачёва ва Е. Руденко бар он ақида ҳастанд, ки забоншиносони Ғарб Ҷ. Лайонз, Ҷ. Миллер гипонимияро ҳамчун истилоҳи муносибатҳои пайдарҳамӣ (entailment) мефаҳманд, ки он дар байни мавқеъҳои пешин вучуд дорад: пайдо шудани маъноӣ як калима аз калимаи дигар ба пайдошавии як ифода аз ифодаи дигар ва ҳангоми дар ин ифодаҳо мавҷуд будани калимаҳои мувофиқ бармеояд. Аломати→ дар ин ҷо пайдарҳамиро мефаҳмонад.

Маъношиносони рус Ю. Н. Караулов (1972), М. В. Никитин (2010), А. А. Уфимсева (2002), Р. М. Фрумкина (2003), Е. Е. Котсова (2010) ва дигарон низ дар ин ҷода мӯшикофиҳо намуда, бар қушодани фарқияти гипонимияи маъноӣ аз гиперонимия, мавқеи он дар низоми маъноии забони русӣ ва мушкилоти дигар кӯшиданд. Масалан, Василев бар он ақидааст, ки калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои намуд (масалан, «пальто», «платье», «пиджак») нисбат ба калимаи ифодакунандаи мафҳуми чинсият, яъне гипероним – нақши гипоним («одежда»)–ро иҷро мекунанд ва нисбат ба

якдигар ҳамгипоним (когипоним) мебошанд. Когипонимҳо бо ҳамдигар дар муносибати номувофиқатии маъноӣ қарор доранд, ки ин аз номумкин будани нисбатдиҳии онҳо ба як объект бар меояд. Масалан, номи гулҳои «астра» ва «роза» наметавонанд ба як гул тааллуқ дошта бошанд. Гипероним ва гипонимҳои ба вай тобеъшаванда гурӯҳҳои гиперонимӣ-гипонимиро ташкил медиҳанд, ки содатарини онҳо гурӯҳи дузинагӣ мебошад. Масалан, «родитель» – «отец», «мать» [21, с. 126].

Забоншиноси рус А. А. Уфимсева дар пажӯҳиши бунёдии худ «Лексическое значение» (Маъноӣ луғавӣ, 1986) доир ба сохтори воҳидҳои луғавӣ чунин изҳори ақида намудааст: “Принципи сохтори гиперогипонимию, ки дар ташаккул ва муаррифии низомнокии луғат асосӣ мебошад, дар низоми воҳидҳои луғавӣ бо роҳи таҳлили бисёрзинагии дефинитсионӣ, ки ба таърифҳои луғавии маъноӣ луғавӣ таъя мекунад ва дар фарҳангҳои тафсирий, тезаурусӣ ва муродифӣ оварда мешавад, ошкор кардан мумкин аст” [139, с.206].

Муҳаққиқи рус Е. Е. Котсова дар автореферати таҳқиқоти диссертатсионии худ доир ба фарқияти мафҳумҳои *гипероним* ва *гипоним* чунин ақидаро матраҳ сохтааст: “Ба ҳайси гиперонимҳо на калимаҳои маънояшон ба кулӣ васеъ (одам, махлук, ашё, қардан, будан), балки воҳидҳои луғавие баромад мекунанд, ки мафҳумҳои бештар маънӣ (абстрактӣ) (ҳиссиёт, ҳаракат қардан, қор қардан) ва ашёҳои умумиятдодашуда ва мушаххаси олами моддӣ (дарахт, мебел, растанӣ, либос, иншоот ва ғ.)- ро мефаҳмонанд” [64, с.13].

Дар қори диссертатсионии Гридина И.Н. оид ба муносибатҳои гиперонимию гипонимию воҳидҳои луғавӣ дар нутқи кӯдакон ва қалонсолон (2010) сухан дар бораи муносибатҳои гипонимию гиперонимӣ дар нутқи инсон меравад. Муҳаққиқ қорҳои илмӣ ба ин мавзӯ бахшидашудаи забоншиносони Ғарбу русро қамъбаст намуда, чунин арзи фикр мекунад: “Доир ба истилоҳи қорфармудаи муҳаққиқони миёнаи асри ХХ бояд зикр қард, ки онҳо муносибатҳои қинсию намудиро нисбат ба объектҳои воқеият

ва калимаҳо баррасӣ кардаанд, аммо баъд аз таълиф шудани корҳои Ҷ. Лайонз аз ҷиҳати истилоҳӣ ҷудо кардани муносибатҳои зинавии байни объектҳо ва калимаҳо ба ҳукми анъана даромад. Ҳамин тавр, нисбат ба калимаҳо кор фармудани истилоҳи «гипонимия» роиҷ гашт (ин истилоҳ дар корҳои М. А. Кронгауз, Ҷ. Лайонз, М. В. Никитин, Л. А. Новиков ва дигарон ба назар мерасад). Аммо дар баробари ин калимаи «гипонимия» танҳо як унсури зинаи бисёрҷаҳа–гипонимро дар бар мегирад, мувофиқан, истилоҳи «гипонимия» метавонад ҳамчун инъикоскунандаи муносибатҳои танҳо байни гипонимҳо фаҳмида шавад. Азбаски гипероним наметавонад аз зинаҳои гипонимӣ-гиперонимӣ истисно гардад, солҳои охир муҳаққиқон одатан истилоҳоти «муносибатҳои гиперонимӣ-гипонимӣ» ё «гипонимӣ-гиперонимӣ»-ро истифода мебаранд» [36, с.3-4].

Дар асоси гипонимияи маъноӣ воҳидҳои луғавӣ тадриҷан ба гурӯҳҳои мавзӯию маъноӣ ва луғавию маъноӣ, гурӯҳҳо ва зергурӯҳҳои марзи маъноӣ муттаҳид мешаванд, ки инъикоси инро мо дар луғатҳои идеографӣ дида метавонем.

Тибқи пажӯҳишҳои забоншиносони рус коррелятсияҳои (аз вожаи латинии *correlatio*, яъне таносуб) гипонимӣ, ки онҳоро инчунин коррелятсияҳои гипогиперонимӣ низ меноманд, калимаи ифодакунандаи мафҳуми умумии ҷинсиро бо калимаҳои ифодакунандаи ҷузъиёти ин мафҳум алоқаманд мекунад. Масалан, агар гӯянда ба саволи “дар ҷузвдон ҷӣ дорӣ?” ҷавоб гардонад, ки “*лавозимоти дарсӣ дорам*” – дар ин ҷумла гипероним мусовӣ (нейтралӣ) мешавад. Дар ҷавобҳои “*китоб дорам*” ва “*китоби риёзӣ дорам*” маълумоти иловагӣ дида мешавад, ки хусусияти прагматикӣ дорад.

Номҳои нисбатан аниқтари ашё ва ҳодисаҳо мо танҳо дар матн (контекст) кор фармуда метавонем. Мушаххасгардони ном дар ҳолатҳои зерин лозим аст: аввалан, агар истифодабарии воҳидҳои луғавӣ ба фаҳмиши нодуруст оварда расонад. Масалан, дар бозор мо ба ҷойи “*ду кило мева диҳед*” гуфтан ифодаи “*ду кило анор диҳед*” мегӯем, ки ин дар бораи

эҳтиёҷоти харидкуниамон иттилои кофӣ медиҳад. Агар гӯем, ки “*ду кило анори Рашт диҳед*”, он гоҳ фикрамон боз ҳам мушаххастар мешавад ва мо барои ин гипонимҳои иловагиро кор мефармоем; дувум, агар истифодабарии воҳидҳои асосии луғавӣ аз ҳад зиёд умумӣ бошад, он гоҳ гӯянда ба истифода бурдани гипероним иктифо мекунад. Масалан, ба чойи “*ин гулҳои садбарг баҳри шумо*” гуфтан, мо метавонем “*ин гулҳо баҳри шумо*” гӯем, ки дар ин ҳолат истифода бурдани гипоними *садбарг* ҳатмӣ нест.

Гипонимия метавонад олами зоҳирӣ ва ботинии қаҳрамонони асар, ҳисоли неку бади онҳо, эҳсосоти ҳаяҷонро ифода кунад. Зимни ин ҳодиса дар доираи марзи маъноӣ метавон мафҳумҳои ҷанг ва сулҳ, хусумат ва муҳаббат, дурӯғ ва ҳақиқат, хиёнатӣ садоқатро муқоиса кард. Масалан, мафҳуми *некӣ* нисбат ба мафҳуми *ҳақиқат* ҳамчун гипероним баромад мекунад, ки он дар навбати худ, бо мафҳумҳои гипонимии сулҳ, ишқ, умед, вафо гипоним мебошад. Тибқи нуқтаи назари муҳаққиқи рус С. Ю. Архипов гипонимҳои *силсилаи изотопиро* ташкил медиҳанд: “Истилоҳи «изотопия» бори нахуст дар қорҳои илмии файласуфи забоншиноси франсуз А. Греймас ба назар мерасад, ки дар онҳо изотопия ҳамчун рекурренсияи (такрори) семаҳои матн муайян карда мешавад. Воҳидҳои луғавӣ бо семаи умумӣ силсилаҳои изотопӣ ва ё дараҷаҳои изотопии матнро ташкил медиҳанд. Ҳамин тавр гуфтан мумкин аст, ки силсилаҳои изотопӣ дар матн марзҳои мушаххаси маъноиро ҳосил мекунанд. Муносибатҳои изотопӣ, воҳидҳои луғавии алоҳидаи матнро алоқаманд карда, яке аз воситаҳои муҳимтарини таъминсозии когерентнокӣ, яъне бутунии маъноӣ мебошанд” [177; санаи мурочиат 12.12.22].

Забоншиноси мумтози тоҷик М. Н. Қосимова дар пажӯҳишҳои илмии худ доир ба хусусиятҳои луғавии калимаҳо ибрози ақида намудааст. Аз ҷумла, олима чунин мефармояд: “Дар забон калимаҳое вучуд доранд, ки умумиистеъмолӣ (лексикаи актив, луғати фаъол) буда, барои ҳамаи услубҳои баробар хидмат менамоянд. Миқдоран ин калимаҳо хеле зиёданд. Масалан, калимаҳои об, оташ, хок, замин, ҳаво, дарахт, мева, хӯрок, пӯшок, даст, рӯй,

чашм, сурх, сафед, сиёҳ, даҳ, ҳазор, мо, шумо, кучо, кай, гуфтан, рафтан, хондан, гирифтан ва амсоли ин калимаҳое мебошанд, ки барои ҳама фаҳмоянд... Калимаҳои умумистеъмолиро аз рӯи маъно ба гурӯҳҳои зиёде тасниф кардан мумкин аст” [70, с.67]. Воқеан, ҳамаи калимаҳои ба гурӯҳи луғати ғаъл ворид кардаи олимаро ҳамчун гипероним эътироф кардан мумкин аст ва онҳо қудрати ба худ қабул кардани гипонимҳоро доранд.

Аз афкори назарии олимону муҳаққиқони маъношинос чунин бармеояд, ки барои муайян намудани сохтори маъноии воҳидҳои луғавӣ мо хоҳу ноҳо ба таҳлил дар дохили матн муроҷиат мекунем ва қобилиятмонро доир ба арзёбӣ намудани ифодаҳои забонӣ истифода мекунем.

Барои ин лозим донистем, ки калимаҳои асарро ба *гурӯҳҳои луғавию маъноӣ*, ки инъикоскунандаи ҷиҳатҳои фарозабонии асар мебошанд, чудо кунем. Барои ин мо вожаҳои асарро аз рӯи нишонаҳои маъноияшон тасниф кардем. Албатта, таснифоти мазкур шартӣ аст ва наметавонад ҳамаи ҷиҳатҳои инъикосгари ҳаёти сиёсивуи ҷаҳонӣ ё маънавию фарҳангии замони навишта шудани асарро дар бар гирад. Таснифоти овардаамон дар пайравии он таснифоте гузаронида шудааст, ки забоншинос-маъношиноси тоҷик М. Н. Қосимова дар асари машҳури худ “Таърихи забони адабии тоҷик” [71] бо таъя ба таърихномаҳои даврони классикии адабиётмон анҷом додааст.

Маъношинос Ж. Гулназарзода бо таъя ба афкори илмии Д. Хоҷаев доир ба робитаи маъноии мушобеҳ зикр кардааст, ки ҳанӯз Насириддини Тӯсӣ гуфта буд: «Лафзе бошад, ки далолат кунад *бар маънӣ* ва лафзе дигар бар ҳамаи маънӣ ба авсофи мақоран ва гумон афтад, ки ҳар ду лафз мутародифан набошанд, балки мутабоин бошанд» [43, с.40]. Ба пиндошти олими мазкур ин ҳодисаро дар маъношиносӣ гипонимия меноманд ва мо низ дар кори диссертатсионӣ ба ин ақида пайравӣ мекунем.

Асари “Анвори Суҳайлӣ” таркиби луғавии ниҳоят ғанӣ ва рангоранг дорад. Забони асар услубан хоси замони нигориши он буда, дорои калимаҳои аслан тоҷикӣ ва иқтибосӣ, серистеъмол ва камистеъмол, маъноӣ асли ва маҷозӣ ва ғайра мебошад. Муаллиф дар асар аз ҳодисаҳои забонии муродиф

ва мутазодшавии вожаҳо, ҳамгунии онҳо фаровон истифода бурдааст. Дар ин раванд мо калимаҳои асарро аз рӯи маъно ба ГЛМ зерин тасниф намудем:

1. Калимаҳои мансуби номи узвҳои бадан: *даст (292), дил (846), чаши (215), дида (301), сар (208), абру (13), рухсора (2), гардан (30), дандон (15), сина (40), пой (170), мӯй (30), гесӯ (4), миҷгон (2), пешонӣ (3), бинӣ (23), шикам (13), камар (11), бадан (35), нӯст (23), нохун (8), панҷа (24), рон (29), ангушт (23), зону (6), ҷигар (35), ҷару бол (8), минҷор (14), чангол (19), шох (43), дум (12)* маротиба истифода шудаанд ва ғ.

2. Калимаҳои мансуб ба хешутаборӣ: *падар (65), модар (73), духтар (55), писар (32), бародар (61), хоҷар (8), навасаарӯс (4), аму (2), хола (2), бобо (1)* ва ғ.

3. Калимаҳои мансуб ба хӯроқворӣ ва нӯшокӣ: *об (117), нон (16), шароб (16), ҳалво (12), набот (10), асал (9), ширинӣ (8), шир (5), ош (2), кабоб (5), намак (6), шакар (5), ангубин (5), бода (3), сирко/сирка (3), равған (2), гулоб (1)* ва ғ.

4. Калимаҳои мансуб ба вазифа, ҷоҳу манзалат, касбу кор: *шоҳ (257), подшоҳ (307), подшаҳ (6), малик (596), вазир (97), мир (18), амир (6), султон (59), надим (5), ҳоким (18), фармондеҳ (4), ҷаноб (7), сардор (5), сарвар (8), устод (12), деҳқон (62), табиб (26), шубон (17), косиб (4), дуредгар (11), заргар (31), боғбон (6), наҷҷор (5), оҳангар (4), мутриб (4), қассоб (1), барзгар (1), ҳалвогар (1), ҳунарманд (11)* ва ғ.

5. Калимаҳои мансуб ба ҳайвоноту паранда, ҳашароту ҳазандаҳо: *тӯтӣ (19), каргас (1), кабутар (41), зог (118), мурғ (124), кабк (43), булбул (22), андалеб (2), боша (8), шохин (13), уқоб (5), товус (12), гунҷишк (20); калила (54), димна (167), рӯбоҳ (90), шагол (28), шер (287), шутур (80), сангпушт (56), паланг (29), оҳу (43), юз (3), бабр (5), сағ (33), гурба (57), гов (51), асп (15), барра (1), гӯсфанд (17), муш (3); мор (57), мӯр (8), парвона (12), магас (17), занбӯр (7), кирм (2), малах (2)* ва ғ.

6. Калимаҳои мансуб ба дарахту бутта, гулу гиёҳ, мева, полезӣ: *дарахт (123), бед (4), гул (207), бутта (1), гиёҳ (15), барг (79), райҳон (3)/райҳин (10),*

лола (7), садбарг (1), ёсуман (2), наргис (11); найшакар (6), ангур (2), себ (4), анор (1), харбуза (1), бодом (2); галла (8), гандум (5), ҷав (4), арзан (1); сабзӣ (1) ва ғ.

7. Калимаҳои мансуби мафҳумҳои манзил, сару либос, рӯзгордорӣ, маишӣ: хона (205), манзил (105), кулба (18), хучра (9), боғ (12), девор (24), фарш (1), сақф (5), сутун (11), равзана (2), қалъа (1), қаср (14), ҳисор (5); хилъат (17), ҷома (33), доман (15), тасбеҳ (1), табақ (3), коса (2), пиёла (1), қадаҳ (3), ҷом (7), табар (3), теша (3), бел (1), корд (2), обгир (5), офтоба (1), қуфл (9), калид (17) ва ғ.

8. Калимаҳои мансуб ба ҳодисаҳои табиат: соиқа (8), абр (28), жола (3), борон (21), барф (1), раъд (6), барқ (15) ва ғ.

9. Калимаҳои мансуб ба аломату хусусият: бевафо (40), хунхор (18), бадкирдор (16), нозанин (13), дилозор (13), зебо (31), ноком (14), ҳарис (13), нозук (12), ҷафокор (10), раъно (7), шӯхчаши (6), ҷафонеша (4), ситезкор (3), бадбахт (3), шакарлаб (3), ситезарӯй (2), ширингуфтор (1), нозукхӯй (1), бадкеш (1), симинбадан (1), симинбӯй (1) ва ғ.

10. Калимаҳои мансуб ба навъи филизот, сангҳои қиматбаҳо: симу зар (5), зар (78), оҳан (11), пӯлод (1), зумурад (3) / зумрад (1), лаъл (24), ёқут (11), дурр (2), гуҳар / гавҳар (65), садаф (12), фирӯза (3) ва ғ.

11. Калимаҳои мансуб ба сайёраҳо ва ҷирмҳои осмонӣ: Замин (66), Офтоб (93), Моҳ (32), Миррих (3), Ноҳид (1), ситора (10), ахтар (10), бурҷ (8) ва ғ.

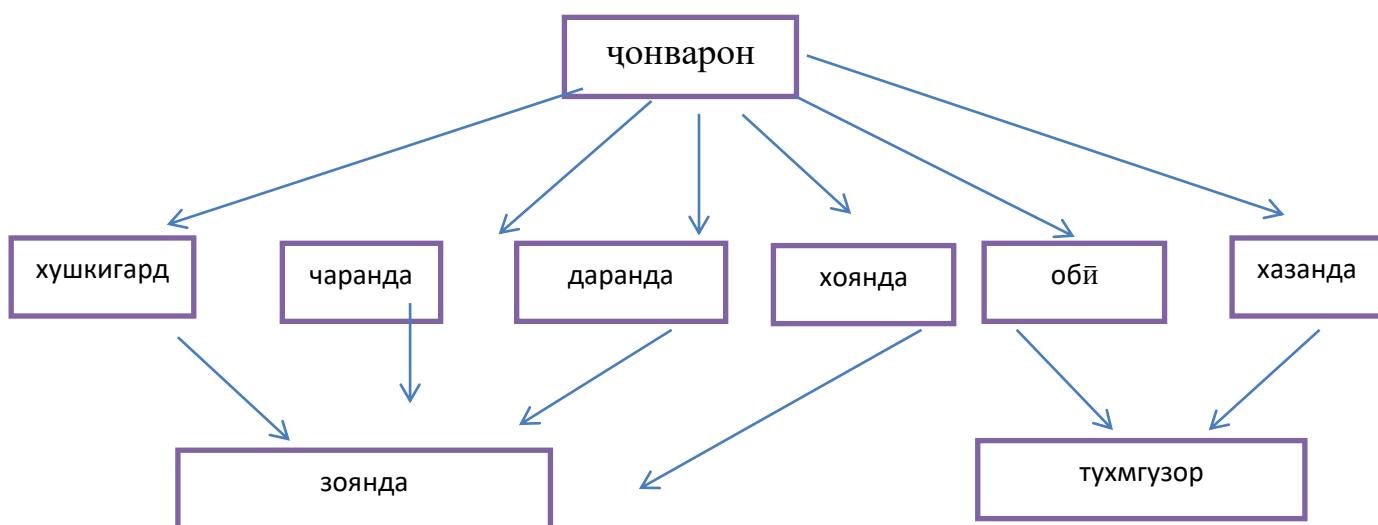
12. Калимаҳои мансуби истилоҳоти ҳарбӣ: тег (66), шамшер (40), камон (14), тир (9), манҷаниқ (1), найза (9), ханҷар (10), гилоф (2) ва ғ.

13. Калимаҳои мансуб ба макон: шахр (147), замин (96), биёбон (39), дашт (14), мулк (38), кишвар (9), диёр (29), деҳ (13), макон (13), сарзамин (2), мамлакат (56) ва ғ.

14. Калимаҳои мансуби замон: шаб (88), рӯз (211), қадим (36), ҳафта (3), сол (39), саҳар (15), субҳ (50), нагоҳ (2), фардо (29) бомдод (9), пешин (6), аср (2), қарн (6) ва ғ.

Аз таснифоти гузаронидаамон маълум мегардад, ки асари Ҳусайн Воизи Кошифӣ дорои миқдори зиёди ГЛМ буда, шумораи онҳоро боз ҳам зиёдтар кардан мумкин аст. Аз байни онҳо хусусан ГЛМ-и калимаҳои соматикӣ; номи вазифа, ҷоҳу манзалат, касбу кор; номи ҳайвоноту парранда, ҳашароту ҳазандаҳо; номи дарахту бутта, гулу гиёҳ, мева, полезӣ хеле сермахсул ҳастанд, ки мо инро бо хусусиятҳои маъноӣ ва мазмунии асар алоқаманд мекунем ва дар шакли нақшаи зерин, ки ба гипонимияи ҳайвонот доир гардидааст, тасвир карда метавонем:

Нақшаи 10. Гипонимияи «Ҷонварон»

Бояд таъкир дод, ки ин нақша таснифоти қаблан гузаронидаамонро, ки дар ГЛМ 5-ум мо номи ҳайвоноту паррандагону ҳазандагону ҷой дода будем, пурра намуда, онро бо мафҳумҳои гипонимии ҳайвоноти хушкигард, ҳайвоноти обӣ, ҳайвоноти зоянда, парранда ва ҳазандагони тухмгузор ва ғайра ғанӣ мегардонад. Дар ин раванд гипонимияи асари “Анвори Суҳайлӣ”-ро таҳлил мекунем:

Вазир гуфт: “Ин **ҷонварон**, ки шумо мебинед, бар як табиат офарида шудаанд ва **одамиён** бар табиати мухталифи **махлуқ** гаиштаанд...” (195, с. 19). Дар ҷумлаи мазкур калимаи **махлуқ** гипероними **ҷонварон** ва **одамиён** буда, дар ҷумлаҳои поён гипонимҳои онҳоро нишон медиҳем:

Ҳар ду к-он **оҳу** гиёҳ хӯрданду об,

3-ин яке шуд хун, зи дигар мушки ноб (195, с. 18).

Оҳу гипоними калимаи *чонвар* аст. Дар навбати худ, ин вожа нисбат ба вожаи *охубарра* гипероним шуда метавонад:

Ду охубарра дид дар фазои он саҳро чароқунон ва модари меҳрубон ба расми ниғаҳбонон мутаваҷҷеҳи ҳоли эшон (195, с.467). Акнун тавачҷух мекунем ба гипероними инсон:

Маърифати инсон чандин самара дорад ва агар заргар аз вусули ман хабар ёбад, ҳар оина ба мақдами ман анвоъ эҳтизоз хоҳад намуд (195, с. 555). Дар ин ҷо, калимаи *инсон* нисбат ба калимаи *заргар* гипероним буда, *заргар* гипоними он аст.

Шоҳ аз нишот шикор пардохт ва саҳроро аз чаранда ва ҳаворо аз паранда холӣ сохт... (195, с. 18);

Сулаймон фармуд, ки баъд аз инсон ашрафи ҳайвонот асп аст ва ахасси чонварон сағ (195, с.499). Дар ин ҷумлаҳо, калимаҳои *чаранда*, *паранда*, *ҳайвонот* ва *чонварон* ба назар расиданд, ки ду калимаи охир нисбат ба калимаҳои *асп* ва *сағ* вазифаи гиперонимро иҷро мекунанд ва баръакс, калимаҳои *асп* ва *сағ* нисбат ба калимаҳои *ҳайвонот* ва *чонварон* гипоним мебошанд. Мисолҳо бо номгузории ҳайвоноти чарандаи зоянда:

Бародари меҳтари эшон рӯй ба тиҷорат ва сафари дурдаст пеш гирифта ва бо вай ду гови боркаш буданд ... (195, с.73);

Шоҳ ва вазир бар як гӯшаи бисот аз маркаби савдоӣ аз асп ва фил пиёда шуда (195, с.16).

Дар ҷумлаи навбатӣ мо бо номгузорӣ ва муносибатҳои гиперогипонимии ҳайвоноти хоянда ва даранда (мушу гурба) ва дарандаю чаранда (гургу гӯсфанд)-и хушкигард дучор омадем:

Ва навъи дуввум он, ки ҳамеша мазарат дар як ҷониб бувад ва манфаат дар ҷониби дигар на чун душмани мушу гурба ва гургу гӯсфанд ... (195, с.73).

Дар ҷумлаи поён номгузории ҳайвоноти обии тухмгузор ба назар расид, ки дар маҷмӯъ ба гипероними *махлуқ* нисбат дода шуда, гипонимияи он маҳсуб меёбанд:

*Пас, пеш омаду харчангро бар гардан гирифт, рӯй ба хобгоҳи моҳиён
ниҳод, харчанг, ки аз дур устухони моҳӣ дид, донист, ки ҳол чист ... (195,
с.106).*

Ҳамин тавр, маълум шуд, ки вожаҳои ифодакунандаи номҳои ҳайвонот
дар муносибати қавии гиперо-гипонимӣ қарор доранд ва дар айни замон
метавонанд баъзи ҳам ё нисбат ба ҳамдигар гипероним ё гипоним шаванд.

Дар ҷумлаҳои поён, муносибатҳои гипонимӣ бо намунаҳои ГЛМ 6, яъне
номгузори гулу гиёҳ оварда мешаванд. Масалан, дар байти поён дар як вақт
гипероним ва гипоними он омадаанд:

Ман ҳамчу хору хокам ва ту офтобу абр,

Гулҳо ва лолаҳо диҳам, ар тарбият кунӣ (195, с.87).

Дар ин ҷумла бошад, ба назар танҳо ду гипоним расид, ки гипероними
онҳо калимаи “паранда” мебошад:

Зоге равиши кабки дарӣ меомӯхт,

Он даст надоду роҳи ӯ рафт зи даст (195, с. 37).

Дар ҷумлаи мазкур калимаи моҳиён номи умумии намудро ифода карда
вазифаи гиперонимиро иҷро кардааст:

*Наздики моҳиён рафт ва ин хабари мавҳуш чунон ки шунида буд,
бозгуфт... (195, с. 106).*

Дар нақшаи болоӣ мо вожаи *инсонро*, ки номгузори хешу таборӣ
шумулҳои маъноияш мебошанд, ба гипероними махлуқ нисбат додем. Аз
ҷумла, вожаҳои *падару модар* гипоним ва *волидайн* гипероним ҳастанд, ки он
дар навбати худ гипоними вожаи инсон аст:

*Падару модар ба дидори фарзандони хеш баромада, аз эҳтизози эшон
дар парвоз хуррамӣ менамуданд (195, с.100);*

*Ҷуз ба талаби фарзанди солеҳ, ки дар ирсоли дуо ба волидайн ҳукми
садақаи ҷория дорад, бад-ин кор тан дар надихад (195, с.361).*

Дар ҷумлаҳои поён низ чунин ҳодиса дида мешавад:

*Дар зери ҳамин дарахт, ки истодаӣ офтобае аст пур аз зар бардору
дар ҳавоичи худ ба кор бар (195, с.133);*

*Маълум шуд, ки он **дарахти мевадор** ва ниҳоли нафърасон аст, лошаконро парваранд ва аз самари он нафъ гиранд* (195, с.87);

*Рӯзе ба **дарахти анҷир**, ки аксари авқот бад-он ба сар бурдӣ баромада анҷир мечид* (195, с.332).

Дар ин се чумлаи овардашуда вожаи *дарахт* нисбат ба ибораҳои *дарахти мевадор* ва *дарахти анҷир* гипероним буда, дар навбати худ, ибораи *дарахти мевадор нисбат ба калимаи дарахт гипоним* ва нисбат ба *дарахти анҷир* гипероним мебошад, яъне ибораҳои мазкур маълумоти иловагии гипероними *дарахт* ҳастанд.

Дар таркиби чумлаи поён як бора якчанд калимаи ГЛМ “Хешутаборӣ” омадааст, ки дар байни ҳамдигар муносибати гиперонимию гипонимӣ доранд, яъне се гипоним ба як гипероними *хешовандон* мутааллиқанд:

*Зан дар мақоми ҳамсуҳбатон ва **духтарон** дар мавозинаи хасмон ва соири **хешовандон** дар мартабаи бегонагон, аммо **писарро** аз барои бақои зикр хоҳанд ва бо нафси зоти хеш якто шиносанд* (195, с.401).

Дар чумлаҳои зерин гиперонимҳо натанҳо гипонимҳоро дар гирди худ муттаҳид кардаанд, балки ҳамаи онҳо бо маъноҳои иловагӣ зебу зинат ёфта, доираи марзи маъноиро васеъ ва худи гиперонимро шарҳу эзоҳ додаанд:

***Чавоҳири** қиммате дар замони ӯ аз дидаи ҳар кас чун **гавҳари шохвор** дар **хилватхонаи садаф** ниҳон будӣ ва чун **лаъли Бадахшон** аз самими кон чуз ба ҳазор **хуни чигар** чеҳра нанамудӣ* (195, с.9);

*Сухани ноандешида, чун **зари носанҷида** аст* (195, с.39);

*Ҳуққае аз **сими хом** ниҳода ва қуфле аз **зари холис** бар он зада* (195, с.205);

*Узри бисёр хост ва ҷиҳати марҳам ба ҳазор динор **зари сурх** арзонӣ дошт* (195, с.205);

*Ҳоки тираро **зари софе** созад ва санги ноқисро **гавҳари комил** гардонад* (195, с.535);

*Ногоҳ доманаи чун табақи фалак пур аз **зари оташин** шуд, зарҳоро бардошт ва бишумурд, сад динори тамом буд* (195, с.563);

Гавҳари шоҳвор аз садафи раҳм ба соҳили зуҳур ояд ва писари зебо рӯй аз хилватхонаи ғайб ба саҳрои шаҳодат хиромад (195, с.362).

Муҳаққиқони тоҷик дар тасниф ва гурӯҳ бандӣ намудани калимаҳои гипонимӣ бештар ба қорҳои маъношиносони рус, аз ҷумла Е.Е.Котсова тақия намуда, онҳоро ба се навъ ҷудо кардаанд: “а) ҷинс ба навъ ё хел (рустанӣ, яъне аз ҷинси рӯянда, мерӯйидагӣ, нумӯёкунанда: дарахт, гул, гиёҳ); б) навъ ба ҷинс (таносуби лола-гул, лола як навъи гул); в) навъ ба навъ (ҳамшумулӣ) ё хел ба хел (лола ва сунбул–гулҳо, яъне навъи гулҳо)” [44, с.288]. Мо ба ин гурӯҳбандӣ пайравӣ карда, калимаҳои гипонимии асарӣ мавриди таҳқиқомонро ҷунин тасниф намудем. **Ҷинс ба навъ:**

Шерро бигзошт ва бар гӯшае берун рафт, шер аз қазияи сиёҳгӯш хаши молуд шуда, дар пай равон гашт ва сиёҳгӯш худро дар буттаи хоре ниҳон кард, шер аз ӯ бигузашт ва ду оҳубарра дид (195, с.461). Дар ин мисол, се калимаи мансуби ГЛМ “Ҳайвонот” ба назар мерасанд: *шер, сиёҳгӯш, оҳубарра*. Гарчанд ҳамаи онҳо ҳайвонот бошанд ҳам, аммо навъи онҳо аз ҳам тафриқа дорад, яъне шер мансуби навъи даррандагон аст ва сиёҳгӯшу оҳубарра мансуби ҳояндагон ва чарандагон мебошанд. Мисоли дигар:

Навбати бачагонӣ эшон қувват ёфта ва пару бол бароварда ҳаракате мекарданд ва падару модар ба дидори фарзандони хеш баромада... (195, с.100). Дар ҷумлаи мазкур агар вожаҳои бачагон ва фарзандон як навъро ифода кунанд, пас калимаҳои падару модар ифодакунандаи навъи дигар дар доираи ГЛМ “Ҳешутаборӣ” мебошанд. Бояд гуфт, ки мисолҳои овардамон ба гурӯҳи якуми таснифот, яъне ҷинс ба навъ ё хел мутааллиқанд.

Акнун рӯ меорем ба гурӯҳи дуюми таснифот, яъне **навъ ба ҷинс:**

Ғам маҳӯр, гар 3-ин чаман шохи гуле пажмурда шуд,

Рӯйи насрин тоза асту ҷаъди сунбул тобдор (195, с.208).

Дар ин мисол, таносуби калимаҳои насрин ва сунбул бо вожаи гул дида мешавад. Мисоли дигар:

Шоҳ аз ҳоли гулом огоҳ шуда ба тарбияту тақвияти ӯ илтифот намуд, то ба ҳадде, ки надими хосу муқарраби соҳибхитисос гашт (195, с.405).

Дар ҷумлаи мазкур, вожаҳои *шоҳ*, *гулом* ва *надим* дар таносуби гипонимӣ бо мафҳумҳои вазифа ва мансаб ҳастанд.

Навъ ба навъ ё хел ба хел:

Шабе подшоҳи бумон, ки ўро Шабохонг гуфтандӣ, ба сабаби душмани қадим, ки миёни зоғу бум бошад, бо лашкари ҷаррор ва сипоҳи хунхор шабехун бар зогон зад (195, с.264). Дар ин мисол аз тарафи адиб калимаҳои *бумон*, *зоғу бум*, *зогон* дар пайдарҳамӣ кор фармуда шудаанд, ки когипонимии (ҳамшумулии) ин навъҳои парандагонро ҳосил кардааст. Мисоли дигар бо калимаҳои мансуби номи узвҳои бадан:

Салоҳ он аст, ки бифармой, то гўшҳои маро ба дандон баркананд ва дасту пойи маро дарҳам шикананд (195, с.309).

Дар ҷумлаи мазкур вожаҳои *гўшу дандон*, *дасту пой* навъ ба навъ гурӯҳбандӣ шуда, бо мафҳуми узвҳои бадан дар таносуб мебошанд.

Ҳамин тариқ, таҳлили гипонимия ва дар асоси маводи асари “Анвори Суҳайлӣ” муайян мекунад, ки хусусиятҳои семантикии вожаҳо метавонанд барои тасниф намудани онҳо аз рӯйи нишонаҳо, макони қарор доштан, вожаҳои ба онҳо мансубият дошта зикр карда шаванд. Бояд гуфт, ки муҳаққиқони тоҷик дар асрҳои пешин ва дар даврони мо низ таносуби суҳанро ҳамчун яке аз вижагиҳои хос ва муҳимми бунёди асар арзёбӣ намудаанд. Инчунин, зимни таҳлили мисолҳои асар аён гардид, ки таносуби маъноӣ аз васеъшавии маъноӣ умумии мафҳумҳо во бастагӣ дорад. Маълум гардид, ки мавзуи гипонимия дар забоншиносии тоҷик нисбатан камтар таҳқиқ гардида, аз ҷониби муҳаққиқони Ғарб ва рус васеътар матраҳ гардидааст. Дар рафти таҳлил ошкор карда шуд, ки калимаи ифодакунандаи мафҳуми умумии чинсӣ – гипероним бо калимаҳои ифодакунандаи ҷузъиёти ин мафҳум–гипонимҳо алоқаманд мешавад ва онҳоро дар гирди худ муттаҳид карда, дорои маъноҳои иловагӣ мегарданд, ки ин боиси равшану возеҳ гардидани фикри муаллиф мегардад. Ғайр аз ин маълум шуд, ки дар гипонимияи маъноӣ ҳар як гипоним метавонад нақши гиперонимро нисбат ба калимаи дигар иҷро кунад. Барои гиперонимҳо қабул кардани гипонимҳои

зиёд, ки ба ин ё он ГЛМ тааллуқ доранд, хос аст. Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар асар калимаҳои мансуби ГЛМ-ҳои гуногунро дар пайдарҳамӣ ва таносуби маъноӣ қор фармудааст, ки мо инро бо истилоҳи когипоним, яъне ҳам шумули ишора намудем. Гипонимияи маъноӣ ҳодисаҳои серҷабҳаи меронимия, полисемия ва антонимияро дар бар мегирад, ки мо онҳоро дар фаслҳои минбаъдаи қори диссертатсионии худ мавриди таҳқиқ қарор хоҳем дод.

3.4. Меронимия (чӯзӯвоҷагӣ) ва воҳидвоҷагӣ дар «Анвори Сухайлӣ»

Истилоҳи мероним ва меронимия барои илми забоншиносии тоҷик қуллан нав ва таҳқиқнашуда мебошад. Аз ин хотир мо тасмим гирифтём, ки барои равшан намудани маъноӣ луғавӣ ва мафҳуми умумии ин истилоҳ ба луғату фарҳангномаҳо муроҷиат намоем. Дар “Луғати истилоҳоти забоншиносӣ” (Словарь лингвистических терминов, 2001) шарҳи ин истилоҳ ба тариқи зайл оварда шудааст:

Мероним аз воҷаи юнонии «мерок» ва «онима» гирифта шуда, маънояш *қисм* ва *ном* мебошад. Дар соҳаи забоншиносӣ ин истилоҳ ҳамчун муносибати маъноӣ мафҳумҳои фаҳмида мешавад, ки дар он як мафҳум қисми таркибии мафҳуми дигарро ифода менамояд. Номи дигари мероним бо калимаи *партоним* (дар забони англисӣ *part* қисм аст) ифода ёфтааст.

Лозим ба ёдоварист, ки мавзуи меронимия дар адабиёти илмӣ ва таҳқиқоти забоншиносони Ғарб ба таври муфассал баррасӣ шудааст. Ҳамин тавр, дар қорҳои М. Линн, Ҷ. Лайонз, В. Круз, Ҷ. И. Саид ва дигарон мо бо мафҳум ва истилоҳи мероним ва холоним дучор омада метавонем. Гузашта аз ин, дар қорҳои илмӣ забоншиносони Ғарб тарзи таҳлил ва муайянсозӣ, чудо қарда тавонистани меронимҳо аз дигар воҳидҳои парадигматикӣ дода шудааст. Масалан, М. Линн доир ба таҳлили луғавии меронимҳо овардааст: “Дар як маврид калимаи *ангушт* метавонад барои калимаи *даст* мероним шавад, дар мавриди дигар бошад, калимаи *пӯст* барои калимаи *даст* мероними мувофиқ аст. Ҳар ду калима, яъне *ангушт* ва *пӯст*, муродифӣ

калимаи *даст* нестанд, зеро дар ҳар як ҳолат меъёрҳои гуногуни муносибат кор фармуда шудаанд (*ангушт* қисми функционалии *даст*, *пӯст* маводи он)” [185, 2003, с.85].

Маъношиноси дигари ғарбӣ Ҷ. Лайонз итминон дорад, ки “Дар як сатҳ меронимхоро ба ду қисм чудо кардан мумкин аст: “зарурӣ” ва “нозарур” [74, с.8]. Муҳаққиқи дигар Круз мегӯяд, ки “муносибати байни калимаҳои *чаши* ва *рӯй* мисоли равшани меронимияи зарурӣ мебошад. Мавҷудияти *чаши* шартӣ зарурии *рӯйи* хуб ташаққулёфта мебошад ва ҳатто агар онро ҳазф намоем, *чаши* аз ду сар қисми таркибии *рӯй* мемонад. Аммо меронимияи иловагӣ он аст, ки дар мисоли калимаҳои болишт ва курсӣ хувайдо мегардад: курсиҳо метавонанд бе болишт бошанд ва болиштҳо метавонанд новобаста аз курсиҳо вучуд дошта бошанд” [166, с.211].

Забоншинос Ҷ. И. Саид дар китобаш “Семантика” ҳодисаи меронимияро чунин шарҳ медиҳад: “Меронимҳо аз он ҷиҳат фарқ карда мешаванд, ки то чӣ андоза чузъ барои бутун муҳим аст. Баъзеи онҳо барои мисолҳои оддӣ заруранд, масалан, *бинӣ* мероними *рӯй* аст; меронимҳои дигар одианд, вале ҳатмӣ нестанд, масалан, *гиребон* мероними *курта*; ба ин нигоҳ накарда, меронимҳои дигар нозаруранд, аз қабилӣ *таҳхона* барои хона [112, с. 45].

Мафҳуми меронимия дар қорҳои муҳаққиқони муосири рус ва белорус Э. В. Кузнетсова (Лексикология русского языка, 1982), Н. В. Кузменко (Меронимы современного английского языка в свете теории грамматикализации, 2020), Д. А. Колодко (Меронимические отношения как проявление системности лексики, 2016), З. А. Харитончик (Лексикология английского языка, 1992) ва дигарон матраҳ гардидааст. Аз ҷумла, Д. А. Колодко дар таҳқиқоти худ доир ба ин масъала чунин менигорад: “Бояд гуфт, ки меронимия имрӯз дар бисёр соҳаҳо нақши калон мебозад. Ба маънои васеъ *меронимия* гуфта муносибати байни бутун ва қисм фаҳмида мешавад. Хусусияти фарқкунандаи ин муносибат дар гуногунрангии он аст: муносибат метавонад дар байни калимаҳои навъи маъноияшон гуногун: қисмҳо, равандҳо, амалҳо, ҳолатҳои чуғрофӣ, маҷмуаҳо ва ғайра сурат гирад.

Душвории муайян кардани категорияи забони меронимия, ки асоси онро зиддияти гносеологии қисм – бутун ташкил медиҳад, дар номуайян будани марзҳои ин категория зоҳир мегардад. Одатан дар таҳти мафҳуми мероним исмҳои фаҳмида мешаванд, ки дар сохтори маъноияшон семаи партитивият (*part*, яъне қисм) ҳамчун семаи умумикатегориалии маъноӣ луғавӣ мавҷуд аст ва он имкон медиҳад, ки ин мафҳум ба қисмҳои таркибии як бутунӣ нисбат диҳем. Дигар хусусияти фарқкунандаи ин муносибат аз он иборат аст, ки тавсифи онро вучуд доштани зернамудҳои гуногуни ин муносибат ва боз вучуд доштани маҷмуи муносибатҳои, ки метавонанд сахван бо ин муносибатҳо айнаият дода шаванд, душвор мегардонад” [62, с.273].

Муҳаққиқи дигар Ю. Н. Русина дар рисолаи номзодиаш дар бораи меронимҳо чунин нуқтаи назарро овардааст: “Меронимия пас аз гипонимия воситаи дуҷуми универсалии омӯзиши фарҳангҳо мебошад, зеро он нисбат ба гипонимия аз лиҳози балуғат бахшидани дурнамои бутуният камтар глобалӣ мебошад. Дар сатҳи мафҳумӣ меронимия ҳақиқӣ будани воридшавии мантиқии қисмро ба бутун тақозо мекунад” [111, с.13.].

Дар илми забоншиносии рус боз доир ба меронимҳо чунин хулосаи муҳаққиқ А. Р. Жусуповаро дучор омадем: “Дигар намудҳои асосии алоқаи маъноии калимаҳо, ба мисли муносибатҳои синонимӣ, антонимӣ, куллан аз муносибатҳои меронимӣ фарқ доранд. Ҳамаи ин муносибатҳо хусусияти локалӣ (маҳаллӣ) доранд, чунки дорои микросохторҳои алоҳида ва парокандаи семантикие мебошанд, ки дар бандҳои гуногуни зинаҳои меронимии луғат ошкор мегарданд” [176, санаи муроҷиат 12.10.2023].

Дар поёни баррасии ин истилоҳ бояд гуфт, ки онро аз истилоҳи таксономия низ фарқ кардан лозим, зеро таксономия ин таснифотест, ки ба *монандкунӣ* асос меёбад.

Дар истилоҳоти соҳаи забоншиносӣ боз як мафҳуме вучуд дорад, ки бо мавзӯи меронимия марбут аст ва номи он *холоним* мебошад. Ин истилоҳро муҳаққиқони рус чунин шарҳ медиҳанд: калимаи *холоним* аз забони юнонӣ гирифта шуда, маънояш номи бутун мебошад. Ин мафҳумест, ки нисбат ба

мафҳуми дигар бутун том будан, яъне онро, ки ин мафҳуми дуом танҳо қисми таркибии мафҳуми аввал аст, мефаҳмонад.

Ҳодисаҳои меронимия ва холонимия ҳамчун муносибатҳои маъноӣ мутақобилан баргарданда ҳастанд. Масалан, истилоҳҳои *муҳаррик*, *чарх* ва *капот* нисбат ба истилоҳи автомобил байни якдигар мероним мебошанд. Дар навбати худ, истилоҳи *автомобил* нисбат ба вожаҳои *муҳаррик*, *чарх* ва *капот* холоним аст [176, санаи мурочиат 12.10.2023]. Маврид ба зикр аст, ки истилоҳҳои *холоним* ва *гипероним* ҳаммаъно ҳастанд.

Ба падидаи маъноии меронимия забоншиносони тоҷик дар қарнҳои миёна диққати зиёд додаанд. Масалан, забоншиноси шинохтаи муосири тоҷик Д. Хоҷаев доир ба ақидаи Насириддини Тӯсӣ дар хусуси *исмҳои кулл* ва *ҷузъ* чунин овардааст: “Далолати калима ба маъно, аз назари Насируддини Тӯсӣ, се хел мешавад: далолати мутобиқа, ки мисолаш калимаи **мардум** аст ва зимни ин калима “ҳайвони нотиқ” фаҳмида мешавад; дувум, далолати тазаммун, ки худӣ “ҳайвон” мебошад; савум, далолати маънии “илтизом” (лозим), яъне он маъние ки дар назар дошта мешавад. Масалан, зимни калимаи **дарозгӯи** “хар” фаҳмида мешавад. Аз ин се навъи далолати калима ба маъноӣ далолати мутобиқа маъноӣ асосии калима буда, маъноҳои дигар иловагӣ ё муштарақанд” [145, с.44].

Инчунин, Д. Хоҷаев дар бораи ақидаҳои Носири Хусрав доир ба исмиҳои кулл ва ҷузъ чунин менигорад: “Зоҳир қардем, ки нахуст *шахс* аст, он гоҳ *навъ* аз бисёрии ашхос аст, он гоҳ қинс номи навъҳост ва *ҷузъ* бе *кулл* бе аҷзоъ маълум аст ва ҷузъ бе кулл собит ва мавҷуд аст. Ва то касеро асбон ва харон ва гӯсфандон бисёр набошад, нагӯянд, ки мар ёро ҳайвон аст ва мурод аз ҳайвон ашхоси бисёр бошад ва ҳар кӣ яке асб ва яке гӯсфанд дорад, мар ёро “худованди ҳайвон” нагӯянд, балки гӯянд: “Як асб дорад ё яке гӯсфанд дорад”, аз баҳри он ки ҳайвон номе аст, ки бар шахсҳои бисёр афтад, ки ба суратҳои мухталиф бошад” [145, с.53].

Дар забоншиносии ватанӣ истилоҳоти **мероним** ва **холоним** бо таҳқиқи васеъ фаро гирифта нашудааст. Забоншиносони тоҷик хусусиятҳои маъноии

мероним ва холонимҳоро зимни таҳлилу таҳқиқи *исмҳои кулл* ва *чӯзъ* муайян кардаанд. Азбаски чиҳатҳои маъноии меронимҳо аз исмҳои чӯзъ ба ҳар ҳол фарқ доранд, маъношиносони тоҷик дар пайравӣ ба забоншиноси эронӣ Куруш Сафавӣ онҳоро *чӯзъвожаҳо* номидаанд: “Куруши Сафавӣ мегӯяд: “Чӯзъвожагӣ робитаи кулл ба чӯзъро миёни ду мафҳум менамоёнад. Ин робита низ чун гипонимия навъи робитаи силсиламаротибӣ аст, ки миёни аҷзоъ ва кулл ташкилдиҳандаи он аҷзоъ барқарор мешавад [118, с.103]”. Пас, робитаи маъноии чӯзъ бо кулл меронимия ё чӯзъвожагӣ мебошад” [41, с.302]. Дар асоси ин ақидаҳои эътимодноки маъношиносони зикршуда гуфтан метавон, ки вобаста аз он нишонае, ки дар таснифоти зикршудаи маъноӣ ба назар гирифта мешавад, як калима метавонад ба парадигмаҳои гуногуни меронимӣ нисбат дода шавад. Масалан, дар доираи навъи таснифотии *ашё ва чӯзъ* калимаи *ҷойник* бо калимаҳои *дастак, нӯл, сарпӯш* наздик аст, вале дар доираи навъи объект ва ашё бошад ин калима бо вожаҳои чинӣ, сафол, шиша, мис ва дигарҳо дар таносуби маъноӣ аст.

Акнун рӯ меорем ба таҳлили меронимҳо аз асари “Анвори Суҳайлӣ”:

Ҳар гоҳ боде бивазидӣ, шохе аз он дарахт дар ҳаракат омада, бар рӯи табл расидӣ (195, с. 89);

Писар гуфт: ” Миёни он дарахт кушодааст ба масобае, ки агар ду тан дар он пинҳон шаванд, натавон дид (195, с. 154);

Зог дар паси барги дарахт мутаворӣ шуда, дидаи тар сар баргумошт ва сайёд ба пойи дарахт омада дом бозкашид (195, с. 219).

Дар ҷумлаҳои мазкур вожаҳои *шох, миён, барг, пой* нисбат ба вожаи *дарахт* мероним ё чӯзъвожа буда, калимаи *дарахт* нисбат ба онҳо холоним ё вожаи кулл маҳсуб мегардад.

Рӯзгор ҷуз дар хидмати ӯ сармоҷи салоҳу пирояи фавзу фалоҳ буд ба сар набурдандӣ чандон ки ҷаиши кабӯтарон бар дона афтод (195, с. 219);

Добишлем ӯро бинавохт ва он саҳифаро ба таъзими тамом бибӯсид ва тамимаи бозуи шахриёрӣ сохт (195, с. 38);

*Бӯзина гуфт: “Эй нодон, гумон мабар, ки ҳамчунон бошам, ки рӯбоҳ гуфта буд, ки он **хар дилу гӯш** надошт (195, с. 350).*

Вожаҳои соматикӣ *чаши*, *бозу*, *дил*, *гӯш* ба ҳайси меронимҳои вожаҳои *кабӯтар*, *шаҳриёр* ва *хар* баромад кардаанд. Мисоли дигар:

*Дар аснои ин ҳол **шоҳини тезболу сахтчангол**, ки бар сари сайд аз **шуои офтоб** бар замин зудтар расидӣ, вақти таярон ба ҷониби боло аз нури басари фалак тезтар пайвасти* (195, с. 43). Тавре ки ин мисол собит мекунад, калимаҳои *тезболу сахтчангол* нисбат ба калимаи *шоҳин* мероним буда, занҷири се ҷузъаро ташкил медиҳанд. Дар ин ҷумла калимаи *шуо* нисбат ба калимаи *офтоб* мероним ва *офтоб* нисбат ба он холоним ҳастанд.

*Чун нек дарнигарист, ба аломати **чангол** ва **минқор** донист, ки аз ҷинси **мурғони шикорист** (195, с. 49). Дар ин ҷо низ холоними *мурғон* дорои ду ҷузъ вожаи *чангол* ва *минқор* мебошад.*

*Ва **дасти дузд** ва **роҳзан** ва **кисабур** аз он кӯтоҳ монад, ки зарро дӯст бисёр аст ва зардорро душман бешумор (195, с. 72). Дар ин мисол, баръакс: холонимҳо чида шуда омадаанд ва дорои як мероними умумӣ, яъне калимаи *даст* мебошанд:*

*Зоҳид аз ин сурат таҷрибаи дигар ҳосил карда, дар гузашти шабонгоҳ, ки ба шаҳр расид, **дари шаҳр** баста буд (195, с. 94).*

Дар мисолҳои поён калимаҳои *осмон* ва *дар* исми кулл буда, ҷузъиёти онҳо бо меронимҳои *офтоб* ва *ҳалқа* шарҳ дода шудааст:

*Дигар рӯз, ки шери зарринчанги **офтоб** дар бешаи миноранги **осмон** ба ҷавлон омада (195, с. 202);*

*Ҳар кӣ дари дӯстӣ дошт, ба дари хонаи вай омад ва **ҳалқа** бар **дар** зад (195, с. 202). Таваччуҳ мекунем ба мисолҳои дигар:*

Бомдодон, ки субҳи симандуд,

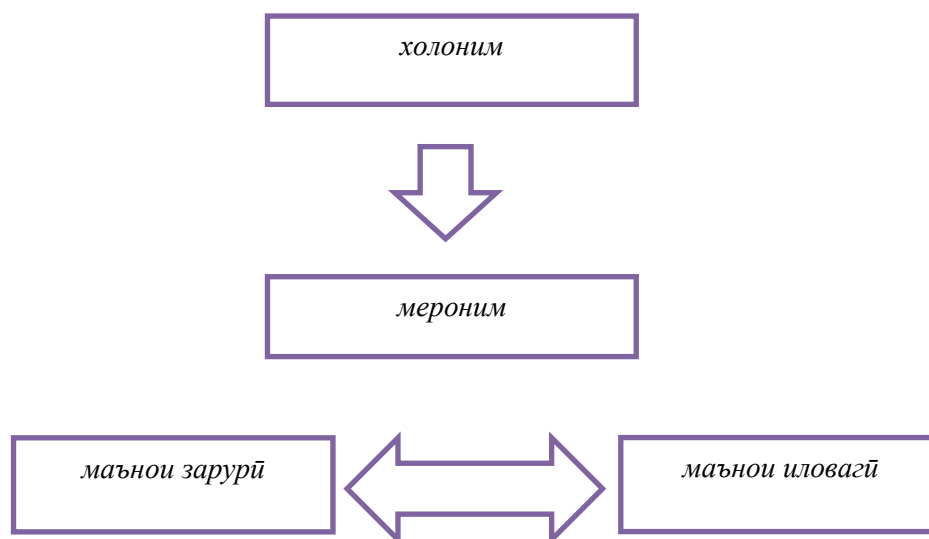
*Аз **дари ганҷқуфли** зар бигшуд (195, с. 31).*

*Касеро такалуф кунад то оқибат-ул-амр рӯзе бар **боми қаср** истода дар даҷла менигарист (195, с. 438).*

Дар ҷумлаҳои мазкур ибораҳои *қуфли дари ганҷ ва боми қаср* қисми ашё мебошад. Бояд таъкид кард, ки калимаи *дар* нисбат ба калимаи *ганҷ* (ганҷхона) мероним буда, нисбат ба калимаи *қуфл* ҳамчун холоним баромад кардааст. Ин ҳодисаро муҳаққиқ Ж. Гулназарзода “қабати ҷузъвожағӣ” номидааст: “Ҳар қадар, ки силсилаи вожаҳои мансуби ҷузъвожағӣ дарозтар бошад ва ҳар ҷузъе боз ба ҷузъҳо ҷудо шавад, ҳамон қадар қабатҳои ҷузъвожағӣ бештар мегардад” [44, с.302].

Дар ин қисмат замни омӯзиши асари «Анвори Суҳайлӣ» ҷузъвожағӣ ва воҳидвожағӣ ба таври ҷадвал ва нақша муайян карда шудаанд, аз ҷумла:

Нақшаи 11. Ҷузъвожағӣ – навъҳои маъноии зарурӣ ва иловағӣ

Дар асар ҷузъвожаҳои зарурӣ ба таври фаровон ба назар расиданд, ки бархе аз онҳоро инҷо меорем:

*Вуболи ман омад ҳама дониши ман,
 Чу рӯбохро мӯй ё товусро нар* (195, с. 130);

*Боз вақте, ки деҳ хароб шавад,
 Киса чун косаи рубоб шава* (195, с. 246).

Мо аз он сабаб калимаҳои *мӯй, нар, коса*ро ҷузъвожаҳои зарурии исмиҳои кулли *рӯбоҳ, товус* ва *рубоб* (мувофиқан) мешуморем, ки ин ашёҳоро

бидуни чузъҳои мазкур тасаввур кардан душвор аст. Вале дар мисоли поён исми кулли *кулба* метавонад, ки бе мероними *хошок* ҳам вучуд дошта бошад.

Бояд гуфт, ки дар забоншиносии Ғарб, хусусан дар қорҳои илмии Е. Винстон, Р. Чаффин, Д. Германн воҳидҳои низоми луғавии забон ба таснифоти алоҳидаи муносибатҳои меронимии калимаҳо дохил гардида, ба панҷ навъ (тип) чудо карда шуданд. Аммо дертар Р. Чаффин ин таснифотро такмил дода, навъҳои онро ба 6-то расонд: 1) ашё - чузъ (чашка - ручка); 2) ходиса – хусусияти он (родео - ковбой); 3) иттиҳод - узв (чангал - дарахт); 4) бутун - ҳисса (пирог – бурдаи он); 5) фаъолият - марҳила (камолот - ҷавонӣ); 6) ҳудуд - ҷойи муайян (беша - марзҷаи он); ашё - мавод (линза - шиша) [169, с. 253].

Муҳаққиқони рус ин таснифотро ба хусусиятҳои хоси низоми луғавии забони русӣ мутобиқ гардонда, онро дар шакли зерин овардаанд:

Навъи таснифотии *ашё* – *чузъ* **холонимҳои артефактӣ** ва **партонимҳо**еро ташкил медиҳад, ки чузъиёти бо ҳам вобастаи ин артефактҳоро мефаҳмонад ва дар дохили ин навъ зернавъҳои зерин чудо карда мешаванд:

а) артефакти **сода ва чузъ**: дар он холоним ашёи одиро бо миқдори начандон зиёди қисмҳои ифода мекунад: *ҷойник* - *ҷумак*; *чангак* - *дандона*; *қорд* – *қираи он*; *миз* - *пояи он* ва ғ.;

б) артефакти **мачмӯӣ ва чузъ**: дар он холоним ашёи мачмуиро бо миқдори зиёди қисмҳои сервазифа ифода мекунад: *телефон* - *сиферблат*; *компютер* - *клавиатура*, *велосипед* - *педали он* ва ғ.;

в) **воқеияти табиати зинда ва чузъ**: ин зернавъ аз воҳидҳои луғавие сохта мешавад, ки ба гурӯҳҳои маъноии “растанӣҳо”, “ҳайвонот” ва соматизмҳои мансубанд: *дарахт* - *шоҳ*; *арча* - *ҷалғӯза*; *гурба* - *дум*, *сағ* - *гӯш*; *сар* – *чаши* ва ғ.;

г) **ҳучра ва ашёи барои он хос**: дар ин навъ партонимҳои ашёҳоеро мефаҳмонанд, ки дар дохили ҳучраҳои ҳамчун холоним ифодашаванда

вазифаҳои махсус доранд: *офис - компьютер; ошпазхона - тафдон; Ҳаммомхона - дастшӯяк; айвон – сутуни он;*

д) **асар ва қисми сохтори он:** дар ин зернавъ номҳои намудҳои гуногуни маҳсулоти чопӣ ва қисмҳои таркибии он муттаҳид мешаванд: *китоб - боб; маҷалла - фасл; мақола - параграф, асар - порча; шеър - мисраъ;*

е) **асар ва қисми мазмуни он:** ин зернавъ аз зернавъи қаблӣ бо он фарқ мекунад, ки партонимҳои он унсурҳои мазмунро мефаҳмонанд: *асар - хулоса; матн – рӯзи лирикӣ; асар – нуқтаи кулминатсионӣ; рисолаи хатм-муқаддима; мақола - хулоса* ва ғ. [62, с.275].

Таснифоти аз забоншиносони Ғарб ва Россия овардамон собит месозад, ки онҳо вожаҳои дохили ин таснифотро барои вожаҳои дигар ба қатори меронимҳо ё ҷузъвожаҳо дохил мекунанд ва ба навъҳо ва зернавъҳои гуногун тасниф кардаанд. Дар асоси ин таснифот вожаҳо аз рӯйи нишонаву аломатҳояшон тасниф карда шудаанд. Хусусияти фарқкунандаи ин таснифот аз таснифҳои дар боло овардашуда дар он аст, ки қисмҳои навъашон як хела аз бутун ҷудо карда шудаанд ва дар айни замон вучуд доштанро ифода мекунанд:

- 1) бутун (вазн) ва қисми ченаки он: *кулчақанд – бурдаи он; матоъ – тӯби матоъ;*
- 2) бутун ва ҳиссаи он: *намак - кристалли он; шакар - зарраи он, ҳезум – донаи он; мавиз – донаи он; чой – шаммаи он; хас - хаспора ...* [62, с.276].

Дар асарҳои илмии Круз иерархия аз унсурҳои як навъ иборат аст.

Ҳамин тавр, агар унсури ҷузъвожагӣ объекти ҷисмонӣ бошад, он гоҳ ҳамаи унсурҳои меронимия бояд ҳамин гуна бошанд (масалан, вазни бадан наметавонад дар байни узвҳои бадан баҳо дода шавад)... Агар як унсур исми маънӣ бошад, он гоҳ унсурҳои ҳатмӣ ё зарурии дигар ҳам бояд исми маънӣ бошанд [166, с.45]. Аз рӯйи ин принсип номи ашӯҳои категорияҳояшон гуногун метавонанд ба қатори меронимҳои маъноӣ иловагидошта дохил карда шаванд:

Ман, ки *заҳри гиёҳ* коштаам, *гули ангубин* таваққуъ натавонам кард (195, с.201). Дар ин ҷумла маънои асосӣ тавассути ҳолонимҳои *гиёҳ* ва *гул* ифода ёфта, калимаҳои *заҳр* ва *ангубин* барои ин ҳолонимҳо меронимҳои иловагӣ мебошанд.

Ҷадвали 2. Ҳодисаи забонии ҷузъвожагӣ дар «Анвори Суҳайлӣ»

<i>аиёи сода (ҳолоним) ва ҷузъҳои (меронимҳои) камшумори он</i>	<i>калимаҳои ГЛМ ва ҷузъҳои</i>	<i>партоним ва ҳолоним</i>	<i>асар ва қисми сохтори он</i>
<i>Шамшер – ғилоф</i>	<i>Гул – сафҳа, шероза, барг, оби гул, шох</i>	<i>Қаср – кунгура, қубба</i>	<i>Китоб – варақ, хат, боб, зербоб</i>
	<i>Фалак – начм, нур, ошён, давр, хинг</i>	<i>Хона – дар, девор, парда, гилем, сақф, ошёна</i>	<i>Шеър – мисраъ, байт, газал, достон, қитъа</i>
	<i>Оташ – шӯла, забона, барқ, бод</i>	<i>Дарахт – реша, тана, барг</i>	<i>Ҳикоят – хулоса, муқаддима, ривоят, нақл</i>

Ҷумлаҳо:

*Раёҳину азҳораиш чун **начми фалак тобон** (195, с.19);*

*Агар замоне дар сояи дарахте истироҳат фармояд ва бо шарбату оби хунук **забонаи оташро** таскинӣ диҳад, ҳамон аз маслиҳат дур нахоҳад буд (195, с.60);*

*Дар ин **боғ** хуш **меваҳои тараст**,*

Ба зебоӣ аз якдигар хуштар аст (195, с.12);

***Мор** аз хӯрдани **муш** фориғ шуда, дар сояи дарахт ҳалқа зада буд, **хорпуште** даромада ва **думи мор** ба даҳон гирифта **сар** даркашид (195, с.458). Дар ин ҷумла ибораҳои *сари хорпушт* ва *думи мор* бо калимаҳои *сар* ва *дум* дар таносуби маъноӣ қарор доранд. Калимаҳои *хорпушт* ва *мор* нисбат ба калимаҳои *сар* ва *дум* ҳолоним буда, *сар* ва *дум* нисбат ба онҳо хусусиятҳои меронимӣ ё ҷузъвожагиро доранд.*

Тавре ки мебинем, дар чумлаҳои овардашудаи асар ҳолонимҳои ашӯи одиро ифодакунанда ҷузъвожаҳои начандон зиёд доранд. Мисолҳо нишон медиҳанд, ки ҳолонимҳои ашӯи маҷмуиро ифодакунанда (*фалак, оташ, ҷашм, сар*) ҷузъвожаҳои сервазифа, яъне бисёрфункционалие доранд, ки дар асоси воҳидҳои луғавии мансуб ба ГЛМ-ҳои дар таснифотамон овардашуда сохта мешаванд.

Воҳидвожагӣ. Истилоҳи *воҳидвожагӣ* барои забоншиносии тоҷик нав аст. Маъношинос Ж. Гулназарзода онро дар яке аз мақолаҳои худ ба нуқтаи назари Куруши Сафавӣ истинод оварда, чунин тавсиф медиҳад: “Воҳидвожагӣ истилоҳе аст, ки метавон барои ишора ба навъи робитаи мафҳумӣ миёни ду вожае ба назар гирифт, ки яке ба мусобеҳи воҳиди шумориш барои вожаи дигар ба қор меравад” [44, с.303].

Муҳаққиқ истилоҳи воҳидвожагиро барои ишора кардани яке аз навъҳои робитаи маъноӣ дар байни ду калима истифода бурдааст. Дар ин робита яке аз калимаҳо ба вазифаи воҳиди шумур барои калимаи дигар истифода мешавад. Олима ба сифати мисол таносуби маъноии байни калимаҳои *қатра* ва *об*, *ҷаҳра* ва *борон* ва дигар калимаҳоро меорад. Мавсуф бар он ақида аст, ки барои ҳосил шудани воҳидвожагӣ бояд ду унсур: воҳидвожа ва вожаи шумур ҷой дошта бошанд. Дар баробари ин, як калима метавонад якҷанд воҳиди шумури гуногун дошта бошад. Масалан, *шоҳаи гул, дастаи гул; тори мӯй, дастаи мӯй* ва ғ. Дар ин раванд ӯ чунин илова мекунад: “Аммо наметавон гуфт, ки ҳар вожа метавонад бо ҳар вожаи шумур дар таносуби воҳидвожагӣ бошад. Мо наметавонем бигӯем, ки ду сар мард ё се тан гӯсфанд. Фақат дар асоси созгорӣ, ҳамнишинӣ ва таносуби маъноӣ вожаҳо метавонанд робитаи маъноии воҳидвожагӣ дошта бошанд” [39, с.359-360].

Мурочиат мекунем ба мисолҳо аз асари “Анвори Суҳайлӣ”:

Овардаанд, ки арабе биёбоннишин ба шаҳри Бағдод даромада, ба дӯкони нонвое расид, гирдаҳо дид чун қурси қамар аз уфуқи минбар тулуъ карда (195, с.15);

Қурсичавин мешикану мешикоб,

То нахӯрӣ гандуми одам фиреб (195, с. 474).

Дар ҷумлаи аввал, мо бо воҳидшумурҳои *гурдаҳо* ва *қамар* ва воҳидвожаи он *курс*, ки маънои ҳиссаи моҳ ва нонро доранд, дучор омадем. Ин калимаҳо бинобар бутун ва як қисми ченшавандаи ашё буданашон аз рӯйи хусусиятҳои функционалии худ воҳидвожа мебошанд. Аммо дар ҷумлаи дуюм гарчанд воҳидшумури *нон* оварда нашуда бошад ҳам, вожаҳои *курс* ва *чавин* аз рӯйи ҳисса будан ва маҳсулоти омода кардани нон гирифта шудаанд, пас дар ин ҷо калимаи *курс* аз рӯйи таснифот вазифаи воҳидвожагиро адо мекунад. Мисолҳои дигар:

Рӯзе ногоҳ бошаи тезпар пайдо шуд ва тухӯе фарбеҳ сайд карда, поре хӯрд ва боқӣ гузошт (195, с. 475);

Ва чанд пора зумурради сабзи райҳонӣ дорад, ки дидаи наззорагӣ дар тамошои он хира монад (195, с.541). Дар ҷумлаҳои боло низ воҳидвожаи *пора* вазифаи ифода намудани қисме аз бутунро иҷро карда, воҳидшумурҳои *тухӯ* ва *зумурадро* аз ҷиҳати миқдор шарҳ додааст.

Дар ҷумлаҳои поёнӣ калимаҳои *ними*, *як*, *андак*, *ҳисса*, *даста*, *тор* ба вазифаи воҳидвожаҳо ва калимаҳои *нон*, *лаҳза*, *луқма*, *қисса*, *арғувон*, *мӯй* ба вазифаи воҳидшумур омадаанд:

Ганҷи шоҳӣ диҳанд дунонро,

Ба ҳунарпеша ними нон надиханд (195, с.552);

Ба як тааммул ҳазор ақидаи мушкилро бикӯшудӣ ва ба ним лаҳза сад лавҳи ҳилла бар хотир гузаронидӣ (195, с.373);

Чаро як луқма мебояд чашидан,

В-азон пас ин ҳама хорӣ кашидан (195, с.428);

Фақирон қонеъанд, ки ба андак луқма аз моидаи дунё хурсанд шудаанд (195, с.428);

Зоҳид гуфт: “Ҳар кӣ гӯшу ҳуш кушода дорад, аз ҳар қисса ҳиссае тавонад гирифт” (195, с.472);

Ва мо низ ба ҳукми ад-долу ʿала-л-хайрика фобилиҳи аз ҳиссаи ҷазо баҳраманд шавем (195, с. 38);

Дар гулзори рухсораиш ба ҷойи дастаи арғувон гули заъфарон шукуфта (195, с.341);

Агар миёни ману тамоми мардумон тори мӯйе бошад ва ҳама ба иттифоқ дар мақоми гусехтан бошанд, имкон надорад... (195, с.488).

Доир ба робитаи маъноии воҳидвожагӣ чунин ақида вучуд дорад: “Вожаи **ҷом** бо вожаҳои **май, шароб, шарбат** ва вожаҳои май, шароб, **шарбат** бо вожаи **ҷуръа** бо маъноии асосии худ робитаи маъноии воҳидвожагӣ доранд ва аз ин ҷост, ки ҷом бо ҷуръа дар таносуби маъноянд” [41, с.305]. Мо низ дар асари мавриди таҳқиқамон чунин мисолҳоро пайдо кардем:

Малик ҷоме, ки дер таркаш дошт, берун оварда, ба зери кӯҳ ронд ва он об, ки қатра-қатра мечакид, дар он ҷом ҷамъ кард (195, с.368);

Касе нест, ки нест баҳраманд аз ту вале,

Андар хӯри худ ба ҷуръае ё ҷоме (195, с.470);

Ва соқии мурод ҷуръаи роҳат дар соғари шодмонӣ рехт (195, с.173);

То расида ба лабам ҷуръае аз соғари айш,

Мезанад дасти ҷафо ҷоми муродам бар санг (195, с.306);

Соқии зебо аз соғари симин майи соф дар коми ҳарифон мерехт (195, с.525).

Дар мисолҳои фавқ калимаҳои **ҷом** ва **соғар** бо калимаи **об** ва калимаи **об** бо калимаи **қатра** дар маъноии асосиаш робитаи маъноии воҳидвожагӣ доранд, ки ин ба таносуби маъноӣ бо калимаи **қатра** далолат мекунад. Ба калимаҳои **ҷуръа** ва **соғар** вожаҳои **роҳат, шодмонӣ** ва **айш** маъноии иловагӣ медиҳанд.

Ҳамин тавр, дар низоми маъноии забони тоҷикӣ ҳодисаҳои гиперо-гипонимия (Котсова), холонимия ва меронимия (Колодко, Русина), узввожагӣ, аъзовожагӣ ва воҳидвожагӣ (Ж. Гулназарзода) роиҷ ҳастанд ва дар асари мавриди таҳқиқи мо баназар расиданд. Аз таҳлили дар ин фасл оид ба ҷузъвожагӣ ва воҳидвожагии калимаҳои анҷомдодаамон чунин нуктаҳо маълум гаштанд:

- дар забоншиносии Ғарб ва Россия таснифоти муфассали меронимҳо гузаронида шудааст. Дар асоси он вожаҳо аз рӯйи нишонаву аломатҳояшон ба 6 гурӯҳ ворид карда шудаанд, ки 4-тои он таснифот ба мақсадҳои мавзуи пажӯҳиши мо мувофиқ буда, дар ҷадвал инъикос карда шуданд;

-дар забоншиносии қарнҳои миёнаи тоҷик масъалаи мавриди таҳқиқ, яъне дар таҳти истилоҳи исмҳои кулл ва ҷузъ ба таври амиқ ва пурра матраҳ гардидааст;

- дар илми маъношиносии муосири хориҷӣ мавзуи меронимия ё ҷузъвожагӣ нисбат ба забоншиносии муосири тоҷик бештар таҳлил гардида, аз забоншиносони ватанӣ ин қисми маъноӣ луғавӣ калима дар доираи марзи маъноӣ аз тарафи маъношиносон Ш. Кабиров ва Ж. Гулназарзода омӯхта шудааст. Аз онҳо Ж. Гулназарзода дар қатори истилоҳи меронимия инчунин истилоҳҳои ҷузъвожагӣ, узввожагӣ ва аъзовожагиро низ кор мефармояд ва бояд гуфт, ки воқеан ин истилоҳҳо нисбат ба истилоҳи исмҳои кулл ва ҷузъ маъноӣ васеътарро моликанд;

- таҳлили маводи асар маълум кард, ки ҷузъвожа ва воҳидвожаҳои корфармудаи адиб дар қатори маъноӣ зарурӣ (асосӣ) боз маъноӣ иловагиро низ дошта метавонанд, ки ин дар забон ва сабки адибони давраи классикӣ фаровон ба назар мерасад;

- таҳқиқи воҳидвожаҳои асари мавриди таҳқиқ собит гардонд, ки воҳидвожагӣ ба воситаи алоқаи маъноӣ ҳиссаҳо, қисмҳо, андозаҳои мафҳумҳо ҳосил мегардад ва воҳидшумурҳо ва воҳидвожаи онҳо бинобар бутун ва як қисми ченшавандаи ашё буданашон аз рӯйи хусусиятҳои функционалии худ воҳидвожа мебошанд;

- баъзан дар ҷумлаҳои асар вазифаи воҳидшумурҳоро худи воҳидвожаҳо, ки аз рӯйи нишонаҳои ҳисса будан ва маҳсулоти омода карданашон гирифта шудаанд, иҷро карда метавонанд;

- муайян карда шуд, ки дар баъзе мавридҳо робитаи маъноӣ воҳидвожагӣ тавассути ба доираи маъноӣ худ ҷалб кардани маъноҳои иловагӣ ба таносуби маъноӣ оварда мерасонад.

3.5. Мутобиқати зидмаъноӣ дар «Анвори Сухайлӣ»

Ҳодисаи мутазодшавӣ ва мутобиқати зидмаъноӣ дар забоншиносии хоричӣ ба таври амиқу дақиқ таҳлил гардидааст. Ба ин мавзӯ забоншиносони зиёди Ғарб, аз қабили Ф. де Соссюр, Ч. Лайонз, Ш. Балли ва дигарон тавачҷуҳ кардаанд. Тибқи ақидаи Ч. Лайонз, дар фаҳмиши ҳодисаи мутазодшавӣ аз нуқтаи назари мантикию маъноӣ марзҳои мураккаби муқобилмаъноӣ фаҳмида мешаванд. Ҳамин тавр, агар аломате, ки дар асоси он муқобилмаъноӣ ҳосил мегардад, қиёфаи миқдорӣ дошта бошад, яъне каму зиёд шуда тавонад, (масалан, гарм – ширгарм – хунук), он гоҳ калимаҳое, ки нишонаҳои канорӣ ин аломатро доранд, бо истилоҳи мутазод - «антоним» ифода карда мешаванд. Ин қабил зинаҳоро Ч. Лайонз бо амалиёти муқоиса алоқаманд месозад: зимни таҳлили нишона (хусусият, ҳолат) зухуроти бештар ё камтари он маълум мегардад. Бад-ин васила ҷузъҳои таркибии ҷуфти мутазодӣ метавонанд алоқаи тахминӣ дошта бошанд, яъне агар калима барои мутазод доштан имкон дошта бошад он дар матн дида нашавад, он гоҳ ҷузъи дуҷум тавассути дарки муқобилияти имконпазири он нисбат ба калимаи номбаршуда дар рафти муқоиса тахмин карда мешавад. Дар мисоли “Об дар косаи сурх нисбат ба об дар косаи кабуд хунуктар аст” муқобилмаъноӣ *гармтар* аз матн аён мегардад» [73, с. 488]. Аз ин рӯ, вучуд доштани ҷузъи дуҷуми ҷуфти мутазодӣ шарт нест.

Маъношиносии Ғарб Ш. Балли дар мутобиқати зидмаъноӣ ифодаи хислати табиӣ тафаккури инсонро меид. Забоншинос ба сабукие ишорат мекунад, ки дар шуури гӯянда мутазоди мантиқӣ пайдо мешавад (гармӣ — хунукӣ) ё умуман калимаи «ҷуфт» (рост — чап) ҳосил мегардад. «Дар шуури мо мафҳумҳои абстрактӣ ҳамчун ҷуфтҳо муқаррар шудаанд ва дар ин раванд ҳар як калима ба ин ё он васила дар бораи калимаи дигар тасаввурот ҳосил мекунонад» [13, с. 139]. Мутобиқати зидмаъноӣ, пеш аз ҳама, маълумотеро, ки дар тасаввуроти одитарину эҳсосии инсон вучуд дорад, мушаххас ва мафҳумдор месозад. Раванди умумикунонӣ тавассути монандкунӣ ва номувофиқатии хусусиятҳои эҳсосӣ ҳосил мегардад [13, с. 85].

Дар адабиёти илмии соҳаи забоншиносии *муосири рус* одатан антоним гуфта «чуфти калимаҳои аз ҷиҳати семантикӣ муқобил» [12, с.122] ё «калимаҳои, ки маъноӣ муқобил доранд» [12, с.120] ва ё «калимаҳо бо маъноӣ нисбат ба якдигар муқобил»: *доверие – недоверие, накопитель – расточитель, сжимать – разжимать, утвердительно – отрицательно, да – нет*» [12, с.72-73] фаҳмида мешавад.

Дар раванди дарксозии мафҳуми мутаозодшавии забонӣ фаҳмиши муқобилмаъноӣ ҳамчун тафовути ҳаддалимкони воҳидҳои луғавӣ қарор дорад, ки бо мафҳуми умумӣ ҷинсӣ муттаҳид мегардад. Масалан, барои мутаозодҳои дароз–қӯтоҳ мафҳуми «давомнокӣ» мафҳуми ҷинсӣ мебошад. Ин шаҳодат медиҳад, ки тасаввурот дар бораи давомнокӣ барои калимаҳои муқобилмаъноӣ ҷузъи умумӣ маъноӣ мебошад, яъне калимаи дароз бояд ҳамчун қалон аз давомнокӣ ва калимаи қӯтоҳ ҳамчун мафҳуми аз ҷиҳати давомнокӣ хурд фаҳмида шавад. Аз ин сабаб мафҳуми «муқобилмаъноӣ» ҳамчун нишонаи асосии категорияи мутаозод баҳо дода мешавад. Баъзе вожашиносони рус, масалан, Д. Н. Шмелёв, мутаозодшавиро ҳамчун муқобилгузории пурраи калимаҳо ва ё ҳамчун муқобилгузории маъноӣ мефаҳманд. Дар ин хусус забоншинос ҷунин ибрози ақида менамояд: «Калимаҳои зидмаъноӣ шуда метавонанд, ки аз рӯйи маъноӣ умумӣ ва барои маъноӣ нишонаи муҳиммашон муқобилгузорӣ шудаанд, ҳатто агар онҳо дар нуқтаҳои аз ҳама қанорӣ парадигмаи луғавӣ маъноӣ қарор дошта бошанд» [160, с.145]. Аз ин ҷо бармеояд, ки муқобилгузорӣ (мутобиқати зидмаъноӣ–қайди мо) пеш аз ҳама, рафти фикрест, ки давомнокиро дар замон мефаҳмонад. Ба андешаи мо, тақобули маъноиро бояд ҳамчун ҳодисаи забонӣ, ки тавассути калимаҳо муайян карда мешавад, баҳо дод. Тақобули луғавӣ чуфти калимаҳои пешниҳодшавандаро аз байни чуфтҳои дигар ҷудо мекунад. Масалан, чуфтҳои *пир – ҷавон, қуҳна–нав* аз рӯйи маъноӣ муқобиланд ва аз чуфтҳои *пир – қалонсол, қадим–муосир*, ки семантикашон наздик аст, фарқ доранд. Инчунин чуфтҳои *пир – ҷавон, қуҳна–нав* дар ҳамаи матнҳо ҳамчун муқобилгузорӣ баромад мекунанд, яъне ҳамин муқобилгузорӣ

ба онҳо хусусияти устуворӣ мебахшад. Муқобилгузорӣ ба соҳаҳои гуногуни воқеият мансуб аст, аз ин сабаб воҳидҳои луғавии ифодакунандаи воқеияти тамоман гуногун метавонанд дар нутқ ҳамчун мутақодҳо баромад кунанд. Ин нуқтаи назар дар асару мақолаҳои илмӣ олимони рус Д. Н. Будагов, Н. П. Колесникова, М. Р. Лвова ва дигарон инъикос шудааст.

Муҳаққиқи рус Я. А. Гудкова дар байни истилоҳоти мутааллиқ ба таҳлили семаҳои мафҳуми “противоположность значений”, яъне тақобули маъноро овардааст. Ӯ эътироф месозад, ки мутобиқати зидмаъноӣ барои калимаҳо - антонимҳо хос буда, онро ҳамчун муносибати муқобилгузориӣ ниҳии маъноӣ баҳо додан мумкин аст. Ин муқобилгузорӣ дар сохтори маъноии мутақодҳои дигар, дар баробари семаҳои интегралӣ, аз рӯйи як семаи дифференсиалии мутақобилан истисношаванда тақозо мегардад [38, с.68].

Тавре ки аз хулосаҳои олимону муҳаққиқони маъношиносии рус бар меояд, муносибатҳои мутақодии байни калимаҳо ва маъноҳои онҳо, пеш аз ҳама, ҳодисаи забонӣ буда, дар маъноҳои муқобили калимаҳо хусусиятҳои гуногуни ашӯҳо, ҳодисаҳо ва равандҳои воқеият инъикос мегарданд.

Дар **забоншиносии ватанӣ** ба мавзӯи муқобилмаъноӣ ё тақобули маъноии калимаҳо забоншиносони даврони классикӣ ва олимони шинохтаи муосир, ба монанди Б. Камолиддинов, М. Муҳаммадиев, М. Қосимова, Ҳ. Талбакова, Ҳ. Мачидов, Д. Хоҷаев зимни таҳқиқи ҷиҳатҳои гуногунии грамматикӣ вожаҳои забони тоҷикӣ даст задаанд. Аз ҷумла, дар рафти таҳқиқи муқобилмаъноии воҳиди фразеологӣ маҳз ба ҳам зидшавии маъноҳои ҷудогонаи ифодаҳои рехтаи гуногун ҳодисаи антонимияи фразеологиро ба вучуд меорад [78, с.62].

Дар китоби “Забони адабии ҳозираи тоҷик” дар хусуси калимаҳои зидмаъно зикр гардидааст, ки тақобули маъноии калимаҳо ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешавад: калимаҳои, ки мафҳуми *ҳодисаҳои табиӣ* (*гармӣ – хунукӣ, рӯшноӣ – торикӣ, шукуфтан – пажмурда шудан*), *ҳолат ва фаъолияти инсон* (*ҷавонӣ – пирӣ, сиҳат – бемор, хушбахт – бадбахт*), *мафҳумҳои*

замонӣ (рӯз – шаб, зимистон – тобистон, бевақт - барвақт), *мафҳумҳои гуногун* (дур – наздик, боло – поён, шимол - ҷануб), *хислатҳои гуногуни ашӣ* (калон – хурд, сафед – сиёҳ, сер – гурусна), *мафҳумҳои ҳиссиёт, кайфият ва зоҳир гардидани онҳо* (дӯстӣ – адоват, душманӣ, муҳаббат–нафрат, хурсандӣ - ғамгинӣ) [48, с.27].

Дар қорҳои илмии профессор Д. Хоҷаев нуқтаҳои назари муҳаққиқони даврони классикӣ оид ба паҳлуҳои гуногуни забони тоҷикӣ, аз ҷумла мутаозодшавии калимаҳо ва тақобули маъноии онҳо оварда шудааст. Аз ҷумла, ӯ дар монографияи худ андешаҳои Насируддини Тусиро доир ба мутаозодҳо шарҳ дода, чунин мегӯяд: «Насируддини Тусӣ ҳодисаи антонимияи лексикиро дар нисбати зиддияти аслии ҳодисаю воқеият васеътар медонад. Аксар хусусияти антонимии лафз ба қаринаи калом вобаста аст» [145, с. 54].

Инчунин, забоншинос чунин ақидаи Хоҷа Ҳасани Нисориро баён кардааст: «Хоҷа Ҳасан доир ба муқобилмаъноии калимаҳо нуқтаҳо ва ишороти мушаххас дорад. Мавсуф ҳодисаи мазкури луғавиро тавассути шарҳ додани ин санъати маънавӣ чунин меорад: «Мутаозодшавӣ чунин ҳодисаест, вақте ки дар назм ё наср чанд калимаи ба ҳам аз ҷиҳати маъно муқобил ба назар мерасад, аз қабилӣ *некиву бадӣ, торикию рӯшноӣ, баландию пастӣ* [145, с.218].

Тавре аз ин таҳлили Хоҷа Ҳасани Нисорӣ бармеояд, ҳар як вожае, ки дар назму наср бо калимаҳои дигари зидмаъно ба муносибат ворид мегардад, мутобиқати зидмаъноӣ ҳосил мекунад. Хизмати Хоҷа Ҳасан дар он аст, ки ӯ таҳлили калимаву ифодаҳои ин категорияи маъноиро дар доираи порчаҳои шеърӣ аз мероси адабии шоирони даврони гуногун анҷом додааст. Аз мазмуни афкори ӯ ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки муҳаққиқ бештар ҷиҳатҳои луғавии ифодаҳои мутаозидро дар забони тоҷикӣ ба назар мегирад.

Вожашиноси шинохтаи тоҷик М. Муҳаммадиев дар бораи мутаозодшавӣ зикр мекунад: “Антонимҳо яке аз категорияҳои муҳимми лексикӣ буда, дар

забон вазифаҳои гуногуни услубиро адо менамоянд. Калимаҳое, ки маънои хилофи ҳамдигарро ифода мекунанд, антониманд. Антонимҳои лексикӣ берун аз матн ҳам хусусияти антонимии худро нигоҳ медоранд. Аммо дар дохили матн дар алоқамандӣ бо калимаҳои антонимии худ, ҷиҳати антонимиашон равшантар аст. Ба ин тариқ, дар калмаҳои антонимӣ ба тариқи муқоиса мафҳум ё ягон хусусияти сифатии мафҳум ва ё предметҳо ба ҳам муқобил гузошта мешавад” [93, с.245].

Забоншиноси шинохтаи тоҷик М. Қосимова дар асари илмӣ худ “Таърихи забони адабии тоҷик” (2003) доир ба тақобули маъноии калимаҳо чунин мефармояд: “Антонимҳо калимаҳоеанд, ки аз ҷиҳати маъно ба ҳам зид мебошанд. Антонимҳо маъноҳои предметӣ, аломат, миқдор, ҳолат, ҳодисаҳои табииро ифода мекунанд: *гармо - сармо, рӯз - шаб, дӯст - душман, каж - рост, бад - нек, бадӣ – некӣ...* Калимаҳои антонимӣ бештар ашё, аломату ҳолат, миқдору андозаро мефаҳмонанд” [71, с.94].

Мутаазодшавии маъноҳои луғавии калимаҳои забони тоҷикӣ дар асару мақолаҳои забоншиноси варзида Ҳ. Мачидов муфассал матраҳ гардида, забоншинос доир ба ин масъала чунин ибрози назар намудааст: “Мутаазодҳо ... инъикосгари қонуниятҳои ягонагии олам ва муборизаи ба ҳам зидҳои паҳлуҳои мухталифи он буда, онҳо тазодҳои олами воқеиро дар шакли воситаҳои ифоданоки луғавӣ акс мекунанд... Дар маъноҳои ба ҳам зидди калимаҳо аломату хусусиятҳои мухталифи шайъҳо, ҳодисаҳо ва равандҳои гуногуни воқеӣ акс ёфтаанд. Аз ин лиҳоз, дар навбати аввал, калимаҳои ифодагари шайъҳо: *ширин - талх, хуб - бад, гафс - борик; аломати - аломат: кам - беш, дур - наздик, зуд – оҳиста* ва ҳаракат: *рафтан - омадан, хестан - нишастан, додан - гирифтан* бо ҳам антоним мешаванд [80, с.82]”.

Забоншиноси тоҷик Ҳ. Талбакова дар асри илмӣ худ «Антонимҳои забони тоҷикӣ» доир ба пайдошавии мутаазодҳо чунин ақидаро пешниҳод мекунад: «Мутобиқат дар асоси мантиқи муқобилгузори ашё ва рӯйдодҳо ба вучуд меояд ва ҷуфтҳои антонимиро тавлид мекунад ва

онро чунин шарҳ додаанд: тазод аз рӯи маъноӣ калима чизи зид аст, мутобиқа, ба ҳам мувофиқ омадани чизҳои ба ҳам зидро мегӯянд» [129, с.79].

Дар забоншиносии тоҷик дар бораи истилоҳи “мутобиқати зидмаъноӣ”-ро қор фармудани забоншиноси Эрон Қуруши Сафавӣ таъкид шуда, чунин ибрази ақида мавҷуд аст: “Истилоҳи мутобиқати зидмаъноӣ ба ҳангоми баҳс дар бораи мафҳуми мутақобил ё дар истилоҳи суннатӣ маонии мутақодӣ вожаҳо ба қор мераванд. Дар маъношиносӣ умдан аз истилоҳи тақобул ба қойи тазод истифода мешавад, зеро тазод сарфан гунае аз тақобул ба ҳисоб меояд” [44, с.273].

Қуруши Сафавӣ мафҳуми мутобиқати зидмаъноӣ”-ро ба шаш гурӯҳи маъноӣ қудо қарда, ҳар як гурӯҳро таҳлилу баррасӣ намудааст [44, с.273-275]. Бо тақя ба ин таснифот мо мисолҳои “Анвори Суҳайлӣ”-ро ба гурӯҳҳои зерини мутақодӣ тасниф намудем:

Гурӯҳи 1. Дар таснифоти Қуруши Сафавӣ ин гурӯҳ **“Тақобули мударриҷ” (градуалӣ)** номида шудааст [Гулназарзода 44, с.273]. Ба ин гурӯҳ сифатҳои аслии дохил мешаванд. Дар асари мавриди таҳқиқамон чунин мисолҳо зиёд буда, мо якҷанд намунаи онҳоро ин қо меорем:

Ғарибу шаҳриро ба насиби тамои хурсанд ғардониданд ва хурду бузургро ба атои амим аз абнои қинс мустағни сохтанд (195, с.30);

Ман умри худро дар подшоҳи гузаронидаам ва гарму сарди рӯзгор бисёр чашидаам (195, с. 349);

З-он, ки дар офоқ зи барнову пир,

Ҳеҷ қас аз ёр надорад гузир (195, с. 218);

Бархӯр зи ҳаёти абаду умри мухаллад,

Қ-ин аст дуо шому саҳар пиру қавонро (195, с.498).

Дар мисолҳои ин гурӯҳ қуфтҳои мутақодии *хурду бузург, гарму сард, барнову пир, пиру қавон* ба воситаи сифатҳои аслии тақобули маъноиро ташиқ дода, воситаҳои ифоданоқи луғавӣ мебошанд. Ноғуфта намонад, ки дар қумлаи аввал қуфтҳои мутақодии *ғарибу шаҳри* ва дар мисоли охир

чуфти мутазодии *шому саҳар* низ мушоҳида шуданд, вале онҳо ба гурӯҳи дигари таснифот мутааллиқанд.

Гурӯҳи 2. Ин гурӯҳ дар таснифоти Куруши Сафавӣ “*Тақобули мукамал*” ё *комплиментарӣ* номида шудааст [44, с.273]. Дар ин гурӯҳ маънои инкории яке аз ду калимаи муқобилмаъно дида мешавад. Чунончи:

Хунук он ки осоиши марду зан,

Гузинад ба осоиши хештан (195, с.61);

Зинда ба мурда машав, эй нотамом,

Зинда ту кун мурдаи худро баном (195, с.88);

Гар шуморӣ ёр касеро шумор,

К-ӯ бувад андар гаму шодият ёр.

Дӯст, ки дар шодиву гам нест дӯст,

З-ӯ чӣ шавад шод, ки гам худ ҳамӯст (195, с.225);

Васле, ки дар он малол бошад,

Ҳичрон беҳ аз он висол бошад (195, с.404).

Дар мисолҳои овардашуда як ҷузъи чуфти мутазодӣ дигарашро инкор карда, тақобули мукамалро ба вучуд меорад, ки ин боиси васеътар гардидани зиддияти аслии ҳодисаю воқеият мешавад.

Гурӯҳи 3. Гурӯҳи мазкур “*Тақобули дусӯя*” (*симметрӣ*) ном дорад. Доир ба ин навъи мутобиқати зидмаъноӣ Ж.Гулназарзода чунин гуфтааст: “Дар ин навъ чуфтҳо дар робитаи дусӯя бо якдигаранд” [44, с.274].

Муҳаққиқи рус К.В.Гудкова доир ба тақобули дусӯя чунин ақида дорад: “Тақобули дусӯя категорияи забонист, гарчанд онро аз нуқтаи назари фалсафа ва мантиқ низ баррасӣ кардан мумкин аст. Тақобули дусӯя на танҳо барои таҳлил намудани забон, балки нутқ ҳам имкон медиҳад [38, с.70].

Барои таҳлил ва собит намудани ин фикр боз рӯ меорем ба мисолҳо аз асар:

Марди зоҳидро ба истимоъи ин суханон сари риштаи ҷанги шавҳар ва зан ба ҷанг афтод (195, с.99);

*Фурсат нигоҳ дошта ва шаробҳои гарон бар **ошиқу маъшук** паймуда* (195, с.95);

Пирамарде зани нобакор ва ҷавон дар ақд орад ва дил дар ӯ бандад ва он зан марги ӯро аз Худо меҳоҳад (195, с.521).

Дар ҷумлаҳои боло калимаҳои *шавҳар* ва *зан*, *ошиқу маъшук*, *пирамарду* зани ҷавон тақобули дусӯяро ташкил медиҳанд, зеро ҷузъи якуми онҳо бо ҷузъи дуюм робитаи дутарафаи мутақобила дорад.

Гурӯҳи 4. Гурӯҳи мазкур “*Тақобули ҷиҳатӣ*” (*директивӣ*) ном дорад. Намунаҳои ин қабил калимаҳои, ки дорои мутобиқати зидмаъноӣ ҳастанд, бештар барои феълҳо хос аст, зеро он “ҳаракат ба сӯйи ё аз сӯйи гӯянда аст” [44, с.274].

Чӣ шавад, к-он гули раъно ба чаман боз **ояд**,

*Магар ин ҷон зи тани **рафта** ба тан боз **ояд*** (195, с.339);

*Мокиён ҷавоб дод ва гуфт: “Рост мегӯӣ, **боз омадани ту** ва **гурехтани ман** аз он аст, ки ҳаргиз бозеро бар сихи кабоб надидаӣ* (195, с.129).

Гурӯҳи 5. Гурӯҳи мазкур “*Тақобули вожагонӣ*” [44, с.274] ном дорад, ки мо онро тақобули грамматикӣ номида метавонем.

Дар рисолаи номзадии Б.Раҳмонӣ таҳти унвони “Хусусиятҳои луғавӣ-маъноӣ ва сохтори феъл дар “Таърихи Бухоро”-и Наршахӣ” чунин омадааст: “Ба мутақодҳои грамматикӣ ифодаи шакли луғавии феъли алоҳидае дар сурати тасдиқӣ ва инкорӣ бо усулҳои грамматикӣ аст, мисли *сулҳ кард* ва *сулҳ накард*, *гуфт* ва *нагуфт*, ки аз назари луғавӣ як феъл ҳастанд, вале аз назари маъноӣ грамматикӣ ду маъноӣ ба ҳам зидро ифода кардаанд” [110, с.66]. Аммо, дар мавриди шакли инкории феъл забоншиноси тоҷик Ҳ. Мачидов ин ақидаро қабул нашофта, чунин гуфтааст: “Ба гурӯҳи антонимҳои луғавӣ, инчунин шаклҳои инкори калимаҳо, ки аз ҷумлаи зухуроти хосиятҳои сарфӣ онҳо аст, дохил намешаванд. Мисолҳои навъи *овард* - *наовард*, *ширин* - *ширин не*, *баҳор* - *баҳорне* антоним набуда, шаклҳои тасдиқу инкори калимаҳои ҷудогона

мебошанд” [44, с.276]. Дар “Анвори Суҳайлӣ” бо ин навъи мутобиқати зидмаъноӣ мисолҳои зерин ба ҷашм расиданд:

Бо ҳок яксон шуд ва аз инҷо бузургон гуфтаанд, ки ба ҳар ҳол душмани доно аз дӯсти нодон беҳтар аст:

Душмани доно, ки гами ҷон бувад,

Беҳтар аз дӯст, ки нодон бувад (195, с.8);

Ва ҳамвора аз ҳоли ҳам бохабар буданд (195, с.391);

Бохабар рӯй ба роҳ овард ва чун домани диёнаташ аз лавси ин ифтиро пок буд (195, с.391).

Гурӯҳи 6. Гурӯҳи мазкур “Тақобули зимнӣ” (коннотативӣ) унвон гирифтааст [44, с.275]. Ба ин гурӯҳ мутақодҳое мутааллиқанд, ки гӯянда ё муаллиф зимни дидгоҳи худ калимаҳои овардаашро ба ҳамдигар муқобилмаъно сохтааст ва зидмаъно будани ин вожаҳо аз матн маълум мегардад:

Муҳолифи ту яке мӯр буд, море шуд,

Баровар зи сар он мӯри баргашта димор.

Мадеҳ замонаш аз ин бешу рӯзгор мабар,

Ки аждаҳо шавад, ар рӯзгор ёбад мор (195, с.116);

Пашиа чу пур шуд, бизанад пилро,

Бо ҳама тундиву салобат, ки ўст.

Мӯрчагонро чу фитод иттифоқ,

Шери жаёнро бидаронанд нӯст (195, с.122).

Бояд гуфт, ки дар бисёр мавридҳо мутобиқати зидмаъноӣ тавассути ҷуфтҳои мутақодие ифода меёбад, ки дар илми забоншиносӣ ба истилоҳ *антитеза* ишора карда мешаванд. Муҳаққиқи рус Е. С. Гаврилова дар ин хусус чунин мегӯяд: “Таснифоти антитеза дар асоси муқобилгузориҳои як / якчанд ҷуфти мутақодҳо сурат мегирад: 1) *антитезаи сода* – антитезае, ки аз як ҷуфти мутақодҳо иборатаст 2) *антитезаи мураккаб* – антитезае мебошад, ки дар асоси истифода бурдани як қатор ҷуфтҳои муқобилӣ ба вучуд меояд.

Ин навъи антитеза ҳангоми тавсифи васеъ ва муфассалу пуртазод дода шудани персонажҳо, ду ё якчанд объект дар муқобилгузории ҷуфтистеъмом кор фармуда мешавад” [29, с. 49]. Ин гуна мафҳумҳо бештар барои забони адабиёти бадеӣ хос ҳастанд, зеро дар он олами зоҳирӣ ва ботинии инсон акс меёбад. Барои тақвияти ин фикр боз мурочиат мекунем ба мисолҳо аз асари мавриди таҳлиламон:

Чун неку бади ту бар ту мегардад боз,

Бингар, ки чӣ кор мекунӣ дар ҳаққи хеш (195, с.462);

... Агарчи *андухгин бошам, шод шавам* ва ба дидори ҳумоюнаш аз банди *заму малол озод гардам* (195, с.504). Дар ин мисол феълҳои *андухгин бошам* ва *шод шавам* тақобули маъноиро ҳосил кардаанд. Мисолҳои дигар:

Агар риштаи сиёҳ ва сафеди рӯзу шаб барҳам тофтандӣ, ба қаъри он нарасидӣ (195, с. 46);

Якчанде бар ин бигузашт ва замона басте авроқи сафеду сиёҳи лайлу наҳор дарнавишт (195, с. 396);

Ман ҳамчу хору хокам ва ту офтобу абр,

Гулҳо ва лолаҳо диҳам, ар тарбият кунӣ (195, с.87).

Чунон ки аён гашта истодааст, дар мисолҳои овардашуда калимаҳои *сиёҳ* ва *сафед*, *рӯзу шаб*, *сафеду сиёҳ*, *лайлу наҳор*, *хору хок*, *офтобу абр* хусусияти зидмаъно доранд ва антитезаи мураккабро ташкил медиҳанд. Дар мисоли мазкур се ҷуфти муқобилмаънодида мешавад, ки онҳо бо маъноии иловагии худ тақобули маъноиро барои хонанда мушаххас ва нишонрас гардондаанд:

Хасми доно, ки офати ҷон аст,

Беҳтар аз дӯсте, ки нодон аст.

К-он чӣ нодон кунад, ҳама зарар аст,

В-агараи нафъ ҳаст, мухтасар аст (195, с. 337);

Ҷангу сулҳи бемаҳал н-ояд бақор,

Ҷойи гул, гул бошу ҷойи хор, хор (195, с.102).

Дар мисоли боло вожаҳои *хасм ва дӯст, доно ва нодон, зарар ва нафъ, ҷангу сулҳ, гул ва хор* антитезаҳои сода буда, тавсифи васеи хислатҳои қаҳрамонон ва хусусияти ашӯро боз ҳам равшантар возеҳтар инъикос менамоянд.

Ҳамин тариқ, ҳамаи шаш навъи тақобули маъноие, ки мо дар пайравии таснифот ё гурӯҳбандии пешниҳоднамудаи забоншиноси эронӣ Куруши Сафавӣ ва маъношиноси тоҷик Ж. Гулназарзода онро анҷом додем, дар асари мавриди пажӯҳиши илмиамон мавҷуд аст. Аз таҳлил аён гардид, ки вобаста ба дидгоҳи Ҳусайн Воизи Кошифӣ мутобиқати зидмаъноӣ дар “Анвори Сухайлӣ” мавқеи хос дошта, муаллиф онро хеле эҷодкорона ва бамавқеъ бо истифода аз навъҳои сода ва мураккаби ҷуфтҳои мутақозӣ қорбаст кардааст.

Хулосаи боби сеюм

1. Истилоҳи *парадигма* қисми хурди гурӯҳҳои луғавию маъноиро, ки онҳо аз рӯйи нишонаи умумияти маъноҳояшон муттаҳид ҳастанд, дарбар мегирад. Аз ин хотир дар қори илмии мо мафҳуми *марзи маъноӣ* мавриди истифода қарор гирифт;
2. Воҳидҳои марзи маъноӣ байни ҳамдигар бо муносибати маъноӣ алоқаманд буда, бо воҳидҳои марзи маъноии дигар вобастагӣ доранд. Ба мафҳуми марзи маъноӣ *ҳаста, воҳидҳои луғавии ба ҳаста наздик ва воҳидҳои луғавии аз ҳаста дур (канорӣ)* дохил мешаванд. Ба марзи маъноӣ гурӯҳи калимаҳое ворид мешаванд, ки дар атрофи як маъноӣ мушаххас мутаҳхид шудаанд.
3. Ба муаллифи асар муяссар шудааст, ки тавассути ҷудо кардани воҳидҳои луғавии асар ба гурӯҳҳои луғавию маъноӣ хусусияти маъноии онҳоро акс намояд.
4. *Гипонимия* ва яке аз навъҳои асосии маъноӣ вожаҳои асар аст. Зимни таҳлили мисолҳои асар маълум шуд, ки таносуби маъноӣ аз васеъшавии маъноӣ умумии мафҳумҳо вобаста мебошад. Мавзуи гипонимия дар забоншиносии тоҷик нисбатан камтар таҳқиқ гардидааст. Маълум шуд, ки

дар гипонимияи маъноӣ ҳар як гипоним метавонад нисбат ба калимаи дигар нақши гиперонимро иҷро кунад.

5. Маводи луғавии асар собит кард, ки *холонимҳои* ашъи одиро ифодакунанда, яъне *чӯзъвожаҳо* начандон зиёданд. Мисолҳо нишон медиҳанд, ки холонимҳои ашъи маҷмуиро ифодакунанда (*фалак, оташ, чаши, сар*) чӯзъвожаҳои сервазифа, яъне бисёрфункционалие доранд, ки дар асоси воҳидҳои луғавие сохта мешаванд, ки ба гурӯҳҳои луғавию маъноии дар таснифоти боби сеюм овардашуда мансубанд;

6. Дар асари мавриди таҳқиқи мазкур ҳодисаҳои гиперо-гипонимия (Котсова), холонимия ва меронимия (Колодко, Русина), *узъвожагӣ, аъзовожагӣ ва воҳидвожагӣ* (Ж. Гулназарзода) ба назар расиданд. Аз таҳлили чӯзъвожаҳо ва воҳидвожаҳо маълум шуд, ки дар забоншиносии қарнҳои миёнаи тоҷик масъалаи мавриди таҳқиқ дар таҳти истилоҳи исмҳои қулл ва чӯзъ ба таври амиқ ва пурра матраҳ гардидааст. Аз забоншиносони ватанӣ ин қисми маъноӣ луғавии калима дар доираи марзи маъноӣ аз тарафи маъношиносон Ш. Кабиров ва Ж. Гулназарзода омӯхта шудааст. Дар “Анвори Суҳайлӣ” воҳидвожагӣ ба воситаи алоқаи маъноии ҳиссаҳо, қисмҳо, андозаҳои мафҳумҳо ҳосил мегардад, воҳидшумурҳо ва воҳидвожаҳои онҳо бинобар бутун ва як қисми ченшавандаи ашъ буданашон аз рӯи хусусиятҳои функционалии худ воҳидвожа мебошанд;

7. Дар диссертатсия шаш навъи тақобули маъноие ба риштаи таҳлил кашида шуд, ки дар пайравии таснифот ё гурӯҳбандии пешниҳоднамудаи забоншиносии эронӣ Куруши Сафавӣ ва маъношиносии тоҷик Ж. Гулназарзода анҷом дода шуд. Таҳлил маълум сохт, ки мутобиқати зидмаъноӣ дар “Анвори Суҳайлӣ” мавқеи муҳимро ишғол кардааст.

ХУЛОСА

Объекти асосии илми семантикаи лингвистӣ маъноӣ луғавӣ буда, дар зери ин мафҳум мазмуни ашъии он фаҳмида мешавад. Ин маъно унсури низоми умумии маъноии забон аст. Илми маъношиносӣ дар асри XIX ташаккул ёфтааст. Илми мазкур сараввал дар Ғарб пайдо шуда, баъдан илми семасиологияи рус дар асоси ақидаҳои пешқадамтарини ҷаҳон инкишоф ёфтааст.

Дар илми забоншиносии тоҷик Абуалӣ ибни Сино, Носири Хусрав, Насируддини Тӯсӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, М. Қосимова, Б. Камолиддинов, С. Ҳалимиён, Ҳ. Мачидов, М. Саломиён, Ж. Гулназарзода, Б. Раҳмонӣ ва дигарон дар соҳаи маъношиносӣ ва қисматҳои он таҳқиқот бурдаанд.

Дар таҳқиқоти диссертатсионии мазкур, ки “Таҳлили навъҳои маъноӣ луғавӣ дар маъношиносӣ” дар асоси маводи асари машҳури асри XV “Анвори Суҳайлӣ” унвон гирифтааст, чунин бардошти илмӣ карда шудааст:

1. Дар доираи таҳқиқоти диссертатсионӣ хусусияти маъношиносии лингвистӣ, ҷойгоҳи маъношиносӣ дар бахшҳои забон, типологияи маъно, мафҳум ва маъноӣ истилоҳҳои *маъно*, *маъношиносии лингвистӣ* (*семасиология*), *маъноӣ луғавӣ*, *денотат*, *сигнификат*, *маъноӣ прагматикӣ*, *марзи маъноӣ*, *маъноӣ коннотативӣ*, *эҳсосӣ*, *услубӣ*, *холоним* ва *мероним*, *гипонимия*, *когипоним*, *воҳидвожагӣ*, *узввожагӣ*, *мутобиқати зидмаъноӣ*, *таносуби маъноӣ* ба риштаи таҳқиқ қашида шуда, шарҳу эзоҳи онҳо аз луғатҳои забоншиносӣ ва қорҳои илмии муҳаққиқон оварда шуданд;

2. Маъношиносии лингвистӣ монандӣ ва тафовутҳои шаклу маъно дорад ва муносибати байни вазифаҳои маъносозии забонро нишон медиҳад.

Соҳаи маъношиносии лингвистӣ вазифаҳои муайян кардани аломатҳо, мазмун, маъно ва намудҳои иттилоотро дар бар мегирад. Барои ин дар байни намудҳои иттилоот маҳдуд ва ҷудо кардани маъноӣ забонӣ аз навъҳои дигари иттилоот зарур аст, чунки танҳо ба шарофати ин гуна таҳқиқот аз рӯйи таснифи шаклу маъноӣ калимаҳо, категорияҳои грамматикӣ маъно ва шакл, маъноҳо ва вазифаҳои грамматикӣ муяссар мегардад.

3. Мавқеи маъношиносии лингвистӣ дар бахшҳои гуногуни илми забоншиносӣ хеле бориз аст. Ҳангоми таҳлил муайян гардид, ки забон ҳамчун низом ду самт: шакл ва мундариҷаро фаро мегирад. Онҳо якдигарро пурра намуда, хусусияти муқобиротии забонро муайян месозанд. Мундариҷа дорои маъно ва мавқеи хоса аст ва ифодагари ғановату зебогии забон аст.

4. Маъно аз ҷиҳати мундариҷа виртуалӣ ва актуалӣ буда, маънои виртуалӣ аз як тараф умумияти маънои ҳамон калима аст ва умумитарин дар байни дигар навъҳои маъно аст. Ин намуди маъно метавонад дар айни замон дорои имкониятҳои зиёд ва маҳдуд бошад, зеро маънои актуалии мафҳумҳои забон бо дараҷаи минималии умумияти муқобирот вобастагӣ дошта, маънои виртуалӣ бошад, бо дараҷаи максималии он марбут аст. Ҳар ду навъи маъно алоқаи мустақкам доранд ва маънои виртуалӣ аз маънои актуалӣ мушаххас мегардаду дар асоси маънои актуалӣ ташаккул меёбад. Ғайр аз ин, маънои виртуалӣ барои маънои актуалӣ ҳамчун таҳкурсии хизмат мекунад.

5. Луғат ба мисли қабатҳои дигари забон низом аст, яъне маҷмуи унсурҳои мебошад, ки дар муносибати қонунӣ қарор дошта, маҷмуи бутунеро ташкил медиҳад. Калимаҳои забон бо ҳам муносибатҳои монандӣ (муродифот), айният (ҳамгуншавӣ), муқобилият (мутаозодҳо) ва ғайра доранд. Калима ҳамчун воҳиди забон дорои шаклу мазмун ва маъно аст.

Сема – қисми таркибии хурдтарини маънои луғавии калима мебошад. Он ҷузъи маъноист, ки нишонаи фарқкунандаи денотати калима (ашё, ҳодиса, раванд)-ро нишон дода, барои фарқ кардани маънои калимаҳои истифода мешавад.

6. Дар илми забоншиносӣ маънои луғавии калима ва мавқеи он дар низоми луғавӣ ба таври амиқу дақиқ таҳлил шудааст. Таҳқиқоти забоншиносони муосир собит намудаанд, ки дар илми семантика нақши калима ниҳоят муҳим аст ва маънои луғавии калима низ дар низоми маъноии забонӣ мавқеи бориз дорад. Таҳқиқи ҳамачонибаи калима ва маънои луғавии он дар раванди дарки ягонагӣ ва бутунии низоми забон бо зернизомҳои мусоидат мекунад. Аз осори илмии ба ин мавзӯ бахшидаи олимони

забоншиноси давраи классикӣ ва муосир маълум мегардад, ки онҳо барои мушаххас намудани шабоҳату тафрикаи байни воҳидҳои низоми луғавӣ, ошкор намудани мақом ва ҷойгоҳи маъноӣ луғавӣ дар инкишофи ҷиҳатҳои гуногуни забони тоҷикӣ ва таъсири мутақобилаи байни воҳидҳои луғавии он саҳми калон гузоштаанд;

7. Яке аз навҳои хеле муҳимми маъно дар илми маъношиносӣ ин маъноӣ денотативӣ мебошад, ки бо маъноҳои дигар алоқаи мустақкам дорад. Ин маъно ғангоми ба гурӯҳҳои мавзую маъноӣ ҷудо кардани калимаҳои асари мавриди таҳқиқамон дар намунаҳои сершумор пайдо гардид. Таҳқиқи ҷумлаҳои асар собит сохт, ки денотатҳо дар сохтани маъноӣ маҷозӣ низ иштирок мекунанд;

8. Дар забоншиносии муосир бо истилоҳи маъноӣ сигнификативӣ мафҳуме фаҳмида мешавад, ки хусусияти денотати муайянро дар тафаккури инсон инъикос мекунад, чунки денотатҳо одатан маъноӣ гуногунро ифода мекунанд. Ҷузъи сигнификативӣ маъноӣ умумии денотативиро шарҳ дода пурра мегардонад. Муаллиф метавонад яке аз аломатҳои барҷастаи ашъ ё ҳодисаро мувофиқи завқи худ таъкид намояд. Дар асари таҳқиқшаванда ба адиб муяссар гаштааст, ки ҷузъҳои сигнификативиро эҷодкорона кор фармуда, фикрашро ҷолибу рангин намояд;

9. Аз таҳқиқи анҷомдодаамон аён мегардад, ки барои равшан сохтани таносуби маъноӣ байни денотатҳое, ки дар дохили гурӯҳҳои луғавию маъноӣ қарор доранд, номи ашъ, сифату аломат, баъзе шумораҳо ва гурӯҳҳои дигар маъноӣ сигнификативӣ мавқеи калонро ишғол мекунанд. Дар раванди ифода намудани сермаъноӣ, маъноҳои маҷозӣ ва фразеологизмҳо ҷузъи сигнификативӣ хеле фаъол аст. Дар фасли мазкур таъсири мутақобила ва таносуби маъноӣ байни денотатҳо ва сигнификатҳои онҳо равшан гардид;

10. Боз як мафҳуми муҳимми дар ин боб таҳқиқшуда ин маъноӣ прагматикии вожаҳо мебошад. Ҷумлаҳои асар аз алоқаманд будани маъноӣ

прагматикии калимаҳо бо суханони гӯянда ва муоширати қаҳрамонон шаҳодат медиҳанд;

11. Собит гардид, ки маъноӣ коннотатсионӣ калимаҳои асари таҳқиқшаванда ба доираи маъноӣ прагматикии калима дохил мешавад. Маъноӣ коннотатсиониро воситаҳои интихобкардаи муаллиф нишон дода метавонанд, зеро муносибати муаллифро ба воқеияти объективӣ тавассути алоқаи байни маъноӣ асосӣ ва маъноӣ иловагии калимаҳо дарк кардан мумкин аст;

12. Маъноӣ эҳсосӣ низ ба доираи омӯзиши маъноӣ прагматикӣ дохил мешавад. Ин маъно ҳамаҷун хусусияти дохилии забон барои инъикос кардани эҳсосоти қаҳрамонони асар истифода мешавад. Аз таҳлили ҷумлаҳои асар аён гашт, ки маъноҳои эҳсосӣ ва коннотативӣ бо ҳам алоқаи зич дошта, ифода намудани эҳсосоти одамон тавассути қорбурди ҷузъи маъноӣ эҳсосотидошта дар низоми семантикии калима муяссар мегардад;

13. Таҳқиқи маъноӣ услубии таркиби луғавии асари мавриди баррасиамон маълум кард, ки дар насри бадеии адиб қорбурди ҳодисаҳои забонӣ ба афзуншавии ҳусни баён ва фасоҳати забони асар мусоидат намудааст. Нависанда сабки хоси бадеӣ дошта, дар ифода намудани фикри худ усулҳои луғавию маъноӣ ибора ва таркибсозиро фаъолона истифода мебарад.

14. Дар забоншиносии муосир истилоҳи маъно ва маънодорӣ калима роиҷ аст, ки мо онро дар доираи парадигматикаи луғавӣ баррасӣ намудем. Маълум шуд, ки мафҳуми парадигма аломату нишонаҳои алоқамандкунандаи калимаҳоро маҳдуд месозад. Собит гашт, ки таркиби луғавии асар дорои парадигмаи фаъл, серистеъмол ва пуробуранг аст. Ин хусусиятҳои забони асар умумият ва фарқияти маъноӣ воҳидҳои луғавии асарро равшану возеҳ нишон медиҳанд;

15. Таҳлил нишон дод, ки марзи маъноӣ дорои ҳаста, воҳидҳои луғавии ба ҳаста наздик ва воҳидҳои луғавии аз ҳаста дур, яъне қанорӣ буда, онҳо бо якдигар дар таъсири мутақобила ҳастанд. Ҳангоми таҳлил вао мӯзиши калимаҳои як маъноӣ умумидошта ва ба ҳам алоқаманд мафҳуми марзи

маъноӣ ба вучуд меояд. Ин мафҳум калимаҳои сермаъно, якмаъно ва воҳидҳоеро, ки бо маънои алоҳидаи худ мутааллиқи калимаи сермаъно хастанд, дар бар мегирад. Мафҳуми марзи маъноӣ дорои хусусияти инъикос кардан, яъне шарҳу эзоҳ додани муносибати байни маънои калимаҳо дар низоми маъноҳои луғавӣ мебошад;

16. Боз як мафҳуми барои забоншиносии ватанӣ нисбатан нав, ин мафҳуми гипонимия аст. Ин ҳодисаи забонӣ дар асар барои ифода кардани хусусияти маъноии вожаҳо аз рӯйи нишона, макони қарор доштан, вожаҳои мансуб ба онҳо ва аз рӯйи гурӯҳҳои луғавию маъноӣ (ГЛМ) тасниф намудани ин вожаҳо истифода шудааст. Дар ҳудуди гипонимия, инчунин таносуби маъноӣ равшан мегардад, ки он аз васеъшавии маънои умумии мафҳумҳо вобаста аст. Гипероним, ки калимаи ифодакунандаи мафҳуми умумии чинсӣ аст, бо гипоним, яъне калимаи ифодакунандаи ҷузъиёти ин мафҳум марбут буда, онро ба худ тобеъ мекунад ва маънои иловагӣ пайдо мекунад. Дар навбати худ, гипонимҳо метавонанд нисбат ба калимаи дигар гипероним шаванд. Ҳодисаҳои меронимия, полисемия ва антонимия ба доираи гипонимияи маъноӣ дохил мешаванд;

17. Дар диссертатсия ҳодисаҳои забонии ҷузъвожагӣ (меронимия), узввожагӣ (аъзовожагӣ) ва воҳидвожагӣ таҳлилу баррасӣ шуданд. Маълум гашт, ки аз тарафи забоншиносони Ғарб ва Россия таснифоти муфассали меронимҳо гузаронида шудааст. Дар илми забоншиносии ниёгонамон низ исмҳои кулл ва ҷузъ, ки яке аз шохаҳои ҷузъвожагӣ мебошанд, муфассал таҳқиқ шуданд. Аз таҳлили ҷумлаҳои асар чунин бармеояд, ки ҷузъвожаҳо ва воҳидвожаҳои он маънои зарурӣ ва маънои иловагӣ доранд. Дар натиҷаи алоқамандии маъноии мафҳумҳо ҳодисаи воҳидвожагӣ пайдо мегардад ва дар доираи он воҳидшумурҳо ба вазифаи воҳидвожаҳо меоянд. Таносуби маъноии воҳидвожаҳо дар баъзе ҳолатҳо хангоми ба доираи маъноии онҳо дохил шудани маъноҳои иловагӣ ба вучуд меояд;

18. Истилоҳи мутобиқати зидмаъноӣ низ барои забоншиносии тоҷик нисбатан нав буда, ин ҳодисаи забонӣ дар асар вобаста ба дидгоҳи адиб

мавқеи ҳос дорад. Муаллиф навъҳои сода ва мураккаби чуфтҳои мутазодиро хеле моҳирона қорбаст намудааст ва онҳо бо маъноӣ иловагии худ мазмунӣ асарро барои хонанда нишонрас қардаанд. Инчунин мутобиқати зидмаъноӣ таъсири ҳислатҳои қаҳрамонону хусусияти ашро равшану возеҳ ифода намудааст.

ТАВСИЯҲО БАРОИ ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

Ба сабаби он ки дар забоншиносии ватанӣ – бахши маъношиносӣ масъалаи омӯзишу баррасии вижагиҳои навъҳои маъно дар намунаи осори Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва осори дигар адибону шоирон ҳанӯз ба таври кофӣ омӯхта нашудааст, барои пешрафти самти мазкур чунин тавсияҳоро зарур медонем:

1. Дар забоншиносӣ маъношиносии лингвистӣ чун забоншиносии компютерӣ, забоншиносии равонӣ, забоншиносии иҷтимоӣ нисбатан нав пайдо шуда бошад ҳам, бояд мавқеи худро устувор намояд. Дар ин росто, бояд пажӯҳишҳои илмӣ вобаста ба маъношиносии лингвистӣ ва бахшҳои он - маъношиносии луғавӣ ва маъношиносии грамматикӣ рӯйи қор оянд, то масъалаҳои актуалии ин илмро баррасӣ намоянд.

2. Беҳтарин таҳқиқоти маъношиносони машҳури ҷаҳон оид ба илми маъношиносӣ мавриди омӯзиш ва тарҷума қарор гирифта, дар ин замина бо тақия ба осори пурғановати донишмандони классики тоҷик илми маъношиносии тоҷик густариш дода шавад.

3. Маъношиносии луғавӣ ҳамчун зинаи аввал ва меҳварии маъношиносии лингвистӣ барои шарҳу тафсири ҳамаи воҳидҳои забон заминаи асосӣ маҳсуб меёбад. Аз ин рӯ лозим аст, вижагиҳои маъноӣ луғавӣ ва навъҳои он дар намунаи воҳидҳои забон мушаххасан баррасӣ шаванд.

4. Омӯзиш, таҳлил ва таҳқиқи вижагиҳои навъҳои маъноҳои луғавӣ ва грамматикӣ дар намунаи асар ё осори шоиру нависандагон паҳлуҳои гуногуни хусусияти ин навъи маъноҳоро ошкор ва муайян мекунад.

5. Бояд фарҳанг ё луғатномаи истилоҳоти маъношиносии лингвистӣ барои дастрас ва осон гардидани маълумот доир ба маъношиносӣ таҳия гардад.

6. Дар заминаи пажӯҳиш вобаста ба таҳлили маъноӣ луғатҳои тафсирий, басомад, фарҳанги осори шоирону нависандагон таҳия гарданд.

РУЙХАТИ АДАБИЁТ

А) АСАРҲОИ ИЛМӢ

1. Абдуллоева Г. Семиотика. – Душанбе: Эр граф, 2021. – 65 с.
2. Абуали ибни Сино. Осори мунтахаб. Ҷ.1. – Душанбе, 1980. – 478 с.
3. Ансорова, М. М. Лингвоцветовая картина мира в разноструктурных языках: семантико-стилистический аспект. – Душанбе, 2022. – 178 с.
4. Апресян, Ю.Д. Лексическая семантика / Ю.Д. Апресян. - М., 1974. 380 с.
5. Апресян, Ю. Д. Коннотация как часть прагматики слова // Апресян Ю. Д. Избранные труды. Том II. Интегральное описание и системная лексикография. - М., 1995. – 769 с.
6. Арсентьева, Ю. С. Сигнификативно-денотативный компонент значения фразеологизмов-эвфемизмов английского и русского языков // Филология и культура. - 2012. - №1(27). – С.5-8.
7. Артемова, Н. В. Полевая организация глагольной лексики в современном русском языке. - М., 2003. – С. 15.
8. Арутюнова, Н. Д. Языковая метафора (синтаксис и лексика). – М., 1979. - С. 147-173.
9. Афсаҳзод, А. А. Манбаъ ва густариши ҷаҳонии ривоятҳои форсии ва арабии “Калила ва Димна”. – Душанбе, 2007. - 120 с.
10. Афанасьева Л. В. Лексико-семантическое поле как лингвистическая единица / <https://crust.ust.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1c31617a-6ebe-4940-a634-744d457b9476/content>
11. Ахмади, З. Семантические преобразования таджикско-персидских лексических единиц (на примере «Сокровищницы Харезмшаха») / З. Ахмади // Вестник Нижегородского университета им.Лобачевского. – 2016. - №1. - С.194-198.
12. Ахманова, О. Очерки по общей и русской лексикологии / О. С. Ахманова. – М., 1957. – 420 с.
13. Балли, Ш. Французская стилистика. - М.: ИЛ, 1961. - 394 с.

14. Бегизова, М. К вопросу о соотношении денотативного и сигнификативного компонентов значения в семантике антропонимов / М. Бегизова / Узбекский государственный университет мировых языков. – Ташкент, 2018. - С.99-101.
15. Белова, О. В. Русский язык и культура речи. Конспект лекций / О. В. Белова. – Самара: ГОУВПО ПГУТИ, 2011. – 246 с.
16. Беляевская, Е. Г. Семантика слова / Е. Г. Беляевская. - М., 1987. – 128с.
17. Бережан, С. Г. О лингвистической и отражательной семантике / С. Г. Бережан // Исследования по семантике. - Уфа, 1979. - С.3-11.
18. Болотов, В. И. Эмотивность текста в аспектах языковой и неязыковой вариативности / Основы эмотивной стилистики текста. - Ташкент: ФАН, 1981.
19. Будагов, Р.А. Писатели о языке и язык писателей. - М.:МГУ, 1984.-280 с.
20. Бурукина, О. А. Коннотация как культурная универсалия. // Философия. Язык. Культура. Вып. 2. – С-Пб: Алетейя, 2011. - 325с.
21. Васильев, Л. М. Современная лингвистическая семантика. - М., 1981. – С. 126-136, 151-166.
22. Васильев, Л. М. Теория семантических полей // Вопросы языкознания, 5, 1971. - С. 105-113.
23. Виноградов, В. В. Наука о языке художественной литературы / В. В. Виноградов. – М., 1963. -255с.
24. Виноградов, В. В. Стилистика, Теория поэтической речи. Поэтика литературы /В. В. Виноградов. – М.: Академия наук, 1963. – 253 с.
25. Виноградов, В. В. Основные типы лексических значений слова// Избранные труды. Лексикология и лексикография литературы / В. В. Виноградов. - М., 1977. - С. 162-189.
26. Виноградов, В. В. Об омонимии и смежных явлениях//Академия наук СССР. Институт языкознания / Вопросы языкознания, №53, 1960. – С.1-18

27. Винокур, Т. Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц / Т. Г. Винокур // АН СССР, Ин-т русского языка; отв. ред. А. Н. Кожин. – М.: Наука, 1980.
28. Вундт, В. Проблемы психологии народов. - М.: Либроком, 2010. - 144 с.
29. Гаврилова, Е. С. Лингвистическое выражение противопоставления // Вестник КГУ им. Некрасова. - №3, 2013. - С.141-144.
30. Гак, В. Г. Повторная номинация и ее стилистическое использование / В. Г. Гак // Вопросы французской филологии. - М., 1972. - С. 123-136.
31. Галкина-Федорук, Е. М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке / Е.М. Галкина-Федорук // Сборник статей по языкознанию. - М.: Наука, 1952. - С. 33-42.
32. Гинзбург, Р. З., Хидекель С. С., Князева Г. Ю. Лексикология английского языка. – М., 1979. – 238 с.
33. Глушкова, В.Г. Лингвостилистические особенности эпитетов в художественной прозе С.Н.Есенина: автореф.дис. ...канд.филол. наук / В.Г. Глушкова. - Белгород, 2000. - 23с.
34. Городецкий, Б.Ю. К проблеме семантической типологии / Б.Ю. Городецкий. - М.: Просвещение, 1969. - 563 с.
35. Григорьев, В.П. Грамматика идиостиля/В.П.Григорьев. - Москва: Наука, 1983. - 225 с.
36. Гридина, И.Н. Гипо-гиперонимические отношения в ментальном лексиконе детей и взрослых: дисс. канд. филол. наук / И.Н. Гридина.- Санкт-Петербург, 2010. - 345 с.
37. Гудкова, Я.А. Антонимия в первичном и вторичном поэтическом тексте: на материале произведений Дж. Г. Байрона «Дон Жуан» и А.С. Пушкина «Евгений Онегин» и их поэтических переводов / Я.А.Гудкова. – Ростов на Дону, 2010. – 186 с.
38. Гудкова, К.В. К вопросу об антонимических и бинарных оппозициях / К.В.Гудкова // Вестник СПбГУ. Сер. 9. 2012. Вып. 3, 2012. - С.68-71.

39. Гулназарова, Ж. Таносуби парадигматикии вожагон / Ж. Гулназарова // Маводи Конф. чумх. илмӣ-назариявӣ.... – Душанбе, 2015. - С.359-360
40. Гулназарова, Ж. Намунаи робитаи маъноии вожагон дар «Бӯстон»-и Саъдии Шерозӣ / Ж. Гулназарова // Забон - рукни тоат. Маҷаллаи илмӣ назариявӣ. Китоби 7. – Душанбе: Пойтахт, 2016. – С.36-46.
41. Гулназарова, Ж. Равобити мафхумии вожағони забон // Масъалаҳои мубрами забони адабии тоҷик. – Душанбе: Пойтахт, 2017. – С. 295-307.
42. Гулназарова, Ж. Марзҳои маъноии чанд феъл дар «Баҳористон»-и Абдуллоҳи Қомӣ // Забон – рукни тоат. –Маҷаллаи илмӣ назариявӣ. Китоби 9. – Душанбе: Пойтахт, 2017, –С.185-198.
43. Гулназарова, Ж. Маъноии денотативӣ-сигнификативии феъл дар «Хирадномаи Искандарӣ»-и Абдуллоҳи Қомӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илми филология. - 2019, №1. – С.8-13.
44. Гулназарова, Ж. Низомии маъноии феъл дар забони адабии тоҷикӣ (бар маъноии осори бадии Абдуллоҳи Қомӣ) / Ж. Гулназарова. Монография. – Душанбе, 2022. – 334с.
45. Гуломов, Х. Текстобурундаи ролъ метафоры в языковых картинах носителей английского и таджикского языков: когнитивный подход: дис. ... канд. наук / Х. Гуломов. –Душанбе, 2020. – 152с.
46. Давлатмирова М. Б. Универсальное и этноспецифичное в языковой репрезентации макроконцепта «судьба» (на материале таджикского, арабского и шугнано-рушанской группы языков): автореф. дис. ... д-ра. филол. наук: 10.02.20 / М. Б. Давлатмирова. – Душанбе, 2019. – 42 с.
47. Денисенко, В. Н. Семантическое поле как лексическая категория и метод анализа языка / В. Н. Денисенко // Вестник РУДН, сер. Лингвистика. – 2002, №3., – С.48-55.
48. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. - Душанбе, 1973. - 458 с.
49. Ибн аль-Мукаффа. Калила и Димна (перевод с арабского Б.Шидфар). – М.: Худ. лит-ра, 1986. –301с.

50. Зубова, Л.В. Потенциальные свойства языка в поэтической речи Цветаевой (семант. аспект) / Л.В. Зубова. – Л.: Наука, 1987. – 87 с.
51. Искандарова, Д. М. Стереотипы и ценностные доминанты в языковой картине мира таджикско-русского билингва / Д. М. Искандарова // Исследования по когнитивной лингвистике. – Душанбе, 2013. – С.69-74.
52. Искандарова, Д. М. Хусусиятҳои хосси Пайкараи миллии забони тоҷикӣ / Д. М. Искандарова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - 2021, №1. –С. 5-12.
53. Исмоилов, Ш. Вожаҳои сермаъно – аз омилҳои хуби тасвири бадеӣ / Ш. Исмоилов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - 2019. – С. 13-22.
54. Кабиров, Ш. Равобит ва ҳамнишинии воҳидҳои забон дар занҷираи гуфтор / Ш. Кабиров. – Душанбе, 2021. – 329 с.
55. Камолиддинов, Б. Услубшиносӣ / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 115с.
56. Камолиддинов, Б. Хусусиятҳои услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ / Б.Камолиддинов. –Душанбе: Маориф, 1992. – 128с.
57. Камолиддинов, Б. Сухандонон сухан санчида гӯянд / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 2005. – 171 с.
58. Камолиддинов, Б. Сухан аз баҳри дигарон гӯянд (Нуқсонҳои забони аҳли матбуоти тоҷик) / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Дунёи дониш, 2015. – 400 с.
59. Караулов, Ю. Н. Структура лексико-семантического поля / Ю. Н. Караулов // Филологические науки. -1972. - № 1. - С. 57-68.
60. Карнаухова, В. В. Семантическое варьирование имён прилагательных как типологическая черта идиостиля А.С.Грина: автореф. дис. канд. филол. наук. - Белгород, 1998. - 21 с.
61. Кобозева, И.М. Лингвистическая семантика / И.М. Кобозева. - М.: МГУ, 2007. - 352 с.

62. Колодько, Д. А. Меронимические отношения как проявление системности лексики / Д. А. Колодько // Вестник Национального педагогического ун-та. – Киев, 2016. – С.270-275.
63. Константинова, С. К. Олицетворение в художественном тексте: дис. ... канд. филол. наук / С. К. Константинова. -Белгород, 1996. - 223 с.
64. Котцова, Е.Е. Гипонимия в лексической системе русского языка: на материале глагола: автореф. дисс. д-ра наук / Е.Е.Котцова. -Архангельск, 2010. - 45с.
65. Кронгауз, М. А. Семантика / М. А. Кронгауз. - М., 2005. - 352 с.
66. Кузнецова, Э. В. Лексикология русского языка / Э. В. Кузнецова.-М.: Высшая школа, 1982. – 270 с.
67. Кунин, А. В. Курс фразеологии современного английского языка / А. В. Кунин. – М.: Высш.шк.; Дубна: Феникс, 1996. – 381 с.
68. Кузьменко, Н. В. Меронимы современного английского языка в свете теории грамматикализации / Н. В. Кузьменко // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А, Гуманитарные науки. - 2020. - № 10. – С. 121-127.
69. Қаҳҳоров, Ш. Р. Таҳлили луғавӣ-маъноии зарбулмасал ва мақол дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ. Дисс. номз. илм. филол. / Ш. Р. Қаҳҳоров. – Хучанд, 2021. – 174с.
70. Қосимова, М. Н. Таърихи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.1 / М.Н. Қосимова. –Душанбе, 2003. – 492 с.
71. Қосимова, М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). Ҷилди 1 / М. Н. Қосимова. –Душанбе, 2011. – 568 с.
72. Қосимова, М. Н. Таърихи забони адабии ҳозираи тоҷик / М. Н. Қосимова. –Душанбе, 2016. - Ҷ.2. –238 с.
73. Лайонз, Дж. Введение в теоретическую лингвистику. / Дж.Лайонз. – М., 1978. - 540 с.
74. Лайонз, Дж. Лингвистическая семантика. Введение / Дж.Лайонз. – М.: Языки славянской культуры, 2003. -397с.

75. Леонович, О. А. В мире английских имен / О. А. Леонович. - М.: Астрель, 2002. - 160 с.
76. Матробиён, С. Қ. Метафора ва метонимия асоси баррасии «тасвири ҷаҳон» дар забоншиносии шинохтӣ (когнитивӣ) / С. Қ. Матробиён, М. М. Бобоев // Паёми Донишкадаи забонҳо. Силсилаи илми филология, педагогӣ. – Душанбе, 2022, №3(47). - С.76-79.
77. Мачидов Ҳ. Сермаъноии луғавӣ / Ҳ. Мачидов. // Маърифат. – 1997. - № 9-12. – С. 7-9.
78. Маджидов, Х. Фразеологическая система современного таджикского литературного языка / Х. Маджидов. - Душанбе, 2006. - 406 с.
79. Мачидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Луғатшиносӣ / Ҳ. Мачидов. – Душанбе: Деваштич, 2007. Ҷ.1. - 241 с.
80. Мачидов, Ҳ. Сеҳри сухани форсии тоҷикӣ [Матн] / Ҳ. Мачидов. – Душанбе: Дақиқӣ, 2014. – 352 с.
81. Мещанинов, И. И. Общ ее языкознание. - М., 1940.
82. Митрофанова, О. А. Структурный анализ сигнификативного значения: На материале глаголов процесса мышления английского и русского языков. – М., 1999. – 233 с.
83. Москвин, В.П. Выразительные средства современной русской речи: Тропы и фигуры. Общая и частная классификации. Терминологический словарь. – М.: ЛЕНАНД, 2006. – 376 с.
84. Муслимзода, Ҳ. А. Мутобиқати ҷузъҳои мутобиқати зидмаъноӣ дар қасоиди Манучехрии Домғонӣ / Ҳ. А. Муслимзода // Паёми Донишкадаи забонҳо. Силсилаи илми филология, педагогӣ ва таърих. – Душанбе, 2022, №3(47). - С.50-5
85. Мухортов, Д. С. Вариативность значения слова в функционально дифференцированной речи / Д.С.Мухортов. – М., 2003. -187с.
86. Мухторов З. М. Семиотика и лингвистика: учебное пособие / З.М. Мухторов. - Душанбе: РТСУ, 2016. – 112 с.

87. Муҳаммадиев М., ТалбаковаҲ., Нурмаҳмадов Ю. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. -Душанбе, 1997.- 190 с.
88. Муҳаммадиев, М. Синонимҳо дар забони ҳозираи тоҷик. - Душанбе, 1962. - 162 с.
89. Муҳаммадиев, М. Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1968. – 63 с.
90. Муҳаммадиев, М. Дар бораи калима ва инкишофи маънои он // Мактаби советӣ, 1976.№ 3.- С. 18-21.
91. Муҳаммадиев, М. Эвфемизм ва аҳаммияти он // Мактаби советӣ. №11, 1978. –С. 32 – 36.
92. Муҳаммадиев, М. Омонимҳо дар забони тоҷикӣ // Мактаби советӣ,-№4, 1990.- С.22-25.
93. Муҳаммадиев, М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ. –Душанбе: Маориф, 1993.- 271с.
94. Мухамедходжаева, Р.А. Лексико-семантические особенности «Мантик-ут-тайр» Аттора Нишопури / Р. А. Мухамедходжаева: дисс. канд. филол. наук. – Душанбе, 2022. -186с.
95. Найда, Е. А. Анализ значения и составление словарей [Текст] / Е.А. Найда // Новое в лингвистике. – М., 1962. – Вып. 2. – С. 45–71.
96. Назар, М. Баъзе мулоҳизаҳо дар бораи «Анвори Суҳайлӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илми филология. - 2020, №8. – С.354-357.
97. Назаров, М. Н., ТағоевТ. З. Вижагии луғавӣ ва муносибати маъноии мафҳуми «гул» бо вожаҳои дигари мутаносиб ба он дар забони ғазалиёти Шайх Саъдӣ / М. Н. Назаров, Т. З. Тағоев // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, №1/4 (80). –С.55-61.
98. Назар М. Баъзе мулоҳизаҳо дар бораи «Анвори Суҳайлӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илми филология, 2020, №8. – С.354-357.
99. Насируддини Тусӣ. Асос-ул-иктибос. –Техрон, 1323х. - 40с.

100. Никитина, С. Е. Семантический анализ языка науки: На материале лингвистики. Изд. 2, испр. и доп. / С. Е. Никитина 2010. - 146 с.
101. Новиков, Л. А. Семантика русского языка. - М., 1982. – 272 с.
102. Норман, Б. Ю. Лингвистическая прагматика / Б. Ю. Норман. – Минск, 2009. - 185с.
103. Парсиева, Л. К., Гацалова Л. Г. Грамматические средства выражения эмотивности в языке. – Владикавказ, 2012. – 180с.
104. Пахомова, И. Н. Коннотация и лексическая семантика слова: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Пахомова И. Н. –Тамбов, 2009. –21 с.
105. Пейсииков, Л.С. Лексикология современного персидского языка. -М.:Изд. МГУ,1975.-206 с.
106. Покровская, Я. А. Отражение в языке агрессивных состояний человека (на материале англо и русскоязычных художественных текстов). - Волгоград, 1998. - 321с.
107. Полмер Франк. Нигоҳе тоза ба маъношиносӣ / Полмер Франк; тарҷумаи Куруши Сафавӣ. –Техрон, 1372. –270 с.
108. Пумянский, А. Л. О принципе языковой многозначности // ВЯ, 1983, №1. – С. 122 – 130.
109. Раҳимов, Ф. Ҳ. Вижагиҳои забони матнҳои интернет-ВАО дар мисоли шабакаҳои иҷтимоӣ / Ф.Ҳ.Раҳимов. Дисс.номзадӣ. –Душанбе, 2022. -169с.
110. Раҳмонов, Б. Н. Хусусиятҳои луғавӣ-грамматикии феъл (дар асоси маводи “Таърихи Бухоро”). – Душанбе:Донишварон, 2017. -188с.
111. Русина, Ю. Н. Семантика меронимов современного английского языка: автореф. дис. на соиск. учен.степ. канд. филол. наук (10.02.04) / Ю. Н. Русина. – Минск, 2007. – 24 с.
112. Саид, Дж.И. Семантика, 2-е изд./Дж.И.Саид. -Wiley-Blackwell, 2003. - 115с.
113. Саломов, М. Ифодаи маҷоз дар ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ. / М. Саломов. –Душанбе, 2001.- 138с.

114. Саломов, М. Категорияҳои маъноӣ дар забони ғазал // Забон-рукни тоат. Китоби ҳафтум. – Душанбе, 2014. - С. 42-59.
115. Саломов, М. Семантика ё назаре ба маъношиносӣ //Забон-рукни тоат. Китоби панҷум.–Душанбе, 2011.-С. 11 -16.
116. Саломов, М. Вижагиҳои забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV (таҳлили сохтори фонетикӣ, семантикӣ ва фразеологию луғавӣ) ДДИФ / М. Саломов. – Душанбе, 2018. – 368 с.
117. Саломов, М. Вижагиҳои сермаъноии баъзе калимаҳо дар забони ғазал // Паёми ДМТ. - №11. - 2018. -С. 69-75
118. Сафавӣ, Куруш. Дармаде ба Маъношиносӣ. –Техрон, 1390. -460 с.
119. Саъдуллоев, У. Хусусиятҳои луғавӣ ва маъноии «Футувватномаи султони»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ / У. Саъдуллоев. -Душанбе, 2012.-158 с.
120. Саъдуллозода У. Шарҳи чанд антоними луғавӣ дар “Қуръони Қудс”/ У. Саъдуллозода // Забон–рукни тоат (маҷаллаи илмӣ), №14. - Душанбе, 2023. С.244-250.
121. Слюсарева, Н. А. Теория ценностей единиц языка и проблема смысла / Н.А.Слюсарева. - М., -1967. -С.64-69.
122. Собирова М. А. Структурно-семантические особенности соматических слов и идиом в поэзии Камола Худжанди / М. А. Собирова. – Худжанд, 2018. -188с.
123. Солехов, М. О. Сравнительное изучение «Калилы и Димны» Абулмаоли Насраллаха и «Анвары Сухайли» Хусайн Ваиза Кашифи. Автореф. канд. дисс. – Душанбе: ТГУ, 1987. - 20 с.
124. Солнцев, В.М. Язык как системно-структурное образование / В.М. Солнцев. – М., 1977 -340с.
125. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. - М., 1933. – 235 с.
126. Стернин, И. А. Речевая номинация и варьирование лексического значения слова // Проблемы семантики русского языка. - Ярославль, 1986.- С. 3-13

127. Стернин, И. А. Слово и образ / И. А. Стернин, М. Я. Розенфельд. – Воронеж: Истоки, 2008. – 331 с.
128. Султанова, Р. М. Лингвистический статус стилистических средств таджикского и русского языков: сопоставительный аспект / Р. М. Султанова. – Душанбе, 2022. – 375 с.
129. Талбакова, Ҳ. Луғати антонимҳои забони адабии тоҷикӣ / Ҳ. Талбакова. – Душанбе, 2000. – 129 с.
130. Тиллоева, С. М. Понятийный аспект структуры семантического поля / С. М.Тиллоева. – Екатеринбург, 2020. – 57 с.
131. Толочин И. В., Лукьянова Е. А. и др. Учебник по лексикологии. – СПб. : Антология, 2013. – 352 с.
132. Токарев, В. Г. Концепт как объект лингвокультурологии / В. Г.Токарев. – Волгоград: Перемена, 2003. - 213с.
133. Токарев, В. Г. Современный русский литературный язык. Лексикология / В.Г.Токарев. – Тула, 2008. – 150 с.
134. Токарев, В. Г. Лингвокультурология / В. Г.Токарев. – Тула, 2009. -135с.
135. Томахин, Г. Д. Лексика с культурным компонентом значения // Иностранные языки в школе. - 1980. - № 6. - С. 47-50.
136. Улуханов, И. С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания / И. С. Улуханов. – М.: ЛИБРОКОМ, 2011. – 258 с.
137. Уфимцева, А. А. Слово в лексико-семантической системе языка /А. А. Уфимцева. – М.: Наука, 1968. - 272 с.
138. Уфимцева, А. А. Аспекты семантических исследований / А. А. Уфимцева. – М.: Наука, 1980. -354 с.
139. Уфимцева, А. А. Лексическое значение языка /А. А. Уфимцева. – М., 1986. - 322 с.
140. Уфимцева, А. А. Лексическое значение. Принцип семиологического описания лексики / А. А. Уфимцева. – М.: Наука, 1986. - 239 с.
141. Фоменко. Грамматические значения, формы и категории в русском языке. – Новосибирск: изд. НГПУ, 1996. -60с.

142. Фрумкина Р. М. Психоллингвистика: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. Заведений / Р.М. Фрумкина. -М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 320 с.
143. Харитончик З. А. Лексикология английского языка. – Минск, 1992. - 204с.
144. Хочаев, Д. Гуфтори накӯ куҳан нагардад / Д. Хочаев. - Душанбе: Шучоиён, 2011. – 230 с.
145. Хочаев, Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI / Д. Хочаев. – Душанбе: «Маориф ва фарҳанг», 2013. – 344 с.
146. Хочаев, Д. Шарҳи асосҳои дастури забони тоҷикӣ дар осори илмию таълимии гузашта // Забон-рукни тоат. Китоби ҳафтум. –Душанбе, 2014. - С.42-59.
147. Хочаев, Қ. Суханварӣ: Дастури таълимӣ барои донишҷӯён. / Мухаррири масъул Қ. Бӯриев. –Душанбе: Бухоро, 2013. – 256 с.
148. Хайдаров, М. М. Лексика високого стиля в современном таджикском литературном языке: дисс. канд.филол. наук / М.М. Хайдаров. - Душанбе, 2015. - 161 с.
149. Харитончик, З. А. В поисках сущности имен. Избранное: сб. науч. ст. / З. А. Харитончик. - Минск: МГЛУ, 2015. - 252 с.
150. Хайдарова, Ф. У. Структурно-семантические особенности свободных словосочетаний в таджикском и английском языках / Ф. У. Хайдарова. - Душанбе, 2017. - 195 с
151. Ҳалимов, С. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои XI-XII) / С. Ҳалимов. – Душанбе, 2002. – 96 с.
152. Ҳалимов, С. Калимаҳои аслии тоҷикӣ (дар мисоли ғазалиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ) // Забон – рукни тоат (Маҷмуаи мақолаҳо). Китоби ҳафтум. – 2014. –С.4-12.
153. Ҳалимов, С. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои XIII-XIV). – Душанбе: 2017. – 200 с.

154. Ҳамробоев, Н. Марҳалаҳои ташаккул ва таҳаввули ҳаракати тарҷума дар асрҳои VIII-XIV (аз паҳлавӣ ба арабӣ ва аз арабӣ ба форсӣ-тоҷикӣ) / Н. Ҳамробоев. Дисс.докт. – Хучанд, 2019. -356с.
155. Ҳасанов, А. Ифодаи маъно бо ёрии ҳуруфи арабиасоси тоҷикӣ дар осори Ҷомӣ / А. Ҳасанов // Абдурраҳмони Ҷомӣ ва масоили рушди фарҳангсолорӣ дар тамаддуни Шарқ. – Хучанд: Ношир, 2014.– С. 99-107.
156. Шарифов, Х. Балоғат ва суҳанварӣ / Х. Шарифов. – Душанбе: Ирфон, 2002. - 270 с.
157. Шарипов, Х. Назарияи наср / Х. Шарифов. –Душанбе, 2004. - 318с.
158. Шаховский, В. И. Язык и эмоции в аспекте лингвокультурологии / В. И. Шаховский. – Волгоград: Перемена,2009. – 172с.
159. Шаховский, В. И. Эмоции: Долингвистика, лингвистика, лингвокультурология. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. — 128 с.
160. Шмелев, Д. Н. Современный русский язык. Лексика. Учеб. пособие. / Д. Н. Шмелёв. - М.: Просвещение, 1977. -335 с.
161. Шодиев, Р. Вижагиҳои маъноии феълҳои сода дар “Шоҳнома” / Р. Шодиев. – Душанбе, 2010. – 80 с.
162. Шхапацева, М. Х., Пазова Л. М. Грамматическая форма и грамматическое значение слова / М. Х. Шхапацева, Л. М. Пазова // Концепт, 2014. – С. 1-6.
163. Щербаков, А. В. Антитеза // Энциклопедический словарь-справочник. Выразительные средства русского языка и речевые ошибки и недочёты / под ред. А. П. Сковородникова. – М.: Флинта: Наука, 2005. – С. 46–49.

Б) АДАБИЁТ БА ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

164. Breal, M., Essai de sémantique, science des significations, Édition Hachette, Paris, 1921
165. Stern, G. Meaning and change of meaning. - Guteborg, 1931. - 496 p.
166. Cruse, D.: Lexical Semantics. Cambridge: University Press,1986. -310p.
167. Miller, G. A.: The Science of Words. Reprinted by permission of New Directions Publishing Corporation. USA: Scientific American Library 1991.

168. Trier, J. Zur Geschichte und Theorie des sprachlichen Feldes. Lothar Schmidt (Hrsg.). - Darmstadt, Wiss. Buchgesellschaft, 1973. - 502 S.
169. Chaffin, R. The concept of a semantic relation // Frames, fields and contrast: new essays in semantic and lexical organization. Hillsdale; New-Jersey; Hove; London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1992. P. 253–288.
170. Weisgerber L. Die Sprachfelder in der geistigen Erschließung der Welt // Festschrift für Jost Trier. Meisenheim, Glan, 1954. - S. 34-49.

В) МАНОБЕИ ЭЛЕКТРОНИ

171. Кибер Педия — категория Лингвистика [Эл. Ресурс]. URL: <https://cyberpedia.su/26/>
172. Российская ассоциация искусственного интеллекта [Эл. Ресурс]. URL: www.raai.org/resurs/papers/kii-2006/doklad/Tolpegin.doc.
173. Словари и энциклопедии на Академике [Эл. Ресурс]. URL: <https://dic.academic.ru/>
174. Толковый словарь русского языка [Эл. Ресурс]. URL: <https://ushakov.slovaronline.com>
175. Толковый словарь Ожегова [Эл. Ресурс]. URL: <https://slovarozhegova.ru>
176. Электронный научный журнал «Дневник науки» [Эл. Ресурс]. URL: <http://dnevniknauki.ru/images/publications/2017/7/philology/>
177. Изотопическая цепочка [Эл. Ресурс]. URL: <http://isotopielinie-izotopicheskaya-tsepochka>
178. Наука. Искусство. Величие [эл. ресурс]. URL: <http://rus-yaz.niv.ru/doc/dictionary/linguistic-encyclopedia>
179. Н. Холиқов. Мақоми «Калила ва Димна»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар таърихи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқии халқи тоҷик [эл. ресурс]. URL: <http://hamsafon.tj>
180. Большая советская энциклопедия [эл. ресурс]. URL: <https://gufo.me/dict/bse/>
181. Сигнификат [Эл. Ресурс]. URL: <https://rus-lingvistic-term.slovaronline.com>
182. Денотат-референт [Эл. Ресурс]. URL: <https://kartaslov>
183. Денотативное и сигнификативное значение [Эл. Ресурс]. URL: <https://bigenc.ru/linguistics>

184. Прагматическое значение [Эл. Ресурс]. URL: <https://bigenc.ru/linguistics>
185. Меронимия [Эл. Ресурс]. URL: https://dev.abcdef.wiki/wiki/Lynne_Murphy
186. М. Омулӣ. Нафоис-ул-фунун фӣ ароис-ил-уюн. [Эл. Ресурс]. URL: <http://kitobam.com/cr/asari-nafois-ul-funun-fi-arois-il-uyn>

Г) ФАРҲАНГНОМАҲО

187. Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов. Изд. 2-е, стереотипное. - М.: «Советская энциклопедия», 1969. – 608 с.
188. Большой толковый словарь русского языка // Сос. и гл. ред. С. А. Кузнецов. СПб., 2000. - 1536 с.
189. Иванюк, Б. П. Поэтическая речь: словарь терминов / Б. П. Иванюк. - М.: Флинта: Наука, 2007. – 312 с.
190. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. - М.: Сов. энциклопедия, 1990. -683 с.
191. Розенталь, Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Изд. 2-е, испр. и доп. М.: Просвещение. – 1976. – 543 с.
192. Толковый словарь русского языка / Под ред. Д. Н. Ушакова. -М.: Гос. ин-т «Сов. энцикл.»; ОГИЗ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1935–1940. (4 т.)
193. Ожегов, С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка : 80000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов и Н. Ю. Шведова; Российская акад. наук, Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова. - 4-е изд., доп. - Москва : А ТЕМП, 2006. - 938, [3] с.
194. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (ибораат аз 2 ҷилд).– Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, 2008.-950с.

Д) САРЧАШМАҲО

195. Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Анвори Суҳайлӣ (аз рӯйи нусхаи авлиёи Самеъ, чопи аскарӣи Берлин, бо инзимомӣи фехристи ҳикоёт ва фарҳанги луғот, аз интишороти Муассисаи матбуоти Амири Кабир, чопи дуввум). - Техрон: 1341. - 580с.

196. Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Калила ва Димна (аз рӯи «Анвори Сухайлӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ). - Душанбе: Маориф, 1979. – 303 с.
197. Кошифӣ Ҳ.В. Калила ва Димна: ҳикояҳо – Душанбе: Адиб, 1989. – 304с.
198. Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Калила ва Димна. – Душанбе, 1978. – 302 с.

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ОИД БА МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Нашри мақолаҳо дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

- [1-М]. **Азимова, С. Н.** Ҷойгоҳи маъно дар маъношиносии лингвистӣ / С. Н. Азимова // Паёми Донишқадаи забонҳо (силсилаи илми филология, педагогӣ ва таърих). – Душанбе, 2022. - №4 (48). – С.113-119. ISSN 2226-9355
- [2-М]. **Азимова, С. Н.** Тобишҳои маъноии вожаҳои соматикӣ дар “Анвори Суҳайлӣ”-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ / С. Н. Азимова // Паёми Донишгоҳи забонҳо (силсилаи илми филология, педагогӣ ва таърих). – Душанбе, 2023. - №1 (49). – С.34-44. ISSN 2226-9355
- [3-М]. **Азимова, С. Н.** Гипонимия дар “Анвори Суҳайлӣ” / С. Н. Азимова // Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ. – 2023. - №3/32. - С. 28-41. ISSN 2616-5216
- [4-М]. Гулназарзода, Ж. Б., **Азимова С. Н.** Хелҳои маъноии прагматикӣ дар “Анвори Суҳайлӣ”-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ / Ж. Б. Гулназарзода, **С. Н. Азимова** // Паёми Донишгоҳи забонҳо (силсилаи илмҳои филология, педагогика ва таърих). – Душанбе, 2023. - №2 (50). – С.5-11. ISSN 2226-9355
- [5-М]. **Азимова, С. Н.** Мутобиқати зидмаъноӣ дар «Анвори Суҳайлӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ / С. Н. Азимова // Паёми Донишгоҳи забонҳо (силсилаи илми филология, педагогӣ ва таърих). – Душанбе, 2023. - №1 (49). – С.34-44. ISSN 2226-9355

II. Мақолаҳои муаллиф дар маҷмуаҳо ва нашрияҳои дигари илмӣ чопшуда:

- [6-М]. **Азимова, С. Н.** Навъҳои маъноии луғавӣ дар маъношиносӣ / С. Н. Азимова // Конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ дар мавзӯи “Актуальные проблемы антропосентрической лингвистики” бахшида ба 60-солагии доктори илми филология, профессор Искандаров Шарифхон

Мадалиевич дар Донишгоҳи давлатии Фарғонаи Ҷумҳурии Узбекистон.
Фарғона – 2 май 2023, С173-179.

[7-М]. Азимова, С. Н. Феълҳои таркибии номӣ (дар мисоли эҷодиёти Ҳ. В. Кошифӣ ва Сотим Улуғзода) / С. Н. Азимова // Конференсияи ҷумҳуриявӣ таҳти унвони “Сиёсати давлатии забон дар даврони истиқлол” (бахшида ба рӯзи забон). Маҷмуаи мақолаҳои илмӣ, Душанбе – 2021, С.59-63.